

Οικονομική Κρίση και Κοινωνία των Πολιτών

ΣΤΕΦΑΝΙΑ Σ. ΠΑΝΤΑΖΗ

Διδακτορική Διατριβή

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2017

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οικονομική Κρίση και Κοινωνία των Πολιτών Με την επίβλεψη του καθηγητή ΣΠΥΡΟΥ ΒΛΙΑΜΟΥ

Λίγο πριν το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα μια νέα κρίση έρχεται να κάνει την εμφάνισή της επηρεάζοντας σε διαφορετικό βαθμό ολόκληρη την υφήλιο. Οκτώ χρόνια μετά την έναρξη της οι επιπτώσεις και τα σημάδια της είναι όχι μόνο εμφανή, αλλά και καλά εδραιωμένα στην ελληνική πραγματικότητα. Πολλές προσπάθειες έγιναν σε επιστημονικό επίπεδο προκειμένου να βρεθεί μια λύση, άλλες φορές χρησιμοποιώντας την εμπειρία του παρελθόντος και άλλες καταφεύγοντας σε αλχημείες των χρηματοοικονομικών εργαλείων και ανατρέχοντας σε μακροοικονομικές θεωρίες. Το αδιαμφισβήτητο συμπέρασμα ήταν πως δεν υπάρχει κοινή λύση για όλα και πως η κάθε κρίση, αλλά και η μορφή και διάσταση που λαμβάνει σε κάθε χώρα είναι σε άμεση συνάρτηση με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά τόσο του γεωγραφικού χώρου όσο και της εποχής κατά την οποία λαμβάνει χώρα.

Η χαρακτηριστική και ειδοποιός διαφορά που δημιούργησε την ιδέα για τη διδακτορική αυτή διατριβή ήταν γύρω από μια έννοια η χρήση της οποίας αυξανόταν σταδιακά ήδη από τις αρχές του 2000, χωρίς όμως να της αποδίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα ή τουλάχιστον η πρέπουσα σημασία όσον αφορά την ικανότητα της να διαδραματίζει ένα καθοριστικό ρόλο στην προσπάθεια εύρεσης λύσης απέναντι σε μια οικονομική κρίση. Η κοινωνία των πολιτών, μια πολύσημη έννοια οι ρίζες της οποίας βρίσκονται στην κλασική αρχαιοελληνική σκέψη και θεώρηση, απασχόλησε πολλούς φιλοσόφους και στοχαστές. Κάθε φορά της αποδίδονταν διαφορετικά στοιχεία και αρετές με περισσότερο ή λιγότερο ουτοπικό χαρακτήρα, αλλά πάντα βρίσκονταν σε άμεση σύνδεση και συνάρτηση με τα εφήμερα γεγονότα μέσα από τα οποία είχε δημιουργηθεί και τα οποία έπρεπε να εξυπηρετήσει.

Τι άλλαξε όμως σε σχέση με τις προηγούμενες αναφορές που θα μπορούσε να οδηγήσει στη σκέψη πως η κοινωνία των πολιτών δεν είναι ένα πiónι, αλλά ένας παίκτης και ως τέτοιος μπορεί και οφείλει να αναλάβει έναν ενεργό ρόλο συνδράμοντας στο έργο των ήδη αναγνωσμένων παικτών αυτού του παιχνιδιού, του κράτους και της αγοράς;

Αυτές οι αλλαγές, αυτός ο νέος ρόλος που καλείται να αναλάβει είναι που τίθενται υπό εξέταση σε αυτή τη διατριβή. Είναι σε θέση η κοινωνία των πολιτών να λειτουργήσει ως αντίβαρο σε ένα ελλειμματικό σύστημα και εάν ναι υπό ποία μορφή και υπό ποιες προϋποθέσεις;

Η εργασία αυτή προτείνει ένα νέο μοντέλο συνεργασίας σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, προωθώντας τη σημασία και τη σπουδαιότητα μιας υγιούς κοινωνίας των πολιτών, ενός τρίτου τομέα που θα μπορεί να αποδώσει τα ποιοτικά του χαρακτηριστικά στους άλλους δύο, αλλά και να λάβει από αυτούς τη νομιμοποίηση που του χρειάζεται προκειμένου να μπορεί να λειτουργήσει ως μέρος της απάντησης απέναντι στην κρίση.

ABSTRACT

Economic crisis and Civil Society

Under the supervision of Professor SPYROS VLIAMOS

Just before the end of the first decade of the 21st century a new crisis is emerging affecting the whole world, either less or more. Eight years after its beginning, its effects are not only visible but also well established in Greek society. A lot of efforts have been made at an academic level to find a solution, either by using past experience or by resorting to “magic” financial tools and to macroeconomic theories. The undisputed conclusion is that there is not a common solution for all problems. Any crisis and its form or importance at any country is a consequence of the country’s qualitative characteristics, its geography and the time period during which it emerges.

The critical difference, which gave birth to the idea for this dissertation, was a concept whose use has been increasing since 2000, even though it was not understood that it could play an important role in the effort towards finding a solution to the economic crisis. Civil society is a concept with more than one meanings, dating back to the classic ancient Greek school of thought. Each time different attributes or virtues have been attributed to this concept, but always closely linked to the events which it was called upon to serve.

What happened now and for the first time it was thought that civil society was not a mere pawn but a powerful player and as such it could play an active role contributing to the work of the established players such as the state and the market?

This dissertation seeks to understand and examine these changes as well as the role that it will assume. Could civil society become counterweight to a weak system and if yes under which circumstances?

This paper proposes a new cooperation model at a political, social and economic level, promoting the importance of a healthy civil society, a third factor that could positively affect the other two and be ratified by them in order to be able to become part of the solution to the crisis.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>ΠΕΡΙΛΗΨΗ</i>	iii
<i>ABSTRACT</i>	v
<i>ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ</i>	vii
<i>ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ</i>	1
<i>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</i>	3
<i>ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ</i>	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ.....	9
1.1 ΈΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	9
1.2 Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΑΝΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΚΑΙ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ	24
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ	26
2.1 Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ	26
2.2 ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ.....	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ	53
<i>ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ</i>	59
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΕΤΑΙΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ	59
4.1 ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ	59
4.2 ΈΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ	67
4.2.1 ΤΑ ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΚΕ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ	71
4.3 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΕΛΕΥΘΕΡΙΑ.....	75
4.4 ΟΞΥΝΣΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	77

4.5 Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΙΘΑΝΑ ΕΜΠΟΔΙΑ ΛΟΓΩ ΣΥΝΔΕΣΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗ	91
5.1 Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΩΣ ΜΟΧΛΟΣ ΕΞΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ.	93
5.2 ΕΤΑΙΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ.....	96
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ.....	99
6.1 ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	99
6.2 ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ-ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ.	100
6.3 Η ΕΙΚΟΝΑ ΑΝΑ ΧΩΡΑ.....	101
6.4 ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	107
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ	110
7.1 ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ	110
7.2.1 Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ.....	112
7.2.2 ΑΠΟΣΤΟΛΗ- ΣΚΟΠΟΣ.....	113
7.2.3 Η ΜΕΤΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ.	114
7.2.4 ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ	114
7.2.5 ΤΑ ΚΛΕΙΔΙΑ ΕΠΙΤΥΧΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ.....	116
7.3 ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ	117
7.4 Η ΠΟΛΥΣΗΜΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ,.....	119
7.5 Ο ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΣ	120
7.6 ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ	121

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ – ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ.	123
8.1 «ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ»	123
8.2 ΚΡΑΤΟΣ, ΑΓΟΡΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ	125
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: Η ΚΑΘΟΛΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΩΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΘΕΣΜΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ	129
9.1 ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ.....	138
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ	141
10.1 Η ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΩΣ Η ΥΛΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ.	143
10.2 ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ.	145
10.3 ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΩΣ ΜΟΡΦΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ.....	149
10.4 ΤΟ ΗΘΙΚΟ ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΣΩΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΓΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ.	153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: Η ΜΟΝΤΕΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗΣ.....	14155
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	160
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: ΕΛΛΑΔΑ, Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΜΕΡΙΚΗ ΤΟΥ 1990;.....	160
12.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗ ΑΚΡΗ ΤΟΥ ΑΤΛΑΝΤΙΚΟΥ	160
12.2 Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΚΣΥΧΡΟΝΙΣΜΟ	1694
12.3 ΕΜΠΟΔΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	1699
12.4 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ Η ΑΛΛΑΓΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΑΣΗΣ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΒΡΑΖΙΛΙΑΣ.....	175

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΡΙΓΩΝΟΥ ΑΜΦΙΔΡΟΜΩΝ ΡΟΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	183
13.1 ΡΟΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ	183
13.2 ΡΟΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΥΣ	186
13.3 ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΑΜΕΣΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	192
13.4 Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΈΝΩΣΗ	195
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	199
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	203

Ευχαριστίες

Πέρασε αρκετός καιρός από τότε που ξεκίνησε η συγγραφή αυτού του διδακτορικού, όχι μόνο για εμένα αλλά και για όσους ήταν γύρω μου και με βοήθησαν, ο καθένας με το δικό του τρόπο, προκειμένου να φτάσω στον τελικό μου στόχο, στόχος που ξεκίνησε από ένα προσωπικό στοίχημα, σίγουρη πως θα κερδίσω, και ως προσωπικό στοίχημα τελείωσε, με τη σιγουριά να με έχει εγκαταλείψει προ πολλού. Ο Mark Twain είχε πει σχετικά με την επιτυχία πως "το μόνο που χρειάζεται κανείς στη ζωή είναι άγνοια και εμπιστοσύνη. Τότε η επιτυχία είναι σίγουρη". Κοιτάζοντας πίσω, διαπιστώνω πως είχα πολύ και από τα δυο...

Αυτό που οφείλω όμως να πω είναι πως χωρίς τη συμβολή ορισμένων ανθρώπων αυτό το μοναχικό και μακρύ ταξίδι ίσως να μην είχε την ίδια κατάληξη. Για το λόγο αυτό νοιώθω την ανάγκη να τους ευχαριστήσω, καθώς μου έδειξαν το μέγεθος της άγνοιάς μου, αλλά παράλληλα στάθηκαν δίπλα μου πιστεύοντας σε μένα, ακόμα και σε στιγμές που εγώ είχα πάψει να πιστεύω στον εαυτό μου.

Θέλω να ευχαριστήσω από καρδιάς τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Σπύρο Βλιάμο γιατί μου άνοιξε την πόρτα και μου επέτρεψε καταρχήν να προσπαθήσω, αλλά και γιατί δεν μου αρνήθηκε τη βοήθειά του ακόμα και σε στιγμές που δεν ήταν εύκολο για εκείνον. Ένα μεγάλο και ειλικρινές ευχαριστώ οφείλω και στον καθηγητή και μέλος της τριμελούς επιτροπής κ. Νίκο Κυριαζή όπου με την πραότητα του και την υπομονή του μου έδειξε το δρόμο, σαν να ήξερε που ήθελα να πάω. Του χρωστώ πέραν κάθε αμφιβολίας την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή κ. Ηλία Καραγιάννη για την καίρια συμβολή του σε ένα πολύ κομβικό σημείο της προσπάθειάς μου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και τον Badí για την υπομονή, την κατανόηση και τη συμπαράσταση.

Μαμά, μπαμπά σας αγαπώ και σας θαυμάζω! Μπόρεσα να βρω τις λέξεις για να γεμίσω όλες αυτές τις σελίδες που ακολουθούν, αλλά δε θα μπορέσω ποτέ να βρω τις λέξεις για να σας εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου... Πόσο φτωχή θα ήμουν χωρίς εσάς... Είμαι τυχερή που είμαι παιδί σας!

Στη Σουλίσσα και τον Στεφανάκο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με τους μεγάλους στοχαστές του διαφωτισμού και της νεωτερικότητας, το κράτος, η αγορά και η κοινωνία των πολιτών ορίζονται ως ρυθμιστικοί παράγοντες στην κοινωνική πραγματικότητα. Όλοι οι κλασικοί της πολιτικής σκέψης, όπως οι John Locke, Adam Smith, Rousseau, Hegel, Marx, Tocqueville, Gramsci κ.ά., καταπιάνονται με τις σχέσεις και αλληλουχίες που αναφέρονται σε αυτές τις καθολικότητες.

Ωστόσο μπορούμε με ασφάλεια να πούμε πως οι εξελίξεις τόσο στην κοινωνία όσο και στο καπιταλιστικό σύστημα, ως κυρίαρχη μορφή πολιτικοοικονομικής έκφρασης, ήταν και είναι καθοδηγούμενες από τους *de facto* αναγνωρισμένους παίκτες, το κράτος και την αγορά. Ο τρίτος παίκτης, η κοινωνία των πολιτών, σε μη πρωταγωνιστικό ρόλο κατά το μέγιστο τμήμα της ιστορικής αναδρομής φαίνεται να βγαίνει στο προσκήνιο παρακινούμενος από επαναστατικές εξελίξεις και τάσεις, υπό την επίβλεψη όμως της εξουσίας του κράτους και την ηγεμονία της αγοράς. Όπως είναι αναμενόμενο η ανάγκη πλήρωσης του επαναστατικού ρόλου της κοινωνίας των πολιτών παύει να υφίσταται κατά την διάρκεια ειρήνης, χάνοντας έτσι την αυτόνομη ύπαρξη της και περνώντας σε εννοιολογική και λειτουργική σύνδεση με το κράτος.

Ο τρόπος με την οποίο ήταν δομημένη η κοινωνία και οι παραγωγικές δυνάμεις, ακλουθώντας αυστηρά ιεραρχική οργάνωση, εμποδίζουν την αυτοδιάθεση και αυτο-οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών, με εξαίρεση ίσως τις συντεχνίες και τον συνδικαλισμό. Περαιτέρω, η πολυφωνία των σχηματισμών της κοινωνίας των πολιτών βασισμένων σε θεματικά ενδιαφέροντα καθώς και συμφέροντα που αποφευκτά δημιουργούνται και εκφράζονται από συντεχνίες αποδυναμώνουν τις ιδέες των οργανώσεων και το ρόλο αυτών ως εκφραστές συλλογικών και κοινωνικών προβλημάτων. Εντούτοις, η έλευση της παγκοσμιοποίησης, η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών πληροφορικής και διαδικτύου, η ανάδυση των μεγάλων περιβαλλοντικών προβλημάτων και η διόγκωση της παγκόσμιας φτώχειας, κινητοποιούν πληθώρα μικρών και μεγάλων οργανώσεων αναγκάζοντας τις κυβερνήσεις να λογοδοτούν απέναντι σε αυτά τα ζητήματα.

Ως φυσικό επόμενο, η κοινωνία των πολιτών έρχεται και πάλι στο προσκήνιο και παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής ατζέντας. Η διεύρυνση της κοινωνικής οικονομίας και η διερχόμενη οικονομική κρίση, καθώς επίσης το

πρόταγμα της πράσινης ανάπτυξης, που αναδείχθηκε τελευταία, είναι ορισμένα από τα σημεία των καιρών, που άλλαξαν τα δεδομένα. Η νέα καθολικότητα γεννιέται από την ανάγκη αυτο-οργάνωσης της κοινωνίας των πολιτών λόγω των μειούμενων προσφορών του κράτους σε κοινωνική ασφάλεια, εξασφάλιση απασχόλησης και κοινωνικών παροχών. Κυρίως, όμως, γεννιέται μέσα από τα επικοινωνιακά μέσα του διαδικτύου για τις Μ.Κ.Ο., οι οποίες διαδραματίζουν ένα συνεχή και αυξημένο ρόλο στην επικοινωνιακή διαμεσολάβηση.

Παρά το γεγονός ότι η κοινωνία των πολιτών αποτελείται ένα τεράστιο μωσαϊκό οργανώσεων, έχει βασικές διαφορές σε σχέση με το παρελθόν και δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως πρόσκαιρο φαινόμενο¹. Είναι προφανές ότι πλέον αναλαμβάνει ρυθμιστικό ρολό και διαφοροποιεί την οικονομία και την πολιτική όπως αυτές ήταν μέχρι σήμερα γνωστές. Έτσι, η κοινωνία των πολιτών δεν συνιστά μια συσσώρευση δυνάμεων που λειτουργεί ως βατήρας για ένα κοινωνικό ξέσπασμα, αλλά μια ξεχωριστή έννοια και αυτόνομη οντότητα, που εισέρχεται στην κοινωνία και την καθοδηγεί προς νέες μορφές συλλογικής έκφρασης.

"Οι εύπορες τάξεις της παγκοσμιούπολης απολαμβάνουν τα προνόμια και τον πλούτο της οικονομικής τους κυριαρχίας, χωρίς να κυβερνούν κανένα πέραν από τις επιχειρήσεις τους"², αλλά και χωρίς να ελέγχονται από κανέναν ή να λογοδοτούν στον οποιοδήποτε, στα πλαίσια μιας απόλυτης οικονομικής και επιχειρηματικής ελευθερίας όπου όλα επιτρέπονται, ακόμα και αυτά που απαγορεύονται. Ταυτόχρονα, τα νέα δεδομένα της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και της κυριαρχίας της αγοράς συρρικνώνουν την κοινωνική πρόνοια και προστασία που παρέχεται από το κράτος και ωθούν τους πολίτες προς την αυτενέργεια. Αποτέλεσμα αυτής της θεσμικής σχεδόν αλλαγής είναι μια κοινωνία πολιτών που μετατρέπεται σε συνομιλητή όσον αφορά τη δημοκρατική διαβούλευση, αλλά και σε δύναμη με καθολική ισχύ στην οικονομία και την κουλτούρα.

Προφανώς δεν υφίσταται κάποιο σχέδιο από την οικονομία της αγοράς που προωθεί τη μεγάλη επέκταση της κοινωνίας των πολιτών ιδεολογικά, αλλά οι ίδιες οι συνθήκες που διαμορφώνει η αγορά, ωθούν τις κοινωνίες στην αυτο-οργάνωση. Έτσι, η κοινωνία των πολιτών διεκδικεί τη θέση του τρίτου πυλώνα στην οικονομία και την

¹Όπως επί παραδείγματι στις προεπαναστατικές περιόδους, π.χ. Γαλλική ή Ρωσική Επανάσταση.

²Λεοντίδου Λ., (2009), Παγκοσμιοποίηση, Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελλάδα, εις Σιούσουρας Π., Χαζάκης Κ., Εκδόσεις Ποιότητα, σελ. 200

παγκόσμια διακυβέρνηση. Πηγάζει από τη συμμετοχική οικολογία³, την επέκταση της κοινωνικής αλληλέγγυας οικονομίας⁴, ως πολυμορφικό κίνημα συμμετοχικής δημοκρατίας. Αναδύεται ως δύναμη συναίνεσης και ευημερίας, αλλά και ως δύναμη αμφισβήτησης και ανατροπής, επιβάλλοντας πολιτικές- μεταξύ άλλων- για την αντιμετώπιση της απασχόλησης και την καταπολέμηση της φτώχειας.

Τα βασικά στοιχεία της νέας καθολικότητας της κοινωνίας των πολιτών είναι η, με ρυθμούς γεωμετρικής προόδου, επικοινωνιακή της εμβέλεια για την οριζόντια οργάνωση της κοινωνίας και η πολυμορφία της. Επίσης, χαρακτηρίζεται από αυτόνομες συλλογικότητες προς όφελος του εθελοντισμού, της μη κερδοσκοπικής παραγωγής και της κοινωνικής οικονομίας, χωρίς την επιβολή μίας δογματικής ιδεολογίας. Η νέα καθολικότητα της κοινωνίας των πολιτών έχει ως καίριο στοιχείο της την επικοινωνιακή αυτοδυναμία εξαιτίας της μεταφοράς γνώσης μέσω του διαδικτύου.

Αυτό που ιδιαιτέρως χαρακτηρίζει την κοινωνία των πολιτών είναι η οριζόντια οργάνωση, η αμφίδρομη επικοινωνία και τα συνεργατικά δίκτυα αλληλεγγύης⁵. Σε παγκόσμιο επίπεδο εμφανίζονται δίκτυα κοινωνικής αλληλέγγυας οικονομίας, δίκτυα οικολογίας, ανθρώπινων δικαιωμάτων, καθώς και συνεργατικά δίκτυα, για πρώτη φορά στην ιστορία. Τα χαρακτηριστικά των δικτύων συνίστανται στη συγκρότηση κοινωνικού κεφαλαίου σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, στη λειτουργία τους ως ταμιευτήρων του κοινωνικού κεφαλαίου, στη μείωση του κόστους των συναλλαγών και στον εκδημοκρατισμό της πληροφορίας.

Μετά την άνευ προηγουμένου έκταση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, αυτό που καταγράφεται ως προφανής διαπίστωση, είναι ότι οι εξελίξεις ακολουθούν τις ανάγκες και τα πολιτικά προτάγματα, όπως αυτά είχαν ορισθεί στο παρελθόν. Καθίσταται, επομένως, αναγκαίος ένας γενικότερος επαναπροσδιορισμός της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών. Είναι έντονη η αμφισβήτηση της ηγεμονίας της αγοράς και του κρατικού καπιταλισμού, με αποτέλεσμα να αναζητούνται νέες αρχές βιωσιμότητας. Το σύστημα βρίσκεται σε κρίση, καθώς η μηχανική του μονεταρισμού

³Ορίζεται ως το σύνολο οικολογικών δράσεων που έχουν ως βάση τους την κοινότητα.

⁴Η κοινωνική οικονομία σύμφωνα με το Ν 4019/2011 ορίζεται ως το σύνολο των οικονομικών, επιχειρηματικών, παραγωγικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων οι οποίες αναλαμβάνονται από νομικά πρόσωπα ή ενώσεις προσώπων, των οποίων ο καταστατικός σκοπός είναι η επιδίωξη του συλλογικού οφέλους και η εξυπηρέτηση γενικότερων κοινωνικών συμφερόντων.

⁵Δίκτυα συνεργασίας μεταξύ ομάδων, κινημάτων και οργανώσεων με σκοπό το συντονισμό για τη λύση των προβλημάτων και την αντιμετώπιση των προκλήσεων.

δε δουλεύει και κλονίζεται η πίστη της κοινωνίας στο σύστημα, δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο.

Η κοινωνία των πολιτών κινητοποιεί με αυτόν τον τρόπο εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο. Στην καρδιά της κοινωνίας των πολιτών βρίσκονται χιλιάδες κινήματα και εκατομμύρια άνθρωποι που έχουν αρχίσει να υφαίνουν συνεργατικά δίκτυα οικονομικής αλληλεγγύης, να δημιουργούν διαύλους επικοινωνίας και να ενδυναμώνουν τοπικούς και παγκόσμιους αγώνες στη βάση κοινωνικών και οικονομικών αιτημάτων.

Γίνεται, λοιπόν, λόγος για προσπάθεια ανάπτυξης μορφών συμμετοχικής δημοκρατίας και εισαγωγή αυτών στο σύστημα, αν και είναι νωρίς ακόμη για μια ρητή αποκρυστάλλωση αυτού του προτάγματος. Μάλιστα, η συνειδητοποίηση της δυναμικής των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών είναι η κοινή συνισταμένη ανάδυσης της ελπίδας του κόσμου για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής του. Τα εμπόδια για την ανάπτυξη της συμμετοχικής δημοκρατίας δεν προέρχονται μόνο από τις κυβερνήσεις και τα κόμματα, αλλά και από τον τρόπο λειτουργίας των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών.

Η υπόθεση λοιπόν της παρούσας διατριβής έγκειται στο τρίπτυχο συνεργασίας του κράτους όπως αυτό εκφράζεται και από την κυβέρνηση και την άσκηση εξουσίας, την αγορά με κύριους εκπροσώπους της τις επιχειρήσεις και τέλος την κοινωνία των πολιτών. Αυτή η συνεργασία θα πρέπει να έχει ως προαπαιτούμενα την σωστή και ισορροπημένη διάδραση μεταξύ των τριών δομικών, κατά την άποψή μου, στοιχείων.

Η παρούσα εργασία ξεκινά με την ανάλυση του όρου της κοινωνίας των πολιτών. Η ανάλυση αυτή είναι απαραίτητη μιας και η αρχική υπόθεση που διερευνάται είναι το κατά πόσο αυτή η έννοια, αλλά και η όποια έκφραση και έκφανση είναι δυνατόν αυτή να αποκτήσει, θα μπορούσε έστω και δυνητικά να λειτουργήσει ως ανάχωμα στις εκάστοτε οικονομικές καμπές. Για να δοθεί απάντηση σε αυτή την αρχική υπόθεση, απαραίτητη κρίθηκε μια ανάλυση του όρου μέσω της ιστορικής του πορείας και εξέλιξης.

Απαραίτητη δεν είναι μόνο η κατανόηση της έννοιας του όρου τόσο μέσω των παρελθόντων ερμηνειών όσο και των παρόντων παραγόντων επιρροής που την περιβάλλουν, απαραίτητη είναι και η ανάλυση της λειτουργία της κοινωνίας των πολιτών υπό το πρίσμα των επιχειρήσεων και η συσχέτιση και η συνεργασία που μπορούν, αλλά και πρέπει να έχουν. Η παράθεση αυτής της διάστασης κρίνεται

αναγκαία λόγω του απαραίτητου δομικού στοιχείου της αγοράς ως κομμάτι της παρουσιαζόμενης υπόθεσης.

Περαιτέρω παρατίθενται στοιχεία που καταδεικνύουν πως η ύπαρξη ισχυρών οργανώσεων της κοινωνίας καθώς και δείγματα κοινωνικής επιχειρηματικότητας παρουσιάζονται σε κράτη όπου οι υφέσεις είναι απλώς οι αναμενόμενες διακυμάνσεις του κάθε οικονομικού κύκλου, χωρίς να επηρεάζουν δραστικά και να συνδράμουν στην χειροτέρευση οικονομικών δεικτών όπως το ΑΕΠ ή η ανεργία. Στην παρούσα υπόθεση αντιστρέφεται η εξίσωση και θεωρούμε πως η ύπαρξη των προαναφερθέντων στοιχείων είναι αυτή που θωρακίζει εν μέρει τουλάχιστον τις οικονομίες των εν λόγω χωρών από τις παρατεταμένες υφέσεις και συνεπώς τις κρίσεις. Αντιθέτως παρατηρούνται θετικές εξελίξεις στους ρυθμούς ανάπτυξης και στα οικονομικά τους μεγέθη.

Θα ήταν όμως μονομερές να σταματήσουμε εδώ μιας και η υπόθεση εμπεριέχει και την κοινωνία των πολιτών σε σχέση με τη διακυβέρνηση και δη την πιο δημοκρατική μορφή αυτής. Οι χώρες που εντάξει στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στις κυβερνητικές πρακτικές τους, αποδεικνύεται να έχουν καλύτερες οικονομικές επιδόσεις τουλάχιστον στους τομείς όπου ζητείται η συμβολή των πολιτών.

Η διασύνδεση κράτους και επιχείρησης δεν είναι ούτε πρωτόγνωρη θεώρηση, αλλά ούτε αχαρτογράφητος χώρος όσον αφορά την πρακτική της εφαρμογή. Αντιθέτως πρόκειται για ανάγκη καλά διαπιστωμένη, η σημασίας της οποίας έχει γίνει συνειδητή από όλες τις σύγχρονες κυβερνήσεις-οικονομίες-κοινωνίες. Αυτό που η πράξη καταδεικνύει βέβαια είναι πως η εφαρμογή αυτής της διασύνδεσης χωλαίνει και προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει να στραφούν οι βελτιωτικές προσπάθειες.

Το στοιχείο που λείπει κατά τη γνώμη μου είναι η σύνδεση του συνόλου και η ταυτόχρονη αλληλουχία και ανταλλαγή ροών από και προς τα τρία στοιχεία σε παράλληλο χρόνο, αλλά και η δέουσα βαρύτητα και προσοχή που πρέπει να δοθεί στην κοινωνία των πολιτών η οποία οφείλει να αποτινάξει την ελαφρότητα μιας επικουρικής έννοιας και να καταλάβει ρόλο αυτόνομο και ισάξιο με τα υπόλοιπα δομικά στοιχεία του συστήματος, δηλαδή το κράτος και την αγορά, που μπορούν να επηρεάσουν την πορεία και τις επιπτώσεις φαινομένων όπως μια οικονομική κρίση.

Για τον σκοπό αυτό παραλληλίζονται δυο οικονομίες με πολλά κοινά στοιχεία αλλά και κάποιες αισθητές διαφορές, αυτή της Ελλάδας και της Βραζιλίας. Η μελέτη των δυο αυτών χωρών είναι που κατά τη γνώμη μου καθιστά την αρχική υπόθεση εφικτή. Και αυτό γιατί φαίνεται πως η Βραζιλίας είναι αυτή που κατάφερε να βάλει σε

πρακτική εφαρμογή το μισό σκέλος αυτής της υπόθεσης και να επιτύχει μερικώς τους στόχους της. Η ιστορία δείχνει μερική βελτίωση στην περίπτωση αυτή, γεγονός που ωθεί αυτόματα στη σκέψη πως άλλες χώρες όπως η Ελλάδα, που έχουν να παρουσιάσουν κοινά στοιχεία με την εν λόγω χώρα, θα μπορούσαν ενδεχομένως να βρουν τη λύση στην πλήρη εφαρμογή της υπόθεσης. Ερευνώνται λοιπόν τα δομικά στοιχεία ενός συστήματος ικανού να προβλέψει, να αναχαιτίσει ή απλώς να διορθώσει τα προβλήματα μιας ύφεσης ή μιας κρίσης, αλλά και η σχέση που αυτά οφείλουν να έχουν προκειμένου το σύστημα αυτό να μπορεί να αποδώσει.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

1.1 Έννοια του όρου και ιστορική αναδρομή

Την τελευταία δεκαετία είναι πρόδηλη η αναθέρμανση των συζητήσεων γύρω από την έννοια και την ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας των πολιτών. Αναντίρρητα, η δυναμική επανεμφάνιση της έννοιας αυτής στον πολιτικό στίβο έγκειται σε μια απόπειρα αναδιάρθρωσης του πολιτικού συστήματος και μείωσης του δημοκρατικού ελλείμματος. Η κοινωνία των πολιτών και το ιδεολογικό της περιεχόμενο συνάδουν με τη δημιουργία ενός πολιτικού αποθέματος το οποίο είναι ικανό να συντελέσει στον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής εν γένει.

Εντούτοις, οι πολυσχιδείς εννοιολογικού τύπου προσανατολισμοί που κατά καιρούς έχουν αποδοθεί στην κοινωνία των πολιτών αποδεικνύουν περίτρανα την πολυσημία του όρου. Η τελευταία συνδέεται αναπόσπαστα με την ιστορική τοποθέτηση της κοινωνίας των πολιτών, η οποία διαφοροποιείται ανάλογα με το ιστορικό συμφραζόμενο. Κατ' αυτό τον τρόπο, η κοινωνία των πολιτών είναι επιδεκτική πολλαπλών ερμηνειών καθώς τελεί σε καθεστώς άμεσης συνάρτησης με ποικίλους παράγοντες, όπως επί παραδείγματι με το ιδεολογικό υπόβαθρο της εκάστοτε ιστορικής στιγμής και με την πολιτική κουλτούρα της κάθε χώρας. Το συνονθύλευμα των πολλαπλών συνιστωσών επιδρά καταλυτικά στη διατύπωση διαφορετικών θεωριών και στην ύπαρξη διαφωνιών σε πολιτικό και επιστημονικό επίπεδο αναφορικά στην αμφισημία του όρου της κοινωνίας των πολιτών⁶.

Ως φυσικό επόμενο, ο όρος αυτός αποτέλεσε αντικείμενο συζητήσεων και ευρύτερου προβληματισμού σε ακαδημαϊκούς κύκλους⁷, ενισχύοντας την αναγκαιότητα της ερμηνευτικής προσέγγισης της κοινωνίας των πολιτών με βάση την ιστορική και εξελικτική της πορεία. Πιο συγκεκριμένα, η σχέση ανάμεσα στο κράτος και τον πολίτη λογίζεται ως η κοινή αφετηρία για τον προσδιορισμό της κοινωνίας των πολιτών. Ανεξάρτητα, λοιπόν, από την ιστορική στιγμή της ανάπτυξής της, η σχέση κράτους – πολίτη αποτελεί το σημείο αναφοράς, το εφαλτήριο της προσπάθειας εύρεσης ενός ορισμού σε αυτή την αφηρημένη έννοια.

⁶Munck, R. (2006), "Global Civil Society: Royal Road or Slippery Path?", *Voluntas*, pp. 325-332.

⁷Keane, J. (2003), *Global Civil Society*, Cambridge: CUP.

Κατά κύριο λόγο, η κοινωνία των πολιτών αναφέρεται σε θεσμούς, κοινωνικές σχέσεις και οργανώσεις που αναπτύσσονται εντός των πλαισίων του κράτους και της αγοράς. Η δυναμική της εντοπίζεται σ' ένα πρώτο στάδιο στο δυτικό κόσμο και αναπτύσσεται στην αρχαία ελληνική σκέψη. Ειδικότερα, ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην «πολιτική κοινωνία» ως όρο ο οποίος εγκολπώνει τις περαιτέρω μορφές κοινωνικής εξουσίας, εκκινώντας από την οικογένεια και καταλήγοντας στην πολιτική εξουσία. Η διαφορετικότητα των μερών της κοινωνίας και ο πλουραλισμός απόψεων κατά τον Αριστοτέλη αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για να διάγουν τα μέλη της μια «καλή ζωή». Επιπρόσθετα, η μεσαία τάξη, εν αντιθέσει με τους πλούσιους και τους φτωχούς αποτελεί τον κεντρικό άξονα πάνω στον οποίο δομείται η έννοια της κοινωνίας των πολιτών. Άλλωστε, στην αρχαιότητα ήταν ευρέως διαδεδομένη η έννοια της «βαρβαρότητας», έννοια η οποία χρησίμευε στη διάκριση των μη Ελλήνων από τους Έλληνες⁸.

Πρέπει να τονισθεί ότι κατά τον Αριστοτέλη, η έσχατη νομιμοποιητική αρχή ύπαρξης της πολιτείας είναι η διασφάλιση των προϋποθέσεων για την κατάκτηση της ευδαιμονίας εκ μέρους όλων των πολιτών, και εμμέσως όλων των ανθρώπων που ζουν στην επικράτεια της πόλεως – πολιτείας. Και είναι αυτή η ευδαιμονία της πόλεως αυτό που ο Αριστοτέλης ονομάζει κοινόν αγαθόν ή κοινόν συμφέρον, η ευδαιμονία του ατόμου. Αυτό όμως δεν σημαίνει καθόλου ότι ο Αριστοτέλης (το ίδιο ισχύει και για τον Πλάτωνα) θεωρεί την πόλιν – πολιτεία αυτοσκοπό, χάριν του οποίου υπάρχει ο πολίτης. Αντιθέτως αυτοσκοπός είναι ο πολίτης, το κάθε άτομο – μέλος της πολιτείας, χάριν του οποίου συστήθηκε και υπάρχει η πολιτεία, το κράτος.

Επομένως, η σχέση πολιτείας – πολίτη είναι για τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα σχέση μέσου – σκοπού. Καταξιοτική αρχή ύπαρξης της πολιτείας είναι η ευδαιμονία όλων των ατόμων – μελών της, του κάθε μέλους ξεχωριστά και όλων μαζί στο σύνολό τους. Για τον Αριστοτέλη ο δρόμος και το κύριο μέσο κατάκτησης της ευδαιμονίας είναι η κατάκτηση της αρετής, γιατί αυτή συνιστά την ουσία της, «την ευδαιμονίαν ότι χωρίς αρετής αδύνατον υπάρchein είρηται».

Για αυτό κύριο μέλημα των άξιων πολιτικών πρέπει να είναι πώς θα βοηθήσουν τους πολίτες να γίνουν δίκαιοι και να σέβονται τους νόμους: *«δοκεί δε ο κατ' αλήθειαν πολιτικός περί ταύτην (την ευδαιμονίαν) μάλιστα πεπονήσθαι, βούλεται γαρ τους πολίτας αγαθούς ποιείν και των νόμων υπηκόους»*

⁸Οι Έλληνες ήταν αυτοί που θεωρούνταν μέλη της κοινωνίας των πολιτών, ως φορείς πολιτικών δικαιωμάτων, σε αντίθεση με τους μη Έλληνες – βαρβάρους.

και πως θα τους οδηγήσουν στον κατ' αρετήν βίον, αφού το μέγεθος της ευδαιμονίας είναι ανάλογο με εκείνο της αρετής, της φρονήσεως και των σύμφωνων μ' αυτές πράξεων. Η καταξίωση της πολιτικής κοινωνίας για τον Αριστοτέλη έρχεται μέσα από τις καλές πράξεις των πολιτών της.

Αντίθετα, στα σύγχρονα κράτη που έχουν εγκαταλείψει την επιδίωξη του κοινού αγαθού στη βάση της αρετής και της εσωτερικής καταξίωσης, γιατί η Πολιτική έχει πάρει διαζύγιο από την Ηθική, η καταξίωση έρχεται, ή έστω επιδιώκεται, μέσα από την στρατιωτική ή οικονομική ισχύ, μέσα από τον ασύδοτο ατομικισμό, που σημαίνει διεκδίκηση δικαιωμάτων ευδαιμονιστικού χαρακτήρα με παράλληλη απεμπόληση των υποχρεώσεων.

Το χαρακτηριστικότερο και νευραλγικότερο σημείο διαφορετικότητας της πολιτικής σκέψης και πραγματικότητας της ελληνικής αρχαιότητας από τις αντίστοιχες των νεότερων χρόνων και της εποχής μας είναι ίσως η σχέση της Πολιτικής με την Ηθική και δη της Ηθικής ως μέγιστου στοιχείου της κοινωνίας των πολιτών. Διότι, ενώ στην ελληνική αρχαιότητα, και πιο συγκεκριμένα κατά τους κλασικούς χρόνους έχουμε, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, σχέση ενότητας με μικρότερη ή μεγαλύτερη απόκλιση, στους νεότερους χρόνους, και πιο συγκεκριμένα από τον Machiavelli και εντεύθεν, η Πολιτική διαχωρίζεται πλήρως από την Ηθική. Από την ενότητα, δηλαδή, περνάμε στον χωρισμό.

Την μεγαλύτερη ενότητα Ηθικής και Πολιτικής συναντάμε στον Πλάτωνα, όπου οι αρετές του ατόμου ταυτίζονται με εκείνες της πόλεως, αυτό ισχύει και για την άριστη – ιδανική πολιτεία του Αριστοτέλη. Σκοπός του Πλάτωνα ήταν να δημιουργήσει μία πολιτική επιστήμη, η οποία θα βρισκόταν σε αδιάσπαστη ενότητα με την διδασκαλία περί της αρετής και της ευδαιμονίας, και γενικά την ηθική στάση και συμπεριφορά του ατόμου, ανεξάρτητα από τη ζωή και την ευδαιμονία της πόλεως ως οργανικής ενότητας, ανεξάρτητα δηλαδή από την Πολιτική. Πολύ ενδεικτική στο σημείο αυτό είναι η περί αντιστοιχίας των μερών της ψυχής του ανθρώπου προς τα μέρη της πόλεως διδασκαλία του.

Ωστε, η Ηθική και η Πολιτική είναι δύο αυτόνομες περιοχές της πρακτικής φιλοσοφίας με χωριστή εννοιολογική ταυτότητα και ιδιαίτερο περιεχόμενο, οι οποίες βεβαίως όχι μόνο μπορούν αλλά πρέπει να συνυπάρχουν σε μία αρμονική ενότητα, η οποία μπορεί να ονομασθεί Πολιτική με την ευρύτερη έννοια του όρου. Η ενότητά τους απορρέει από τον κοινό σκοπό τους που είναι πάντοτε η ευδαιμονία, το κυρίαρχο

στοιχείο τόσο της Ηθικής όσο και της Πολιτικής. Αυτός είναι ο λόγος που η διάκρισή τους δεν μπορεί να είναι ριζική και απόλυτη.

Κατά τους Foley και Hodgkinson⁹ το κεντρικό στοιχείο της κοινωνίας των πολιτών που διήκει την αρχαία ελληνική νόηση πηγάζει από τον όρο «πόλις». Δίνεται, επομένως, έμφαση στην αίσθηση του «εμείς» απέναντι στους «άλλους» και διακρίνεται η «πόλις» από τον «οίκο». Ωστόσο, η έννοια «πόλις» υπό ευρεία έννοια αποτελεί την προέκταση της οικογένειας και παραπέμπει σε ένα κοινό πεπρωμένο των πολιτών της.

Ομοίως, στην αρχαία Ρώμη ο όρος «civitas» ταυτίζεται με τον όρο «πόλις» όπως παρατέθηκε ανωτέρω. Τοιουτοτρόπως, η «societas civilis» (πολιτική κοινωνία) χρησιμοποιείται με την ίδια έννοια και έχει το ίδιο περιεχόμενο με την κοινωνία των πολιτών (civil society). Ως φυσικό επόμενο, ο διαχωρισμός της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνίας δεν είναι ευδιάκριτος, καθώς οι έννοιες συμπλέκονται μεταξύ τους.

Η κοινωνία των πολιτών κάνει την εμφάνισή της και κατά το Μεσαίωνα ως πολιτισμένος κοινωνικός βίος ο οποίος διάγεται στα πλαίσια άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Βέβαια, η πολιτική εξουσία κατά το Μεσαίωνα απέρρεε από τον πρίγκιπα, όμως δεν παροράται ο ρόλος του λαού ως συνιστώσα και συστατικό της στοιχείο¹⁰. Εν συνεχεία, ο Hobbes και ο Macchiaveli συνδέουν την κοινωνία των πολιτών με την Πολιτεία, εφόσον η δεύτερη αφουγκράζεται τις ανάγκες της πρώτης και εξυπηρετεί τα συμφέροντά της.

Στη δύση του Μεσαίωνα, η κοινωνία των πολιτών απομακρύνεται ως έννοια από την πολιτική εξουσία, γεγονός το οποίο είναι ακόμα πιο ορατό στο απαύγασμα του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Οι πρώτοι εκφραστές του μοντερνισμού, μεταξύ των οποίων και ο Locke θέτουν ως απαρέγκλιτο όρο για την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών την ύπαρξη και λειτουργία του κράτους. Το αίτημα της διασφάλισης των ατομικών ελευθεριών συνδεόταν με την υιοθέτηση πολιτικών πρακτικών και με τις προσπάθειες καταπολέμησης της κρατικής αυθαιρεσίας. Παρά τις παραπάνω διατυπωθείσες θεωρίες, στην αυγή του ευρωπαϊκού διαφωτισμού γίνεται δεκτό ότι η άσκηση της πολιτικής εξουσίας δεν αποτελεί αναγκαίο προαπαιτούμενο για την προώθηση των συμφερόντων της κοινωνίας των πολιτών. Εξάλλου, οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν από τους προμοντερνιστές, εξελάμβαναν τις οικονομικές σχέσεις και

⁹Foley, M. & Hodgkinson, N. (2003), "Introduction", in M. Foley and V. Hodgkinson: *The Civil Society Reader*, Hanover and London: Tufts University Press, p.p. vii-xxiv

¹⁰Cohen, J., Arato, A. (1992), *Civil Society and Political Theory*, London: M.I.T. Press

τη λειτουργία των καπιταλιστικών αγορών ως απειλή για την απρόσκοπτη ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών.

Ένα άλλο γεγονός που έπαιξε πολύ μεγάλη σημασία στην εξέλιξη της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών είναι το ότι υποδηλώνεται σε κάθε γλωσσική κουλτούρα, στοιχείο που επηρέασε και τις αναλύσεις των εκπροσώπων των αντίστοιχων χωρών. Έτσι παρατηρεί κανείς ότι στη Αγγλοσαξονική και Γαλλική παράδοση η κοινωνία των πολιτών είναι αυτή που έρχεται σε αντιδιαστολή με την φυσική κοινωνία, ενώ στη Γερμανική η αντιπαράθεση έρχεται ως προς το κράτος. Έτσι λοιπόν για το Locke, για τον οποίο πάνω από όλα είναι ο νόμος της φύσης και η λογική που πηγάζει από αυτόν, η κοινωνία των πολιτών είναι σχεδόν συνυφασμένη με το κράτος, ενδεχομένως και μια πιο ήπια μορφή αυτού. Σε αυτή την ανάλυση επισημαίνεται πως το πρώτο συνθετικό της, όπως αποδίδεται ο όρος στα αγγλικά «Civil Society», έχει να κάνει με τον πολιτισμό υπό την έννοια μιας μορφής συμπεριφοράς που διακατέχεται από ορισμένους κανόνες και νόμους, χωρίς όμως το προϊόν να είναι αποτέλεσμα κάποιας εξελικτικής θεωρίας και ούτε απαραίτητα να οδηγεί σε μια κατ' ουσία συστημική οντότητα.

Ήδη από τον 17ο αιώνα τα γεωπολιτικά μοντέλα που επικρατούσαν ήταν από τη μια μεριά αυτό των Βρετανών και των Ολλανδών και από την άλλη αυτό των Ισπανών και Γάλλων. Κύρια χαρακτηριστικά του πρώτου ήταν ο μειωμένος κυβερνητικός έλεγχος, σχετική ανοχή σε θρησκευτικά θέματα και εξάπλωση των αγορών των χωρών αυτών όσο το δυνατόν περισσότερο. Ακριβώς τα αντίθετα στοιχεία συναντά κανείς στο μοντέλο της Ισπανικής κυριαρχίας εκείνης της εποχής ήτοι απολυταρχισμός στο πολιτικό, οικονομικό και θρησκευτικό πεδίο καθώς και στενές επιβλέψεις και ρυθμίσεις από την πλευρά του κράτους. Καθώς λοιπόν από τα μέσα του 18ου αιώνα και μετά το βρετανικό-ολλανδικό σύστημα υπερτερεί σαφώς του ισπανικού και καταδικάζει έτσι τη χώρα να μεταφερθεί στη σφαίρα των χωρών που αποτελούν την περιφέρεια, η επιλογή για τους Σκωτσέζους όσον αφορά το μοντέλο που επιλέγουν, είναι προφανής¹¹.

Έτσι λοιπόν στον αντίποδα, οι θεωρητικοί του Σκωτικού Διαφωτισμού διαπνέονται από τις ιδέες του φιλελευθερισμού και ενστερνίζονται την προώθηση της ελεύθερης αγοράς και την παράλληλη προώθηση της ατομικότητας. Ωστε, ενισχύεται

¹¹Kaviraj, S., Khilnani, S. (2001), "Civil Society: History and Possibilities", in: Khilnani, Sunil (ed), The development of Civil Society, Cambridge University Press, 2001, pp.11-32.

ο υπάρχων διαχωρισμός μεταξύ της πολιτειακής εξουσίας και της κοινωνίας των πολιτών, με στόχο την ξεκάθαρη διάκρισή τους. Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος αυτής της άποψης είναι ο Adam Smith, σύμφωνα με τον οποίο η κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί ένα ουδέτερο χώρο εντός του οποίου τα άτομα παράγουν και εμπορεύονται τα προϊόντα τους και συναλλάσσονται οικονομικά, αλλά μία «ηθική αρένα». Μέσα σε αυτή, λοιπόν, την «ηθική αρένα» το προσωπικό συμφέρον και η ατομική περιουσία του κάθε μέλους της κοινωνίας των πολιτών συνεπάγονται την κοινωνική αλληλεγγύη και την απόκτηση κύρους και αναγνώρισης από τους άλλους. Ο Adam Smith πρεσβεύει την άποψη ότι η πολιτική εξουσία θέτει φραγμούς στην ελευθερία των μελών της κοινωνίας των πολιτών κατά την άσκηση της οικονομικής τους δραστηριότητας. Αντιθέτως, η κοινωνία των πολιτών έχει ως πυρήνα, γύρω από τον οποίο κινείται, την ελεύθερη αγορά και ως κύριο άξονά της την ατομική ιδιοκτησία, ενώ συνάμα η ατομικότητά της προσδιορίζεται από το ίδιο όφελος και το ατομικό συμφέρον. Το επακόλουθο αυτών των νέων, όχι λόγο εξαναγκασμού, σχέσεων οδήγησε στη δημιουργία ιδιωτικών κοινωνικών σχέσεων, άρα και κοινωνικών δεσμών. Αυτή η εξέλιξη κατά το Montesquieu βοήθησε στο να αναπτυχθούν σχέσεις τόσο ισχυρές που θα μπορούσαν ενδεχομένως να λειτουργήσουν και ως φραγμός στην πολιτική εξουσία¹².

Η προαναφερθείσα άποψη, η οποία ερειδείται στην ιδιοτέλεια και την επιδίωξη του οικονομικού συμφέροντος στα πλαίσια λειτουργίας του ανταγωνισμού της αγοράς, προκειμένου να αποκτήσει νόημα και να επιτελέσει τη λειτουργία της η κοινωνία των πολιτών, μοιάζει να είναι οξύμωρη. Όμως, οι πρεσβευτές του φιλελευθερισμού αντιλαμβάνονταν την αγορά και την καπιταλιστική οικονομία ως άμεση συνέπεια της αστικής κοινωνίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η ηθική, οι κυρίαρχες αξίες και η αμοιβαιότητα της πρώιμης αστικής τάξης θα εντάσσονταν στη λειτουργία της αγοράς¹³.

Σημειώνεται δε ότι σε αντίθεση με τους προμοντέρνους στοχαστές, οι Σκωτσέζοι κλασσικοί είχαν μια θετική εικόνα για την ανθρώπινη ατομικότητα. Η αντίληψη αυτή ανάγεται χρονικά στην περίοδο της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, στη διάρκεια της οποίας η ανθρώπινη φύση εξυμνείται, παραδίδοντας τη σκυτάλη στην περίοδο του Διαφωτισμού. Ο Adam Smith και ο Hume έθεταν ως όριο του

¹²«Η τυραννία ενός ηγεμόνα σε μια ολιγαρχία δεν είναι τόσο επικίνδυνη για το κοινό καλό όσο η απάθεια των πολιτών σε μια δημοκρατία»

¹³Wolfe, A. (2000), "Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation", in D. E. Eberly (ed.): The Essential Civil Society Reader, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 51-62

ατομικού συμφέροντος την «επίγνωση της κατάστασης των άλλων». Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνταν και οι θέσεις του Ferguson, ο οποίος διατεινόταν ότι όλοι οι άνθρωποι διαπνέονται από την αμοιβαιότητα και την αλληλεγγύη απέναντι στην εξουσία, καθώς όλοι έχουν την ανάγκη των άλλων¹⁴. Επιπλέον, κατά τον Adam Smith και τον Ferguson, το κράτος εντοπίζεται στην κοινωνία των πολιτών ως «ελάχιστο κράτος», με τη μορφή του εγγυητή των ατομικών ελευθεριών¹⁵. Σε μια αντίθετη περίπτωση, αυτή της ύπαρξης «περισσότερου κράτους» στην κοινωνία των πολιτών, η ατομική ελευθερία θα διακυβευόταν κατά τους στοχαστές της φιλελεύθερης σκέψης.

Ακολούθως, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η αγορά εξακολουθεί να θεωρείται ότι συνυφαίνεται με την κοινωνία των πολιτών, όμως, αρχίζει να διαφαίνεται ο διαχωρισμός τους. Σε αυτά τα πλαίσια, ο Hegel υποστήριζε ότι το ατομικό συμφέρον δεν μπορεί να εναρμονίζεται με την πανανθρώπινη ηθική και να την υπηρετεί. Παραπέρα, ο εν λόγω στοχαστής δεν διαχώρισε την αγορά από την κοινωνία των πολιτών, αλλά την κοινωνία των πολιτών από το κράτος. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Hegel υπάρχουν τρεις σφαίρες που ορίζουν την ατομική ύπαρξη: η οικογένεια, η κοινωνία των πολιτών και το κράτος.

Ειδικότερα, η οικογένεια έχει ως συνδετικό της κρίκο την αγάπη ανάμεσα στα μέλη της και τη συνδρομή ενός κοινού προορισμού. Μάλιστα, η οικογένεια συνιστά την αρχική «ηθική βάση» του κράτους. Περαιτέρω, η κοινωνία των πολιτών εδράζεται στην ατομική ιδιοκτησία και στη διαφαινόμενη σύγκρουση ατομικών συμφερόντων. Έτσι, οι επιχειρήσεις και οι επιμέρους συλλογικότητες αποτελούν τη δεύτερη «ηθική βάση» πάνω στην οποία δομείται το κράτος. Τέλος, το κράτος προβαίνει σε συμβιβασμούς και διευθετήσεις των δύο παραπάνω «ηθικών βάσεων» της ανθρώπινης ύπαρξης, ανάλογα με τις ανάγκες που επιθυμεί να καλύψει. Οι δυο σφαίρες της ανθρώπινης ύπαρξης, ήτοι η οικογένεια και η κοινωνία των πολιτών διέπονται από ορισμένους «θεσμούς αστυνόμευσης». Όσον αφορά αυτούς τους θεσμούς, πρόκειται για τους μηχανισμούς εκείνους που υφίστανται ανάμεσα στο άτομο και το κοινωνικό σύνολο¹⁶ και οι οποίοι συντελούν στην κοινωνικοποίηση των ατόμων και στην άσκηση κοινωνικού ελέγχου από την πλευρά του κράτους. Ο Hegel υπάγει την αγορά στην κοινωνία των πολιτών, καθώς επίσης κοινωνικές οργανώσεις που είναι *«αναγκαίες για την προστασία του ατομικού συμφέροντος, ως ενδιάμεσα σώματα*

¹⁴Bruyn, S. (1999), "The Moral Economy", Review of Social Economy, vol VII, no 1, pp. 25-46.

¹⁵Neocleous, M. (1996), Administating Civil Society. Towards a Theory of State Power, London: Macmillan.

¹⁶Παράδειγμα τέτοιων «θεσμών αστυνόμευσης» μπορεί να θεωρηθεί η εκπαίδευση ή η πρόνοια.

οργάνωσης που περιορίζουν την ηγεμονική γραφειοκρατία και παρέχουν ένα πεδίο δημόσιας ελευθερίας»¹⁷.

Συνάγεται ότι ο Hegel έχει επηρεαστεί από τις διάφορες φιλοσοφικές ιδεολογίες και στην προσπάθειά του να αναλύσει τον ρόλο του κράτους μετέρχεται αντικρατικά και υπέρ του κράτους επιχειρήματα. Τελικώς, αν και ο Hegel αποσκοπεί στην ενδυνάμωση του κράτους και το διαχωρισμό του από την κοινωνία των πολιτών, αποδέχεται την αναγκαιότητα ύπαρξης του πρώτου για τη σωστή λειτουργία της δεύτερης.

Ο 19^{ος} αιώνας προάγει την αντίληψη της αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ των φεουδαρχικών και των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η κοινωνία των πολιτών στα μέσα του 19^{ου} αιώνα κάνει την εμφάνισή της ως έννοια στις κυρίαρχες ιδεολογίες. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο του Ρομαντισμού, παρατηρείται η ενίσχυση της έννοιας του έθνους – κράτους¹⁸, η οποία επιφέρει μια σειρά γραφειοκρατικών διαδικασιών και κατισχύει της κοινωνίας των πολιτών. Την ίδια περίοδο, η αστική τάξη τίθεται υπέρ της ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας, η οποία γίνεται αντιληπτή ως το μέσο για να ξεπεραστούν οι όποιοι τοπικοί περιορισμοί στην προσπάθεια επέκτασης της οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας.

Σε ένα δεύτερο χρόνο, η εμφάνιση της αποικιοκρατίας συντείνει στην «παγκοσμιοποίηση του καπιταλισμού», η οποία συντελείται με τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Προωθείται, λοιπόν, η φιλειρηνικότητα των κρατών και η εξασφάλιση της κοινωνικής γαλήνης στο εσωτερικό τους ούτως ώστε να αναπτυχθούν περαιτέρω οι εθνικές και παγκόσμιες αγορές¹⁹. Αν και εξακολουθεί να υφίσταται το αίτημα του διαχωρισμού της κρατικής εξουσίας από την κοινωνία των πολιτών στα πλαίσια της προαγωγής των ατομικών ελευθεριών, η εδραίωση της ειρήνης αποτελεί προϋπόθεση για την ορθή λειτουργία της αγοράς.

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι ΗΠΑ αναπτύσσονται διαφορετικά από την υπόλοιπη δύση και διακρίνονται από έναν έντονο φιλελευθερισμό. Αναλυτικότερα, δεν διακρίνονται από τον υπέρμετρο συγκεντρωτισμό του δυτικού κόσμου και δη της Ευρώπης. Ο Tocqueville στο έργο του «η Δημοκρατία στην Αμερική»²⁰ κάνει λόγο για τη «φυσική τάση» των πολιτών να εντάσσονται σε οργανώσεις οι οποίες

¹⁷Cohen, J., Arato, A. (1994), *Civil Society and Political Theory*, London: M.I.T. Press, p. 92.

¹⁸Εν αντιθέσει με τις στάσεις και τις ιδεολογίες που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης.

¹⁹Polanyi, K. (2007-1944), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Αθήνα, Νησίδες.

²⁰Το έργο αυτό δημοσιεύτηκε την περίοδο 1835-1840 και αναφέρεται στον τρόπο οργάνωσης των κοινοτήτων στις ΗΠΑ.

επιδιώκουν ιδιωτικούς και δημόσιους σκοπούς²¹. Ως επακόλουθο αυτών των συνασπισμών των πολιτών εμφανίζεται η «καλλιέργεια της τέχνης της κοινωνικής ενότητας», η οποία διαδραματίζει ένα παιδαγωγικό ρόλο για τα μέλη της. Με τον τρόπο αυτό, περιορίζεται, κατά τον Tocqueville, η ασυδοσία που είναι ικανή να προκύψει από την ασυδοσία της «τυραννίας της πλειοψηφίας». Παράλληλα, συστήνονται μορφές άμεσης δημοκρατίας, τουλάχιστον σε τοπικό επίπεδο²².

Με τον τρόπο αυτό, κάνουν την εμφάνισή τους για πρώτη φορά οι μη κερδοσκοπικοί, μη κυβερνητικοί θεσμοί και οργανώσεις που επιχειρούν να καλύψουν ένα ευρύ φάσμα αναγκών της κοινωνίας των πολιτών. Ο Tocqueville κάνει λόγο για διαχωρισμό των αξιών της κοινωνίας των πολιτών από την αγορά και για προαγωγή της συμμετοχικής δημοκρατίας, η οποία διασφαλίζεται μέσω της επίτευξης της κοινωνικής συνοχής. Επιπροσθέτως, ο συγκεκριμένος στοχαστής τίθετο υπέρ της διαφύλαξης των θεσμών της οικογένειας και των συλλογικοτήτων, αλλά και της θρησκείας, ώστε οι άνθρωποι να μην είναι εκτεθειμένοι στο προσωπικό τους συμφέρον, αλλά να δρουν για το κοινό καλό. Ο Tocqueville θεωρείται ο πατέρας των διάφορων πλουραλιστικών θεωριών που διατυπώθηκαν κατά καιρούς για τη δημοκρατία και με το έργο του τροφοδότησε κυρίως την αγγλοσαξονική σκέψη²³.

Όπως προελέχθη, οι ΗΠΑ αποτέλεσαν την εξαίρεση, την περίοδο αυτή, της δύσης, καθώς στην Ευρώπη κυριαρχούσαν διαφορετικές θεωρήσεις και ιδεολογίες. Στον ευρωπαϊκό, λοιπόν, χώρο η καπιταλιστική τάξη συνδέεται με την ύπαρξη δημοκρατικών, μοναρχικών ή διττών καθεστώτων που είχαν ως κύριο μέλημά τους την ενίσχυση του έθνους – κράτους. Απόρροια της διαπίστωσης αυτής αποτελεί το γεγονός ότι η κοινωνία των πολιτών υποτάσσεται στα προτάγματα της κρατικής εξουσίας και διαμορφώνεται το δίπτυχο: «ισχυρή εξουσία – ισχυρός πολίτης».

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αποκτά ολόένα και περισσότερο έδαφος ο κομμουνισμός, ο οποίος ως ρεύμα είναι εκ φύσεως ενάντια στην κοινωνία των πολιτών. Κύριος εκφραστής του κομμουνισμού θεωρείται ο Karl Marx, ο οποίος υποστήριζε ότι η κοινωνία των πολιτών ήταν μια ψευδαίσθηση, η οποία παρείχε μόνο

²¹«Στα δημοκρατικά κράτη, όλοι οι πολίτες είναι ανεξάρτητοι και αδύναμοι. Δεν μπορούν να κάνουν τίποτα από μόνοι τους και κανένας από αυτούς δε μπορεί να υποχρεώσει τους συνανθρώπους του να τον βοηθήσουν. Όλοι, λοιπόν, πέφτουν σε κατάσταση ανικανότητας, αν αυτοί δεν μάθουν οικειοθελώς να βοηθούν ο ένας τον άλλον. Αν οι άνθρωποι που ζουν σε δημοκρατικές χώρες δεν είχαν κανένα δικαίωμα και καμία τάση να συνεργάζονται για πολιτικούς σκοπούς, η ανεξαρτησία τους θα βρισκόταν υπό απειλή", DeTocqueville, A. (2008), Η Δημοκρατία στην Αμερική, Αθήνα, Στοχαστής

²²DeTocqueville, A. (2008), Η Δημοκρατία στην Αμερική, Αθήνα, Στοχαστής.

²³«Δε μπορώ να πιστέψω ότι η δημοκρατία που ανέτρεψε το φεουδαρχικό σύστημα και νίκησε βασιλιάδες, θα υποχωρήσει μπροστά σε εμπόρους και καπιταλιστές»

μια φαινομενική ελευθερία στα άτομα που την απαρτίζουν. Κατά το Marx, η κοινωνία των πολιτών αποτελεί μέσο απόκρυψης της εκμετάλλευσης της καπιταλιστικής κοινωνίας και ως εκ τούτου έπρεπε να εξαφανιστεί²⁴.

Στο κατώφλι του 20^{ου} αιώνα, αρχίζουν να εμφανίζονται περισσότερες και πιο ώριμες συνθήκες για την ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών στη δυτική Ευρώπη. Η ανάπτυξη των γραμμάτων και των τεχνών σε συνδυασμό με την εξάπλωση των φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων, αλλά και την οργάνωση των εργατών σε συνδικάτα και συντεχνίες, συνέβαλε προς αυτή την κατεύθυνση. Παρά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών δεν ανακόπτεται και τα καλλιτεχνικά και φιλολογικά ρεύματα εξακολουθούν να υπάρχουν κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Την περίοδο αυτή διερευνά ο Gramsci, ο οποίος κάνει λόγο για την παντοδυναμία της αστικής τάξης στον κρατικό και οικονομικό τομέα. Ταυτόχρονα, αναφέρεται και στον καταλυτικό ρόλο των μη οικονομικών θεσμών (εκκλησίες, γειτονιές και πολιτιστικές οργανώσεις).

Σύμφωνα με τον Gramsci, οι μη οικονομικοί θεσμοί λειτουργούν ως «προπύργια της άμυνας της μπουρζουαζίας», ιδιαίτερα σε περιόδους όπου τα κράτη διέρχονται οικονομική κρίση και ως εκ τούτου δεν είναι ικανά να προφυλάξουν τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου στην Ευρώπη, δεν υπήρχαν μόνο οι αστοί και οι προλετάριοι, αλλά και τα μικρομεσαία αστικά στρώματα, τα οποία διάκεινται ευνοϊκά στο κρατικό καθεστώς. Υπό αυτή την έννοια, η κοινωνία των πολιτών δεν κατευθυνόταν προς αντιδραστικές κατευθύνσεις, μη έχοντας επαναστατικές βλέψεις. Επιπλέον, παρατηρείται για πρώτη φορά στη μαρξιστική θεωρία ένας διαχωρισμός της κοινωνίας των πολιτών από την αγορά. Ο Gramsci αναφέρθηκε στην κοινωνικοποιητική δύναμη των οργανώσεων οι οποίες «βρίσκονται εγγύτερα στην καθημερινότητα των ανθρώπων» και θεωρεί ότι οι προλετάριοι θα αποκτήσουν συγκριτικό πλεονέκτημα σε περίπτωση που καταλάβουν αυτές τις «στρατηγικής σημασίας θέσεις», όπως τις αποκαλεί²⁵.

Ακολούθως, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος έφερε στο προσκήνιο νέα δεδομένα, παράλληλα με την εδραίωση ολοκληρωτικών καθεστώτων. Σε μια προσπάθεια επεξήγησης του ναζιστικού φαινομένου στη Γερμανία, η Arendt επικεντρώθηκε στη «μοναδοποίηση του ατόμου» η οποία επήλθε από την απώλεια της κοινωνικότητας,

²⁴Seligman, A. (1992), *The Idea of Civil Society*, New York: Free Press.

²⁵Keane, J. (1998), *Civil Society. Old Images New Visions*, Cambridge: Polity Press, pp. 14,15.

της ηθικής και της επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων²⁶. Η Arendt επεσήμανε ότι τα ανωτέρω σε συνδυασμό με την οικονομική δυσπραγία που επικράτησε, οδήγησαν τους ανθρώπους στη λειτουργία τους ως μάζα, αφομοιώνοντας δίχως κριτική «μεγάλες ιδέες». Ταυτόχρονα, η εν λόγω μάζα τάχθηκε υπέρ της εξυπηρέτησης «ανώτερων συλλογικών σκοπών» και αποτέλεσε το εξάρτημα της μηχανής ενός υπερβατικού συστήματος²⁷.

Ο αυστριακός οικονομολόγος J. Schumpeter κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αναλύει τη συλλογική ορθολογικότητα σε σχέση με τη δημοκρατία ως πολίτευμα δίνοντας τον ακόλουθο ορισμό για αυτής της μορφής το πολίτευμα «Η φιλοσοφία της δημοκρατίας που αναπτύχθηκε στο δέκατο όγδοο αιώνα, μπορεί να συνοψιστεί στον ακόλουθο ορισμό: δημοκρατική μέθοδος είναι η θεσμική τεχνική της διοίκησης πολιτικών αποφάσεων που πραγματοποιεί το κοινό καλό, επιβάλλοντας τους ίδιους τους ανθρώπους να γείρουν την πλάστιγγα προς την εκλογή των ατόμων τα οποία στη συνέχεια συνέρχονται για να πραγματοποιήσουν τη θέλησή του». Επομένως υπάρχει ένα κοινό καλό που πρέπει να εξυπηρετηθεί, μια κοινή θέληση του λαού. Αυτή η θεώρηση συνάδει με την κλασική ανάγνωση της δημοκρατίας όπου τα άτομα ως κοινωνικά και λογικά όντα επιλέγουν τις κυβερνήσεις τους προκειμένου να ικανοποιηθούν οι σκοποί τους. Θεωρεί όμως πως μια τέτοια θεώρηση και προσδοκία είναι ουτοπική διότι τα άτομα ως μέλη της κοινωνίας αδυνατούν να φτάσουν στη διατύπωση θέσης που να εκφράζει την κοινή βούληση. Εντοπίζει τους λόγους αυτής της αδυναμίας σε εγγενείς αντιθέσεις του ατόμου ως μονάδα και της κοινωνίας ως άθροισμα των μονάδων, όπου η επιθυμία του καθενός βρίσκεται πάντα σε αντίθεση με τη λογική θέληση της κοινωνίας. Επιπροσθέτως είναι ουτοπικό να πιστεύει κανείς ότι η οπτική του κάθε ατόμου όσον αφορά το γενικό καλό θα μπορέσει να αθροιστεί και να δώσει μια ενιαία και ομοιογενή συλλογική βούληση²⁸.

²⁶Arendt. H. (1988), Το Ολοκληρωτικό Σύστημα, Αθήνα, Ευρύαλος.

²⁷«Τα ολοκληρωτικά κινήματα θέλουν και πετυχαίνουν να οργανώσουν τις μάζες και όχι τις τάξεις», «Τα ολοκληρωτικά κινήματα είναι δυνατά παντού όπου υπάρχουν μάζες που, για τον ένα ή τον άλλο λόγο, ανακαλύπτουν ότι επιθυμούν κάποια πολιτική οργάνωση. Οι μάζες δεν ενώνονται από τη συνείδηση ενός κοινού συμφέροντος, δεν έχουν την ιδιαίτερη εκείνη διάρθρωση των τάξεων που εκφράζεται με την επιδίωξη συγκεκριμένων, περιορισμένων και προσιτών αντικειμενικών σκοπών. Ο όρος 'μάζα' εφαρμόζεται μόνο σε ανθρώπους που, είτε απλώς εξαιτίας του αριθμού τους, είτε από αδιαφορία, είτε και για τους δύο αυτούς λόγους, δεν μπορούν να ενταθούν σε καμία οργάνωση στηριζόμενη στο κοινό συμφέρον (πολιτικά κόμματα, δημοτικά συμβούλια, επαγγελματικές οργανώσεις ή συνδικάτα).» Arendt. H. (1988), Το Ολοκληρωτικό Σύστημα, Αθήνα, Ευρύαλος, σελ 37, 41

²⁸Schumpeter, J. (1942), Capitalisme, socialisme et démocratie, ed. électronique, Paris 1965, Payot, p. 90-96

Ο Αλεξανδρόπουλος παρατηρεί ότι τα συνδικάτα και οι οργανώσεις αμοιβαίου οφέλους στη Γερμανία του μεσοπολέμου ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες²⁹. Πάρα ταύτα, απαιτούνταν και η συνδρομή περαιτέρω πολιτισμικών στοιχείων, τα οποία θα μπορούσαν να καταπολεμήσουν τον ολοκληρωτισμό και να λειτουργήσουν ως ανάχωμα στη μαζοποίηση των ατόμων. Το σκηνικό άλλαξε άρδην μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς ούτε η αγορά, ούτε η αμοιβαιότητα μεταξύ των πολιτών ήταν δυνατόν να αποκαταστήσουν τις κατεστραμμένες υποδομές.

Το κράτος, αντίθετα, αποτέλεσε το μοναδικό τρόπο ανασυγκρότησης και ανασύστασης της Ευρώπης. Εγκαινιάστηκε, λοιπόν, μία εποχή κατά την οποία το κράτος πρόνοιας συνέβαλε στη σταθεροποίηση του καπιταλιστικού συστήματος και προέβη στην αναδιανομή του εισοδήματος. Ως αποτέλεσμα, αυξήθηκε η μικρομεσαία αστική τάξη και εδραιώθηκε μια κάθετη σχέση ανάμεσα στο κράτος πρόνοιας και τους πολίτες. Οι σοσιαλδημοκρατικές αντιλήψεις κυριάρχησαν, όπως και η φιλοσοφία της ενεργούς ζήτησης στον οικονομικό τομέα, ώστε η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών τέθηκε σε δεύτερη μοίρα.

Σύμφωνα με τον Rosanvallon τα κράτη με σοσιαλδημοκρατική υφή «διατήρησαν και ανέπτυξαν τις κρατικό – διοικητικές σχέσεις αντικαθιστώντας και αποδυναμώνοντας τα κοινωνικά δίκτυα, τις οργανώσεις και την αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών»³⁰. Μάλιστα, τα επιμέρους κοινωνικά προβλήματα εδραιώθηκαν στη συνείδηση του κόσμου ως χρήζοντα πολιτικής πρωτοβουλίας για τη διευθέτησή τους. Με άλλα λόγια, η ενάσκηση της πολιτικής εξουσίας αποτελούσε το αναγκαίο μέσο για την πραγμάτωση των κοινωνικό – οικονομικών προτεραιοτήτων.

Η παραπάνω διαμορφούμενη κατάσταση έτυχε δριμείας κριτικής από νεοφιλελεύθερους στοχαστές, οι οποίοι έκαναν λόγο για άβουλους πολίτες, οι οποίοι «περίμεναν τα πάντα από το κράτος». Με τον τρόπο αυτό, καλλιεργήθηκε μια ατροφική ιδιότητα του πολίτη ως προς την κοινωνία που οδήγησε σε μια άνιση διεκδίκηση δικαιωμάτων έναντι των υποχρεώσεών του. Πιο συγκεκριμένα, οι όποιες αξιώσεις του πολίτη για κτήση δικαιωμάτων στρέφονταν απέναντι στο κράτος, ενώ οι υποχρεώσεις του απέναντι στην κοινωνία έπαιζαν δευτερεύοντα ρόλο.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η κοινωνία των πολιτών ως έννοια καθιερώθηκε μεταγενέστερα με την ανάπτυξη του

²⁹ Αλεξανδρόπουλος Σ. (2001), *Θεωρίες για τη Συλλογική Δράση και τα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα, Κριτική.

³⁰ He, B. (2002), "Civil Society and Democracy", in A. Carter and G. Stokes (eds): *Democratic Theory Today*, Cambridge: Polity, p. 207.

αντιρατσιστικού, του φεμινιστικού, του αντιπολεμικού και του περιβαλλοντολογικού κινήματος. Ακόμη, η διεκδίκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατέδειξαν την υποχώρηση της πολιτικής ιδεολογίας και την ταυτόχρονη ανάπτυξη της κοινωνικής αλληλεγγύης. Εξάλλου, κάνουν την εμφάνισή τους και τα κοινωνικά κινήματα, τα οποία, σύμφωνα με τον Giddens έχουν ως χαρακτηριστικό τους γνώρισμα τη «συλλογική προσπάθεια προώθησης ενός κοινού συμφέροντος ή πραγματοποίησης ενός κοινού σκοπού εκτός της σφαίρας των κατεστημένων θεσμών»³¹. Συνάγεται ότι τα κοινωνικά κινήματα αποτέλεσαν τον προοιωνό για τη σύγχρονη κοινωνία των πολιτών στο δυτικό κόσμο και συγκεκριμένα στην Ευρώπη.

Σημαντική είναι και η συμβολή του Habermass στην απόπειρα σκιαγράφησης της ιστορικής εξέλιξης της κοινωνίας των πολιτών. Στο έργο του «Ο δομικός μετασχηματισμός της δημόσιας σφαίρας» ο Habermass υπογραμμίζει ότι η κοινωνία των πολιτών συμβάλλει σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων³², καθώς και στην αναπαραγωγή της κυριαρχίας του φιλελευθερισμού³³. Ήδη κατά τον 18^ο αιώνα είναι αισθητή η διαφορά Γαλλίας και Μεγάλης Βρετανίας όσον αφορά την οικονομική τους ισχύ, μιας και η γαλλική εμμονή για ένα συγκεντρωτικό σύστημα όπου οι θεσμοί ελέγχονται κεντρικά, οδήγησε τη χώρα σε αδυναμία κάλυψης των πολεμικών εξόδων, κάτι που το βρετανικό κράτος ως πιο φιλελεύθερο και προοδευτικό δεν αντιμετώπισε ως πρόβλημα. Η επαλήθευση της ιστορίας έρχεται μόλις στις αρχές του επόμενου αιώνα με τους ναπολεόντειους πολέμους και τη σύγκρουση ενός αποκεντρωμένου και πιο δημοκρατικού συστήματος με ένα πιο συγκεντρωτικό και αυταρχικό.³⁴

Ο 20^{ος} αιώνας σηματοδοτήθηκε από την εμφάνιση ανεξαρτητοποιημένων οργανώσεων της κοινωνίας που συγκροτούνται αυθορμήτως και οι οποίες θίγουν ποικίλα κοινωνικά ζητήματα. Σε πολλές περιπτώσεις, οι εν λόγω εξωκρατικοί θεσμοί

³¹Giddens, A. (1998), Ο Τρίτος Δρόμος. Η Ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας, Αθήνα, Πόλις.

³²Οι ιστορικές εξελίξεις της ανόδου μιας λειτουργούσας δημόσιας σφαίρας στο πολιτικό πεδίο παραμένουν αφηρημένες όσο περιορίζονται στις θεσμικές αλληλεπιδράσεις του κοινού, του Τύπου, των κομμάτων και του κοινοβουλίου και στον επιφορτισμένο με ένταση τομέα εντός του οποίου εξουσία και δημοσιότητα αντιμετωπίζουν η μια την άλλη. Μπορεί να τεκμηριωθεί ότι η δημόσια σφαίρα αναλαμβάνει την πολιτική λειτουργία κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα, αλλά το είδος της ίδιας της λειτουργίας μπορεί να αντιληφθεί μόνο σε σχέση με αυτή τη συγκεκριμένη φάση της αναπτυξιακής ιστορίας της κοινωνίας των πολιτών στο σύνολό της, όπου η ανταλλαγή εμπορευμάτων και η κοινωνική εργασία χειραφετήθηκε σε μεγάλο βαθμό από κυβερνητικές οδηγίες. Στην πολιτική τάξη κατά την οποία η διαδικασία αυτή έφτασε στην προσωρινή ολοκλήρωσή της, δεν ήταν τυχαίο το ότι η δημόσια σφαίρα κατέλαβε κεντρική θέση. Habermass, J. (1992), *The Structural Transformation of Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge, Polity, σελ.74-75

³³Habermass, J. (1992), *The Structural Transformation of Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge, Polity

³⁴Κυριαζής, Ν.- Οικονόμου, Ε.Μ., (2015) Δημοκρατία και Οικονομία, Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα, Ενάλιος σελ.389-402.

έρχονται σε ρήξη με τη δεσπόζουσα τάξη και θέτουν προς δημόσια ή πολιτική διαβούλευση τα κοινωνικά θέματα που αναδεικνύουν κατά καιρούς.

Στην ΕΣΣΔ, η κοινωνία των πολιτών προέκυψε μετά την προβολή αντίστασης στο καθεστώς του υπαρκτού σοσιαλισμού και προσέλαβε τη μορφή του αιτήματος για περισσότερη ελευθερία απέναντι στο κράτος. Στο ίδιο μήκος κύματος, στην Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία, οι πολίτες διεκδίκησαν μεγαλύτερη ελευθερία απέναντι στα ολοκληρωτικά καθεστώτα των κρατών τους. Αξιοσημείωτη είναι και η ανάπτυξη πολιτικών fora τα οποία διέπονταν από πλήθος πολιτικών ιδεολογιών (νεομαρξιστικές, καθολικο – ορθόδοξες κοκ). Η αξίωση των πολιτών των χωρών του πρώην ανατολικού μπλοκ δεν ήταν, τελικά, η δυτικοποίηση του μοντέλου του πολιτικού τους συστήματος, αλλά η απόκτηση μιας «περισσότερο ανθρώπινης προσέγγισης» των καθεστώτων αυτών³⁵. Επίσης, στις ΗΠΑ και κυρίως στη νότια Αμερική, σχηματίζονται κινήματα πολιτών τα οποία απαιτούν μεγαλύτερη ελευθερία των πολιτών απέναντι στα δικτατορικά καθεστώτα, ενώ δέχονται την εξατομίκευση της κοινωνικής ευθύνης των πολιτών.

Κομβικής σημασίας για τη δημιουργία της κοινωνίας των πολιτών με διττό κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα θεωρείται και η κατάρρευση του κράτους πρόνοιας, με την ταυτόχρονη κυριάρχηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Μια σειρά περικοπών και αυστηρής λιτότητας στις κοινωνικές υπηρεσίες συνέδραμε στην επανεμφάνιση των μη κερδοσκοπικών οργανισμών, ως ενδιάμεσων δομών (mediating structures) που μεσολαβούσαν ανάμεσα στο κράτος και την αγορά.

Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, κυρίαρχο στοιχείο της πολιτικής σκέψης είναι ο νεοφιλελευθερισμός και η κοινωνία των πολιτών καλύπτει τα αποτυπώματα του «ελάχιστου κράτους», όπως προσδιορίστηκε ανωτέρω. Η παγκοσμιοποίηση και η συσσωμάτωση των αγορών κερδίζουν έδαφος εις βάρος του κράτους πρόνοιας, το οποίο έφτασε στο απώγειό του τα προηγούμενα χρόνια. Κρίνεται, επομένως, αναγκαία η ανάπτυξη ενός Τρίτου Τομέα, ο οποίος θα συντελέσει στη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Ωστε, η κοινωνία των πολιτών, ο Τρίτος Τομέας, αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς στο δυτικό ευρωπαϊκό -και όχι μόνο- κόσμο, αποβλέποντας στη μείωση της ανεργίας και στην έγκαιρη και αποτελεσματική αντιμετώπιση κοινωνικών ζητημάτων.

³⁵Jenei, G., Kuti, E. (2008), “The Third Sector and Civil Society”, in S. Osborne (ed) *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon, Routledge.

Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Fukuyama «ο συναινετικός καπιταλισμός με το ανθρώπινο πρόσωπο τείνει ν' αποκρυσταλλωθεί οδηγώντας στο «τέλος του κόσμου» (δηλαδή στην ολοκληρωτική επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού)»³⁶. Παράλληλα, η ιντιβιντουαλιστική νεοφιλελεύθερη προσέγγιση συγκλίνει προς την κατεύθυνση της εξατομίκευσης της κοινωνικής ευθύνης των πολιτών. Το αμερικανικό όνειρο, το οποίο εμπεριέχει το συνδυασμό της ατομικής επιτυχίας με τον υπέρμετρο καταναλωτισμό, οδηγούν σταδιακά στη δημιουργία ενός ρεύματος οργανωτικών, εθελοντικών θεσμών που προάγουν την κοινωνική συμμετοχή.

Παρ' όλα αυτά, οι αριστερές πολιτικές θέσεις και αντιλήψεις έρχονται αντιμέτωπες με την κοινωνία των πολιτών, καθώς θεωρούν ότι η τελευταία συνιστά μια ψευδαίσθηση για τους πολίτες ότι μπορούν να αλλάξουν και να διαμορφώσουν την ειμαρμένη τους. Εν τοιαύτη περιπτώσει, η κοινωνία δεν λογίζεται ως μια επικίνδυνη κατάσταση για την επικράτηση της εύρωστης οικονομικής τάξης, καθώς από τη φύση της εδράζεται σε μια νεοφιλελεύθερη κουλτούρα και αποβλέπει σε ρεφορμιστικούς μετασχηματισμούς. Έτσι, θεωρήθηκε ότι η κοινωνία των πολιτών αποτέλεσε το δεκανίκι του καπιταλιστικού συστήματος και τη δικλίδα ασφαλείας για να συνεχίσει αυτό να υπάρχει. Μια τεράστια στροφή, όμως, σε αυτές τις επικρίσεις και τις θεωρίες συντελέστηκε το 1999 στο Σιάτλ της Αμερικής. Συγκεκριμένα, χιλιάδες άνθρωποι προερχόμενοι από μη κυβερνητικές οργανώσεις διαδήλωσαν κατά της φιλελεύθερης οικονομικής παγκοσμιοποίησης.

Ο Tocqueville δικαιώθηκε από τον ισχυρισμό του ότι οι οργανωτικές δομές της κοινωνίας των πολιτών συνιστούν ένα «σχολείο δημοκρατίας», αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «η ισχύς και η νομιμότητα της αμερικανικής δημοκρατίας επαφίεται στις πολυάριθμες ενώσεις που εμφανίστηκαν και αναπτύχθηκαν, χάρη στην αποφασιστικότητα των ατόμων που προέρχονται από τους πιο διαφορετικούς τομείς και εργάζονται για τα πιο ποικίλα αποτελέσματα»³⁷. Η ενασχόληση με τα κοινά έχει τη δυνατότητα να εμφυσήσει κοινωνικο- πολιτική συνείδηση στο άτομο, το οποίο ενδιαφέρεται να συνδιαμορφώσει την καθημερινότητά του με τους υπόλοιπους συμπολίτες του. Γνωστό είναι και το ερώτημα αν η κοινωνικοποίηση επέρχεται μαζικά μέσω των κυρίαρχων θεσμών ή σε επίπεδο βάσης της κοινωνίας. Κατά τον Barber «ζούμε και κοινωνικοποιούμεστε πρωταρχικώς μέσα από θεσμούς οι οποίοι

³⁶Fukuyama, F. (1992), *The End of History and the Last Man*, London, Penguin.

³⁷ EECSC The Civil Society organised at European Level, *Proceedings of the Findings of the First Convention*, Brussels 15-19 October 1999

βρίσκονται εγγύτερα στην καθημερινότητά μας»³⁸. Ως φυσικό επακόλουθο, η καλλιέργεια της κοινωνικής συνείδησης διαμορφώνει μεταγενέστερα τις προσωπικές θέσεις σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο.

1.2 Η κοινωνία των πολιτών ανά τον κόσμο και στη σύγχρονη εποχή

Αναλόγως με το τόπο που εδράζεται η δραστηριοποίηση της κοινωνίας των πολιτών αυτή φέρει και διαφορετικές δράσεις. Στην Ανατολική Ευρώπη, η κοινωνία των πολιτών συνδέθηκε με τις λαϊκές εξεγέρσεις στα τέλη της δεκαετίας του 1990 που οδήγησαν στην κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων, προκρίνοντας τον περιορισμό της παντοδυναμίας του κράτους και αναζητώντας την φιλελευθεροποίηση της πολιτικής με την κατάκτηση των ατομικών ελευθεριών.

Στον αναπτυσσόμενο ευρωπαϊκό Νότο, η κοινωνία των πολιτών συσχετίζεται με περισσότερο ανοικτές και αντιπροσωπευτικές μορφές πολιτικής εξουσίας. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα μολονότι τα πολιτικά κόμματα διατηρούν ένα κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνικοπολιτική ζωή, η διάδοση των ανεξάρτητων μη-κυβερνητικών οργανώσεων καταδεικνύει μία προσπάθεια απεξάρτησης των πολιτών από την κομματική-πολιτική εξάρτηση.

Στη Δυτική Ευρώπη (και την Αμερική) η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών συνδέεται με την ανάγκη να αναπτυχθεί ξανά η πολιτική συνείδηση και να ενισχυθούν οι πολιτικοί δεσμοί. Στη Λατινική Αμερική αντικατοπτρίζει τον αγώνα κατά των στρατιωτικών δικτατοριών.

Το εύρος και η ποικιλία των οργανώσεων που εντάσσονται στην κοινωνία των πολιτών είναι μεγάλο, καθώς σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ) *«η πυκνότητα της οργάνωσης και ο βαθμός αντιπροσωπευτικότητας των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών διαφέρει καλύπτοντας από ad-hoc ομάδες πίεσης έως και πολύ καλά οργανωμένες ενώσεις.»*

Την σύγχρονη εποχή ένα σύνολο σύνθετων πολιτικό-κοινωνικών φαινομένων (μετανάστευση, οικονομική κρίση, παγκοσμιοποίηση) και οδηγούν στην επιδείνωση ανισοτήτων σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο και καταστρατηγούν ατομικές και κοινωνικές ελευθερίες με αποτέλεσμα κομμάτια του πληθυσμού να αποκλείονται κοινωνικά του υπόλοιπου συνόλου. Ο κοινωνικός αυτός αποκλεισμός έχει να κάνει με

³⁸Barber, B. (2007), Ισχυρή Δημοκρατία. Συμμετοχική Πολιτική για μια νέα Εποχή, Αθήνα, Παπαζήσης.

το σπάσιμο των δεσμών που αναπτύσσονται στην κοινωνία και που συγκρατούν τις διάφορες κοινωνικές ομάδες εντός του πλαισίου αυτής, με συνακόλουθη την ανεπαρκή κοινωνική συμμετοχή και κοινωνική ενσωμάτωση. Χαρακτηριστική περίπτωση κοινωνίας των πολιτών με δραστηριότητα ενάντια στην φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό αποτελούν οργανώσεις όπως το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Φόρουμ, η Διεθνής Αμνηστία, το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Καταπολέμησης της Φτώχειας κ.α.

Το κίνημα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση που αναπτύχθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 προκάλεσε συγκρούσεις στις πόλεις που διεξήχθησαν τα διάφορα οικονομικά συνέδρια, με αποκορύφωμα τα γεγονότα στο Σιάτλ το 1999 και την Γένοβα το 2001. Και μπορεί να υπάρχουν κάποια αντιφατικά συμβάντα που να επισκιάζουν την ωριμότητα, τη συνοχή, την ειλικρίνεια ή ακόμα και την συνείδηση αυτού του είδους των κινημάτων, αυτό όμως δεν τα καθιστά λιγότερο πραγματικά, αλλά και ούτε μπορεί κατ' αυτό τον τρόπο να υποβιβαστεί η γενικότερη τάση για αυτό-οργάνωση και παγκόσμια αντίδραση έστω και ατελώς οργανωμένη. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση ενός διαδηλωτή ο οποίος απαθανατίστηκε να κλοτσάει το σήμα της NIKE, ως ένδειξη οργής και απόρριψης του παγκόσμιου φιλελευθερισμού της αγοράς, φορώντας ο ίδιος παπούτσια της αυτής μάρκας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

2.1 Η παρουσία της κοινωνίας των πολιτών στις κοινωνικές επιστήμες

Η έννοια της Κοινωνίας των Πολιτών αναφέρεται στις κοινωνικές επιστήμες από παλιά, ευρισκόμενη στο επίκεντρο του πολιτικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος. Κατά τον Βούλγαρη, η κοινωνία των πολιτών θεωρείται αντίβαρο απέναντι στην φθορά, την απο-ηθικοποίηση, την αποξένωση και την χαλάρωση της κοινωνικής συνοχής στα δημοκρατικά καθεστώτα της ύστερης νεωτερικότητας και των παγκοσμιοποιημένων κοινωνιών³⁹.

Συνάμα, η κοινωνία των πολιτών αποτελεί μία από τις πλέον διαδομένες έννοιες στην πολιτική και κοινωνική καθημερινότητα μολονότι δεν υπάρχει ένας συνεπής ορισμός της. Η κοινωνία των πολιτών περιλαμβάνει εντός του κόλπου της πολλές και διαφορετικές συσσωματώσεις, είτε με τη μορφή οργανώσεων είτε με τη μορφή κινημάτων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο που προωθούν διάφορα αιτήματα και συχνά έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους.

Περαιτέρω, για την ανάπτυξη της στα πλαίσια των εθνικών και υπερ-εθνικών δομών απαιτείται απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου⁴⁰. Τη σύγχρονη εποχή, παρατηρείται έλλειψη ενδιαφέροντος για τα πολιτικά τεκταινόμενα, λόγω της έλλειψης ελεύθερου χρόνου, καθώς και αυξανόμενη οικονομική ανασφάλεια των κατώτερων τάξεων, ως συνέπεια της ανεργίας και της πτώσης των πραγματικών μισθών. Με τον τρόπο αυτό, καθίσταται προβληματική η συμμετοχή σε εθελοντικού χαρακτήρα οργανώσεις.

Ωστόσο, δεν αναιρείται το γεγονός ότι η κοινωνία των πολιτών αναπτύσσεται σε κοινωνίες στις οποίες υπάρχει καπιταλιστικός τρόπος ανάπτυξης ως μηχανισμός αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας. Έτσι, η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών αποτελεί «το σύνολο των οργανωτικών δομών, των οποίων τα μέλη εξυπηρετούν μέσω ενός δημοκρατικού διαλόγου και μιας διεργασίας κατανόησης, το γενικό συμφέρον και χρησιμεύουν ως μεσολαβητές μεταξύ των δημόσιων αρχών και των πολιτών»⁴¹.

³⁹Βούλγαρης, Γ. (2006), «Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;» στην Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τ. 28.

⁴⁰Το απόθεμα του κοινωνικού κεφαλαίου εξισώνεται με το επίπεδο συμμετοχής των πολιτών σε ενώσεις και σωματεία.

⁴¹<http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/pd-in-5-points-el.pdf> (5/11/2012)

Η διαφορά της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών από τη μη-οργανωμένη έγκειται στην εμπλοκή του κράτους. Στην οργανωμένη κοινωνία των πολιτών το κράτος διαθέτει αυτό που ο Gramsci ονομάζει «κυρίαρχη ηγεμονική ιδεολογία» και επηρεάζει ή/ και ελέγχει αυτούς τους φορείς (δηλ. κόμματα, συνδικάτα, εκκλησία κλπ.). Η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών απέτυχε διότι οι παραδοσιακές μορφές εξουσίας που την εξέφραζαν (έθνος-κράτος, κράτος πρόνοιας, πολιτικά κόμματα, συνδικάτα, μεγάλα αντίπαλα ιδεολογικά στρατόπεδα) δεν είναι ικανές να διαδραματίσουν το ρόλο που είχαν στο παρελθόν. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι είναι ελεγχόμενες από το κράτος και ως εκ τούτου έχουν διαφθαρεί από τις πελατειακές σχέσεις και τα διαπλεκόμενα συμφέροντα.

Στον αντίποδα, δομικό στοιχείο της ανάπτυξης της κοινωνίας των πολιτών αποτελεί η σχέση του κράτους με τον πολίτη. Ο πολίτης εντασσόμενος στα κοινωνικά δίκτυα αναλαμβάνει κοινωνική δράση, η οποία στοχεύει στη βελτίωση της ποιότητας της δημόσιας ζωής, άρα, στόχος της δραστηριοποίησης της κοινωνίας των πολιτών δεν είναι η αέναη σύγκρουση κράτους και πολίτη αλλά η ελαχιστοποίηση των συγκρούσεων και η μεγιστοποίηση της συνεργασίας μεταξύ των δύο.

Οι εκδοχές που παρουσιάζονται για την ανάπτυξη και επανεμφάνιση της κοινωνίας των πολιτών είναι: α) η «από κάτω προς τα πάνω» εκδοχή, σύμφωνα με την οποία τα σύγχρονα προβλήματα ωθούν στη δημιουργία κινημάτων μέσα από τη δράση των πολιτών με σκοπό την παρέμβαση προς τις κυβερνήσεις για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων και β) η «από πάνω προς τα κάτω» εκδοχή, σύμφωνα με την οποία οι χώρες της Δύσης και οι διεθνείς οργανισμοί ανέπτυξαν προγράμματα ενίσχυσης της κοινωνίας των πολιτών με τη λογική ότι η ανάπτυξή της θα συμβάλει στον εκδημοκρατισμό και την καλύτερη διακυβέρνηση⁴².

Ιστορικά, η φιλελεύθερη άποψη που εξέφρασε ο Adam Smith τοποθέτησε την κοινωνία των πολιτών εντός του πεδίου της αγοράς και των ανταλλαγών. Οι πολίτες οργανώνονται σε ομάδες συμφερόντων και φροντίζουν ώστε το κράτος να εγγυάται το καθολικά αναγνωρισμένο δικαίωμα της ελευθερίας. Στη σύγχρονη εποχή, η (νεο)φιλελεύθερη αντίληψη τονίζει το ρόλο του εθελοντισμού, της φιλανθρωπίας και των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) ως αντιπρόταση στην εξάπλωση του κράτους. Στις ΗΠΑ η εξάπλωση της κυριαρχίας και η απελευθέρωση των αγορών με την ταυτόχρονη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας οδήγησε στη δημιουργία

⁴²Αφουξενίδης, Α. (2008), «Όψεις της Κοινωνίας των Πολιτών» στο Ανθολόγιο: Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας, επιμ. ΚονιόρδοςΣ., Εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα.

ενός «εθελοντικού» τρίτου τομέα με στοχο την τοποθέτησή του μεταξύ κράτους και αγοράς ώστε να μην επιτραπεί σε κάποιο από αυτά να γιγαντωθεί⁴³.

Αναφορικά με την αριστερή οπτική, πρώτος ο Karl Marx έκανε λόγο για την κοινωνία των πολιτών, τοποθετώντας την στο πεδίο διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων και των ταξικών συγκρούσεων. Η σύγχρονη αριστερή αντίληψη εκφράζεται μέσα από τα διεθνή δίκτυα και τα κοινωνικά κινήματα κατά των επιπτώσεων της παγκοσμιοποίησης και εναντιώνεται στην τοπική και παγκόσμια αναδιοργάνωση του κράτους και του κεφαλαίου. Στην προκειμένη περίπτωση, οι θιασώτες της θεωρούν ότι οι ΜΚΟ δεν είναι ικανές να αντισταθούν στις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης.

Βαρυσήμαντη είναι και η σοσιαλιστική αντίληψη, δυνάμει της οποίας η κοινωνία των πολιτών αποτελεί τον ενδιάμεσο αυτοκυβερνώμενο κοινωνικό χώρο ανάμεσα στο κράτος και την αγορά μέσα από ομάδες, θεσμούς και οργανώσεις που λειτουργούν ενάντια στον άκρατο ατομικισμό της αγοράς και τον κρατικό αυταρχισμό. Πρώτος την εξέφρασε ο Γερμανός φιλόσοφος Hegel που τοποθέτησε την κοινωνία των πολιτών στον χώρο που βρίσκεται ανάμεσα στο κράτος και την οικογένεια και ο οποίος αποτελεί έκφραση της οικουμενικής ηθικής και του ορθού λόγου. Η σοσιαλιστική ιδεολογία εμπλέκοντας το κράτος και τις αγορές στη δραστηριότητα της κοινωνίας των πολιτών προτείνει τη «συμμετοχική δημοκρατία» με βασικό κριτήριο τη διεύρυνση της ενεργοποίησης της κοινωνίας των πολιτών στη διακυβέρνηση του κράτους.

2.2 Φιλοσοφικές σκέψεις περί κοινωνίας των πολιτών

Στα εγχειρήματα που πραγματεύονται την κοινωνία των πολιτών, το ενδιαφέρον στρέφεται προς τους κλασσικούς, όπως τον Hegel, τον Marx αλλά και τον Gramsci. Στόχος είναι η επίτευξη κοινωνικοθεωρητικών προσεγγίσεων κυρίως γύρω από την σχέση: χωρισμός, αντιπαλότητα ή συνεκτικότητα της «αστικής» και της «πολιτικής κοινωνίας». Επισημαίνεται ότι ως καίρια προϋπόθεση για την κατανόηση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών θα πρέπει να θεωρείται η αντίληψη που έχουν οι άνθρωποι ότι αυτοκυβερνώνται. Διότι πάνω σε αυτή τη βάση εδράζεται η πρωταρχική αντίληψη για την πολιτική δράση, ως μία ανεξάρτητη ανθρώπινη δραστηριότητα. Ταυτόχρονα, από την εν λόγω διαπίστωση ξεκινά η ανάγκη για τον

⁴³Αφουξενίδης, Α. (2008), «Όψεις της Κοινωνίας των Πολιτών» στο Ανθολόγιο: Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας, επιμ. ΚονιόρδοςΣ., Εκδ. ΕΑΠ, Πάτρα.

προσδιορισμό μιας αυτόνομης πολιτικής σφαίρας, εντός της οποίας αναπτύσσονται και εξελίσσονται οι οργανισμοί που αποκαλούνται «ιδιωτικοί».

Η κοινωνία των πολιτών (civil society), λοιπόν, αποτελεί ένα γνωστικό αντικείμενο το οποίο ερευνάται ως εκείνος ο κατ' αφαίρεση κοινωνικός χώρος όπου ξεδιπλώνονται και αναπτύσσονται τα διακριτά, και ιδιαίτερα για το λόγο αυτό συγκρουσιακά συμφέροντα που τοποθετούνται στον πυρήνα της σύγχρονης νεωτερικής και αστικής κοινωνίας. Οι προσεγγίσεις του 18^{ου} αιώνα αδυνατούσαν να συλλάβουν τις ιδιωτικές συγκρούσεις που διαμόρφωναν τους ορισμούς της κοινωνίας των πολιτών, καθώς τις διοχέτευαν θεωρητικά στο ευρύτερο πεδίο της άσκησης των δικαιωμάτων και των καθηκόντων του πολίτη (citizenship).

Ένας πρώτος μεθοδολογικός διαχωρισμός στην πορεία εξέλιξης των κοινωνιών που πρέπει να επιχειρηθεί είναι η διάκριση που γίνεται με αναφορά στην «προ-κρατική» και την «κρατική» κοινωνία⁴⁴. Ανατρέχοντας, κατ' αυτό τον τρόπο, στους θεωρητικούς των «κοινωνικών συμβολαίων» (Hobbes, John Locke, Jean Jacques Rousseau), οι οποίοι περιγράφουν τη μετάβαση από την *status naturalis* στην *societas naturalis*, ως τη στιγμή της κοινής και συλλογικής ζωής του έλλογου ατόμου, εμφανίζεται το κράτος με τη μορφή της «ορθολογικής» κοινωνίας⁴⁵.

Ωστόσο, το «ορθολογικό» κράτος που καθιδρύθηκε με τους θεσμούς και τις νόρμες του (respublica), αφενός διαμορφώνει μία εξουσιαστική σχέση, η οποία παραμένει εξωτερική ως προς τους δρώντες και στην οποία αυτοί υπεισέρχονται συνάπτοντας σχέσεις με τυχαίο χαρακτήρα. Αφετέρου, η έννομη κατάσταση που περιγράφεται ως το πέρασμα προς την *societas naturalis* αναπαριστά μία αντίληψη που μένει προσκολλημένη στα παραδοσιακά πλαίσια. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, γίνεται λόγος για μια ακαταμάχητη τάση της φύσης η οποία ωθούσε τον άνθρωπο προς την επίτευξη του ανώτερου σκοπού της (δηλαδή, τη σύσταση του κράτους) που θα ρύθμιζε τη δυσαρμονία της προηγούμενης φυσικής κατάστασης. Υπέρμαχος της παραπάνω αντίληψης ήταν και ο Kant, ο οποίος μαζί με άλλους θεωρητικούς του φυσικού δικαίου εκλάμβανε το κράτος ως κάτι το οργανικό.

⁴⁴«Η σύγχρονη πολιτική σκέψη χαρακτηρίζεται από την τάση να αναφέρεται στο κράτος ή την πολιτική κοινωνία σε σχέση με το φυσικό κράτος ή της φυσικής κοινωνίας ως η υπέρτατη και οριστική στιγμή της κοινής και συλλογικής ζωής. Το κράτος θεωρείται ως προϊόν λογικής ή ως ορθολογική κοινωνία, η μόνη στην οποία ο άνθρωπος μπορεί να άγει μια ζωή που συμμορφώνεται με τη λογική, δηλαδή, που συμμορφώνεται με τη φύση του», Bobbio, N. (1979), 'Gramsci and the conception of civil society', εις το Chantal Mouffe, Gramsci and Marxist theory, Routledge&Kegan Paul, London, p. 21.

⁴⁵Bobbio, N. (1979), 'Gramsci and the conception of civil society', εις το Chantal Mouffe, Gramsci and Marxist theory, Routledge&Kegan Paul, London, p. 21.

Στο πλαίσιο αυτό, οι στοχαστές χρησιμοποιούν την έννοια *societas civilis* χωρίς αναφορά στην «προ-κρατική» και «προ-πολιτική» κοινωνία⁴⁶ αντιμετωπίζοντας κατά συνέπεια την κοινωνία των πολιτών αδιαφοροποίητα από την «πολιτική κοινωνία». Ως απόρροια, η έννοια της κοινωνίας των πολιτών εμφανίζεται ως συνώνυμο του κράτους. Περαιτέρω, ο Hobbes, συνέβαλε στην αποσύνθεση της παραδοσιακής (θεοκρατικής) κοσμοθεωρίας που προσέβλεπε στο αφηρημένο «γενικό καλό», υποστηρίζοντας πως η κοινωνία των πολιτών αποτελεί ένα πεδίο όπου διεξάγονται εγωκεντρικές δραστηριότητες και για το λόγο αυτό πρέπει να προστατευτεί από μία ανεξάρτητη αρχή.

Από την πλευρά του, ο Λεβιάθαν (1651) δεν προέβλεπε άλλους, είτε υποδεέστερους είτε διαμεσολαβούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς, και η κοινωνία των πολιτών που περιέγραψε αντιστοιχούσε στη σφαίρα της δημόσιας και συλλογικής ζωής και ταυτόχρονα σε αυτή των συμφερόντων. Επιπλέον, ο John Locke αν και τοποθέτησε στην καρδιά της κοινωνίας των πολιτών τα επιμερισμένα συμφέροντα που πηγάζαν από την ιδιοκτησία, καθώς δεν είχε διαμορφώσει μια πλήρη εικόνα για την αγορά, δεν μπόρεσε να υπερβεί θεμελιώδη στοιχεία από τις ερμηνευτικές παραδόσεις που επηρέασαν τελικά σε σημαντικό βαθμό την σκέψη του. Η κοινωνία των πολιτών κατά τον Locke προκύπτει από την πολιτική εξουσία και δημιουργείται λόγω της αναγκαιότητας που συνιστά η προστασία της περιουσίας. Σε τελική ανάλυση, ο Locke πρεσβεύει ότι η νομιμότητα που διασφαλίζει την ικανότητα των ανθρώπων να συνυπάρχουν αρμονικά ως κοινωνικά όντα αντανakλάται πάνω στην ικανότητα του κράτους να προστατέψει το σύνολο των φυσικών δικαιωμάτων⁴⁷. Ο Locke, επίσης, αναγνωρίζει στο έργο του ότι η πολιτική δράση εξακολουθεί να αποτελεί το συστατικό στοιχείο της κοινωνίας των πολιτών.

Εν τω μεταξύ, η νόηση ότι η κοινωνική ζωή καταλήγει στην οικονομική καλλιεργείται συστηματικά αυτή την εποχή φέρνοντας στο προσκήνιο μια νέα αντίληψη, βάσει της οποίας το «κοινό καλό» πηγάζει από το άθροισμα των επιμέρους ατομικών συμφερόντων. Παράλληλα, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα οφέλη του πολιτισμού από όπου θα προκύψει αργότερα η πρόταση για μία παραπέρα διάκριση του κράτους από την κοινωνία των πολιτών. Η διάκριση αυτή διαφαίνεται ήδη στο φιλελευθερισμό του Locke, σε εμβρυακή όμως μορφή, καθώς ο άγγλος θεωρητικός αρκέστηκε στο να καταδείξει ότι η κοινωνία των πολιτών κατέστη εφικτή από την

⁴⁶Γεγονός το οποίο παρατηρείται αργότερα και στην μαρξιστική φιλοσοφία.

⁴⁷Μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και αυτό της ατομικής ιδιοκτησίας.

κοινωνικοποίηση της δύναμης την οποία ο κάθε άνθρωπος διαθέτει εκ φύσεως και την οποία τελικά εναπόθεσε στα χέρια της κοινωνίας.

Για τους φυσιοκράτες στοχαστές, το πέρασμα από την *status naturalis* στην *societas naturalis*, ερμηνεύεται με όρους μετάβασης στον πολιτισμό με την προσδοκία της υπέρβασης των άναρχων ιδιωτικών συμφερόντων, μέσω της εδραίωσης ενός οργανωμένου μηχανισμού. Στην παράδοση του φυσικού δικαίου οι όροι δεν αφορούν στην αντίθεση ανάμεσα σε κοινωνία των πολιτών και κράτους, αλλά στην αντίθεση ανάμεσα στη Φύση και τον Πολιτισμό. Ως φυσικό επακόλουθο της παραπάνω αντίληψης, ο όρος κοινωνία των πολιτών διατηρήθηκε με την αίσθηση του υψηλού και του ωραίου, δίχως ορισμένη πολιτική χροιά και διάσταση.

Αυτή η θεώρηση, η οποία εξετάζει την σχέση ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και του κράτους, έφτασε μέχρι το κατώφλι της θεωρίας του Hegel. Ο τελευταίος (Hegel), όσον αφορά την παράδοση του φυσικού δικαίου, θα καινοτομήσει όταν αποφασίζει να χρησιμοποιήσει τον όρο *civil society* για να περιγράψει την «προ-πολιτική κοινωνία» (*pre-political*) που χαρακτηριζόταν μέχρι εκείνη τη στιγμή ως *natural society* και τον όρο *political society* για να περιγράψει την «πολιτική κοινωνία».

Έπειτα, οι σκωτσέζοι διαφωτιστές (Ferguson, Hume, Smith) κατανόησαν το ιδιαίτερο στοιχείο της «πολιτισμένης» κοινωνίας στα πλαίσια της οργάνωσης του υλικού (*material*) πολιτισμού, όχι όμως αναφορικά στην καθ'εαυτή πολιτική οργάνωση της κοινωνίας. Ο Hegel δανείστηκε την έννοια της κοινωνίας των πολιτών από τον σκωτσέζο διαφωτιστή Adam Ferguson, συγγραφέα ενός δοκιμίου για την ιστορία της «Κοινωνίας Πολιτών»⁴⁸, στον οποίο εντοπίζει μία επαναδιατύπωση της έννοιας σε σχέση με το κράτος. Παρά το γεγονός ότι η *civil society* που αυτός περιγράφει βρίσκεται περισσότερο σε αντίθεση με την πρωτόγονη κοινωνία, παρά με την «πολιτική κοινωνία», ωστόσο, με το έργο του προετοιμάζει το έδαφος για μία νέα ερμηνεία του όρου. Ομοίως, ο έτερος σκωτσέζος Adam Smith, προτίμησε τον όρο «πολιτισμένη κοινωνία» (*civilized society*)⁴⁹.

Κατόπιν, με την έλευση του σύγχρονου κόσμου (*modernity*) και τη διάδοση της φιλελεύθερης σκέψης, αναγνωρίστηκε στο συμφέρον η δυναμική εκείνη, η οποία αποτελεί συνιστώσα της κοινωνίας των πολιτών. Για τους φιλελεύθερους, όμως, που

⁴⁸Ferguson, Essay on the History of Civil Society, 1767

⁴⁹Bobbio, N. (1989), 'the great dichotomy public/private' στο N. Bobbio, The nature and the limits of state power, Polity Press, pp. 38-39.

κινούνται στη λογική της απαγκίστρωσης των αγορών από το κράτος, το ζητούμενο δεν ήταν το μεθοδολογικό ή το πραγματολογικό περιεχόμενο της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και την «πολιτική κοινωνία», αλλά η διάκριση Κράτους – Κοινωνίας – Αγοράς⁵⁰.

Ο Hegel, μεταφέροντας τον όρο *civilsociety* στη γερμανική γλώσσα, τον αποδίδει ως «αστική κοινωνία». Ταυτίζει, δηλαδή, την κοινωνία των πολιτών με την ίδια την αστική κοινωνία της νεωτερικότητας. Εν συνεχεία, ο Bobbio αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *«η θεωρία περί κοινωνίας των πολιτών γεννιέται από τον Χέγκελ και ανασύρεται σύγχρονα ξανά και ξανά κι ότι ενώ στην πραγματικότητα σχετίζεται άμεσα με μία θεωρία για το κράτος, είτε αναθεωρημένη είτε καινούργια, διαφοροποιείται εν τέλει από αυτή αποτελώντας ένα νέο αντικείμενο μελέτης, διερεύνησης κι ένα νέο εργαλείο επεξεργασίας, θεωρητικό και μη»*⁵¹.

Μια ακόμη επιστημολογική τομή υψίστης σημασίας αναφέρεται στην «προ-αστική» και την «αστική» μορφή της κοινωνίας. Η τελευταία αποτελεί την πιο σύνθετη και αναπτυγμένη κοινωνική μορφή που εμφανίστηκε στην ανθρώπινη ιστορία, καθώς εντός του κόλπου της διαμορφώνονται οι προαπαιτούμενοι όροι για τη συγκρότηση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών. Μάλιστα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η *civil society* συναρτά την εμφάνισή της με ορισμένες αναγκαίες προϋποθέσεις που αποτελούν *conditionssinequanon* και για την έλευση ακριβώς του σύγχρονου κόσμου. Επιπρόσθετα, η νεωτερικότητα θα διαμορφώσει τις κοινωνικές συνθήκες για μία ευρύτερη ανάπτυξη της σύγχρονης έννοιας του «πολίτη» (*citoyen*) που εισφέρει σε μία νέα και ανώτερη κοινωνική μορφή, ως έννοια ταυτόσημη της πολιτικής χειραφέτησης, και μαρτυρούσα την ύπαρξη του κράτους (*State*), στην αστική του μορφή.

Νωρίτερα, ο Rousseau περιέγραψε τη διπλή ιδιότητα του σύγχρονου ανθρώπου, που συνίσταται στα εξής: πολίτης στην ενεργητική του μορφή, όταν συμμετέχει στην κυρίαρχη εξουσία και υπήκοος στην παθητική του μορφή, επειδή υποτάσσεται στους νόμους της κοινωνίας. Ακολούθως, μια άλλη διάκριση ανάμεσα στον πολίτη (*citoyen*) ως μέλους του πολιτικού κράτους και του αστού (*bourgeois*), ως μέλους της κοινωνίας των ιδιωτών δίνεται από τον Marx, κατά τον οποίο *«η πολιτική*

⁵⁰ Γεωργιάδου, Β (1996), «Η κοινωνία πολιτών στη νεωτερικότητα», εισαγωγή στο Ernest Gellner, Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της, συνθήκες ελευθερίας, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 26.

⁵¹ Bobbio N., ό. π., p. 26.

χειραφέτηση αποτελεί μεν μεγάλη πρόοδο, ωστόσο δεν είναι η τελευταία μορφή της ανθρώπινης χειραφέτησης»⁵².

Στις μέρες μας, ο πολίτης λαμβάνει ένα πρωτότυπο περιεχόμενο που δεν απαντάται σε προηγούμενες του 18^{ου} αιώνα κοινωνίες. Εξάλλου, το νεωτερικό άτομο που τοποθετείται στο επίκεντρο των εξελίξεων, δηλαδή ο αστός, ο ιδιώτης, αποτελεί ένα οικονομικό υποκείμενο που εμφανίζεται αποσπασμένο από τους φυσικούς του δεσμούς, από τη μια μεριά, εξαιτίας της διάλυσης των φεουδαρχικών κοινωνικών μορφών⁵³ και από την άλλη λόγω της ανάπτυξης των νέων παραγωγικών δυνάμεων.

Τελικά, η «αστική κοινωνία πολιτών», γίνεται αντιληπτή αρχικά από τον Hegel ως ένα σύστημα ειδικών αναγκών και συμφερόντων των ιδιωτικών προσώπων, όπου μεσολαβεί το «γενικό συμφέρον» των ελευθέρων και ίσων υποκειμένων, με φόντο το διαφωτιστικό επιχείρημα. Η σκέψη του γερμανού φιλοσόφου εκκινεί από την κριτική που ασκεί στους προκατόχους του θεωρητικούς του κράτους και στις προσαρμοσμένες στο φυσικό δίκαιο αφετηρίες της ανάλυσής τους. Σύμφωνα με τον Hegel, δεν είναι η κοινωνική κατάσταση που έρχεται σε απ' ευθείας ρήξη με την φυσική (*statusnaturae*), αφού στην αστική διαμόρφωση της κοινωνίας είναι δυνατόν να απαντηθεί μία κοινωνία με όρους καταγωγής (π.χ.οικογένεια). Έτσι, η ρήξη για τονHegel επέρχεται με την μετάβαση στην «πολιτική κοινωνία», που θα νοείται ως κράτος. Για τον Hegel, η κοινωνία των πολιτών αντιστοιχεί στην αστική διαμόρφωση της κοινωνίας και αποτελεί τη στιγμή του διχασμού μεταξύ οικογένειας και Πολιτείας.

Ο Hegel απέκτησε μία σαφή εικόνα της ουσίας της αστικής κοινωνίας, στην Φιλοσοφία του Δικαίου όπου γίνεται το κέντρο της πολιτικής του φιλοσοφίας. Περαιτέρω, ανέλυσε το περιεχόμενο εννοιών όπως «ανάγκη» και «εργασία», «καταμερισμός της εργασίας», «ταξική περιουσία», «φτώχεια», «διοίκηση» και «φόροι»⁵⁴. Η μορφή της «αστικής κοινωνίας των πολιτών» λογίζεται ως ένα «σύστημα αναγκών», με αποτέλεσμα ο καταμερισμός της εργασίας να καθίσταται μοναδική αρχή διαμόρφωσης της κοινωνίας που περιγράφει, (όπως συμβαίνει και στον Adam Smith).

Ωστε, στην εγελιανή σύλληψη της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών κυριαρχούν σχέσεις εξωτερικότητας καθώς προϋποτίθεται η χωριστή ύπαρξη των

⁵²Μαρξ, Κ (1999), Το εβραϊκό ζήτημα, μτφ. Γ.Κρητικός, 4^ηεκδ., Οδυσσέας, Αθήνα, σσ. 77-78.

⁵³Σε διαφοροποίηση με την κοινωνία αστών, η οποία λειτουργεί απαλλαγμένη από τα εμπόδια των δικαιωμάτων που πηγάζουν από την παράδοση και την ηθική της εποχής, όπως στη φεουδαρχική κοινωνία.

⁵⁴Γιοαχίμ, Ρ. (1999), Ο Έγελος και η γαλλική επανάσταση, μτφρ. Γ. Φαράκλας, βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1999, σσ. 63-67.

ατόμων. Η κοινωνία των πολιτών αποτελεί μια αντίφαση που συγκροτείται στη βάση του ιδιώτη⁵⁵. Τα άτομα είναι μέλη της κοινωνίας των πολιτών και ως εκ τούτου θέτουν, για την κάλυψη των αναγκών τους, το συμφέρον τους. Κατά συνέπεια, η κοινωνία των πολιτών καθίσταται ο χώρος όπου συντελείται η πραγμάτωση των ιδιοτελών σκοπών τους. Παράλληλα, η εγελιανή θεωρία προτάσσει ένα ουσιώδες στοιχείο για την κοινωνία των πολιτών που έγκειται στην κατανόηση μιας ιδιαίτερης μορφής αλληλεγγύης που συνδέει τα μέλη της. Οι διαφορετικοί σκοποί των μελών εντός του κοινού χώρου αντιπαρατίθενται ο ένας προς τον άλλον, λειτουργία που οδηγεί και στην αυτόματα αναγνώρισή τους.

Η αναγνώριση αποτελεί κατά τον Hegel τη δίοδο που σχετίζει την κοινωνία των πολιτών με το όλον, όπου προκειμένου το εκάστοτε άτομο να υποταχθεί σε μία κοινή τάξη πραγμάτων προϋποτίθεται η συναίνεσή του. Για το λόγο αυτό, η κοινωνία των πολιτών πρέπει να διαθέτει τα μέσα ώστε να αποσπά τη συγκατάθεση των μελών της, δηλαδή να επηρεάζει τις γνώμες τους και να τις προσανατολίζει προς όφελός της. Ανάμεσα στο απομονωμένο άτομο και την κοινωνία στο σύνολό, η κοινωνία των πολιτών παρεμβάλλει ενδιάμεσες μορφές συνεταιρισμού, τις λεγόμενες «υποκοινωνίες». Ο Hegel περιγράφει τη διαίρεση της κοινωνίας των πολιτών σε τάξεις με βάση τον καταμερισμό της εργασίας και τα επαγγέλματα.

Μάλιστα, ο Hegel προβαίνει σε εκτιμήσεις και συλλογισμούς για αυτή τη διαίρεση σημειώνοντας ότι λόγω αυτής υπονομεύεται η οργανική ολότητα και οδηγείται στον «όχλο». Εξαιτίας της ταξικής ανισότητας, ο Hegel υπερτονίζει την αρνητική πλευρά της κοινωνίας των πολιτών⁵⁶. Καταλήγουμε, λοιπόν, στο παράδοξο της εγελιανής αντίληψης ότι η κοινωνία των πολιτών απειλείται όταν υπάρχει «Κοινωνία». Στην εγελιανή φιλοσοφία, παρόλο που η κοινωνία των πολιτών αποτελεί μία αυτοτελή ύπαρξη, αυτή χαρακτηρίζεται από μερικότητα και μολονότι η ίδια αποτελεί αφετηρία της καθολικότητας η οποία πραγματώνεται στο κράτος, αποτελεί συνάμα την αρνητική στιγμή του ήθους το οποίο διοχετεύεται αποκλειστικά μέσα στην Πολιτεία.

Σε τελική ανάλυση, το βαρύ φορτίο που επωμίζεται η κοινωνία των πολιτών, κατά τον Hegel, έγκειται στη διαχείριση της δικαστικής και κυβερνητικής εξουσίας,

⁵⁵Με την ετυμολογική σημασία του όρου αναφέρεται στα άτομα ως ιδιαιτερότητες, των οποίων η ύπαρξη ορίζεται ως ένα «σύνολο αναγκών».

⁵⁶Λεφέβρ, Ζ. Π. – Μασέρε, Π. (1998), Ο Έγελος και η κοινωνία, μτφρ. Γ. Φαράκλας, βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, σελ. 47.

την αποκατάσταση των αντιπαραθέσεων που προκύπτουν και τη μέριμνα για την ευζωία των πολιτών, προστατεύοντας τους από την διάλυση που μπορεί να επέλθει εφόσον δεν χαλιναγωγηθούν οι επιμέρους εγωιστικές ιδιαιτερότητες των ατόμων. Άλλωστε, οι οικονομικοί νόμοι στον Hegel, ενεργούν με τη μεσολάβηση του πολιτισμού που εμφανίζεται πρώτα με την μορφή του δικαίου που προσιδιάζει στην κοινωνία των πολιτών. Η δικαιοσύνη ως θεσμός υπάγεται στην κοινωνία των πολιτών, ενώ παράλληλα ο Hegel πραγματεύεται την αστυνομία ως συμπληρωματική λειτουργία στην ίδια ενότητα της ανάλυσης της αστικής κοινωνίας⁵⁷. Όσον αφορά τον καταναγκασμό της αστυνομίας, ο Hegel είναι της άποψης ότι είναι αποτελεσματικός μόνο όταν γίνεται αποδεκτός.

Επιπροσθέτως, στη λειτουργία του σωματείου προσδίδει έναν εξέχοντα ρόλο, σημειώνοντας ότι αποτελεί ουσιαστικά μία δεύτερη οικογένεια διότι μέσω της ένταξής του στο σωματείο, το άτομο κατορθώνει να αναπτύξει την κοινωνικότητά του και αποκτά την ιδιότητα του πολίτη του κράτους. Συνεπώς, το σωματείο αντιστοιχεί για τον Hegel την στιγμή της αναίρεσης της κοινωνίας των πολιτών. Στην εγελιανή φιλοσοφία η κοινωνία των πολιτών που περιγράφεται εκφράζει το σύστημα των αναγκών του ανθρώπου (που προσιδιάζει στο ζήτημα των οικονομικών σχέσεων) αλλά και την αλληλεγγύη των ανθρώπων (που αντιστοιχεί στη δικαιοσύνη και την ηθική ζωή).

Στο σχήμα του Hegel, μόνο όμως το κράτος (με τη μορφή της Πολιτείας) δύναται να καθιδρύσει ένα οικουμενικό σύστημα δικαιοσύνης που θα εκφράζει το «κοινό καλό». Τα συστατικά στοιχεία της ιδεαλιστικής μεθόδου του Hegel απορρέουν από τη μετάβαση από το ιδεώδες μιας φυσικής-οργανικής ολότητας στο ιδεώδες μίας και μοναδικής ολότητας. Ο Hegel εγκαινίασε ένα τριαδικό σχήμα που αντιπαρατίθεται ως προς το αριστοτελικό, που βασίζεται στη διχοτόμηση ανάμεσα στην οικογένεια και το κράτος (*societas domestica* / *societas civilis*) και στο μοντέλο των θεωρητικών του φυσικού δικαίου, που βασίζεται στη διχοτόμηση της φυσικής/ κοινωνικής κατάστασης.

Τοιουτοτρόπως, ο Hegel διατυπώνει τις εξής διαβαθμίσεις: η κοινωνία των πολιτών σε σχέση με την οικογένεια αποτελεί ένα μη ολοκληρωμένο κράτος, το λεγόμενο «κράτος διανοίας», ενώ συγκρινόμενη με την Πολιτεία, η κοινωνία των

⁵⁷Όσον αφορά την αστυνομία, ο Hegel διατείνεται ότι αποτρέπει τον σχηματισμό του «όχλου» και συμβάλλει στη διατήρηση της ευημερίας.

πολιτών αποτελεί μία ατελή μορφή της η οποία θα συμβάλει στην πλήρη ιστορική συνειδητοποίηση του σχηματισμού της. Το διαφοροποιητικό στοιχείο του Hegel από τους προκατόχους του έγκειται στην αναγνώριση ενός ατελούς κρατικού σχηματισμού, τον οποίο έχει αντιστοιχίσει στη *societa civilis*, και τον οποίο εμφανίζει ως το πρώτο επίπεδο και την κατώτερη μορφή στη διαδικασία σχηματισμού του κράτους⁵⁸.

Μέσα σε αυτό το εγελιανής σύλληψης σχέδιο, η κοινωνία των πολιτών λειτουργεί ως μεσολάβηση, καθώς παρεμβαίνει ως ενδιάμεσο αλλά και ως μέσον⁵⁹. Επιπλέον, αποτελεί την οιονεί αντεστραμμένη εικόνα της Πολιτείας, η οποία αναγνωρίζεται ως σκοπός. Μάλιστα, η ιδέα της Πολιτείας ενεργεί στο εγελιανό φιλοσοφικό σύστημα μέσα στην κοινωνία των πολιτών και αναπτύσσεται μέσα της. Εν πρώτοις, εμφανίζεται η κοινωνία των πολιτών να προηγείται στη διαδοχή των μορφών κοινωνικότητας του Hegel, όμως καθώς σε τελευταία ανάλυση βρίσκει το κράτος, το κράτος παρουσιάζεται να προηγείται ιδεατά αυτής. Με αυτήν την έννοια, η κοινωνία των πολιτών παρουσιάζεται ως το εξωτερικό πρόπλασμα της Πολιτείας. Κατά συνέπεια, στον Hegel το κράτος εμπεριέχει την κοινωνία των πολιτών.

Κατά τη διάρκεια, όμως, του 19^{ου} αιώνα η πίστη ότι το κράτος αναπόφευκτα θα εξαφανιζόταν αποτέλεσε το βασικό χαρακτηριστικό των πολιτικών ιδεολογιών της εποχής. Οι Marx και Engels υιοθέτησαν αυτήν την πεποίθηση στο φιλοσοφικό τους σύστημα πρεσβεύοντας ότι το κράτος δεν αποτελεί την πραγμάτωση καμιάς ηθικής ιδέας. Αντιθέτως, κατ' αυτούς, αποτελεί την «συγκέντρωση και την οργάνωση της κοινωνικής βίας». Επιπρόσθετα, η θεώρηση του προηγούμενου αιώνα πραγματευόταν ότι το κράτος αποτελεί μία θετική στιγμή της ιστορίας έναντι της «προ-κρατικής» κοινωνίας, ώστε δεν προτείνεται η εξάλειψη της προηγούμενης φυσικής κατάστασης, αλλά η συντήρηση, η προέκταση και η σταθεροποίησή της. Η μοναδική διαφορά είναι ότι ο «πόλεμος όλων εναντίον όλων» (Hobbes) αντικαταστάθηκε από τον πόλεμο μίας κοινωνικής τάξης έναντι μίας άλλης.

Ο Marx παρουσιάζει το κράτος ως το οργανικό στοιχείο της ταξικής πάλης. Στο πλαίσιο αυτό, η φιλοσοφική σύλληψη της κοινωνίας των πολιτών από τον Hegel αποδεικνύεται από μία άποψη ευρύτερη και από μία άλλη περισσότερο περιορισμένη.

⁵⁸Bobbio N., (1989). The great dichotomy public/private. Στο N. Bobbio, *The nature and the limits of state power*, pp. 38-39, Polity Press., σελ. 32.

⁵⁹Λεφέβρ, Ζ. Π. – Μασέρε, Π. (1998), *Ο Έγελος και η κοινωνία*, μτφρ. Γ. Φαράκλας, βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, σελ. 32.

Συγκεκριμένα, θεωρείται ευρύτερη καθώς στην ανάλυσή του ο Hegel συμπεριλαμβάνει στην civil society όχι μόνο τις οικονομικές σχέσεις και τη διαμόρφωση των τάξεων, αλλά επίσης τους θεσμούς, την κοινή γνώμη και τη διαχείριση της δικαιοσύνης. Από την άλλη, η έννοια της κοινωνίας των πολιτών είναι περισσότερο περιορισμένη έως και παρωχημένη (συγκριτικά με την ανάλυση των Marx-Engels), αν ιδωθεί υπό το πρίσμα μιας θεωρίας για το κράτος. Αυτό ισχύει διότι στον αντίποδα της θεώρησης του κράτους ως ανώτερης μορφής, εντοπίζεται η αντίληψη που θέλει την Κοινωνία, ως όλον, να καθορίζεται από ορισμένες ιστορικο-κοινωνικές σχέσεις. Έτσι, το κράτος αποτελεί αντανάκλαση της κοινωνίας των πολιτών όχι υπό την έκφραση μίας οικουμενικής και ορθολογικής ανάγκης αλλά εξαιτίας της ενίσχυσης των επιμέρους συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης, εν προκειμένω της αστικής. Κατά το Marx *«Τέτοια που είναι η κοινωνία των πολιτών, τέτοιο είναι το κράτος»*.

Στην μαρξική σκέψη, το κράτος ενσωματώνει την κοινωνία των πολιτών όχι για να την μετασχηματίσει σε κάτι άλλο, αλλά για να την διατηρήσει ως έχει. Επιπλέον, η κοινωνία των πολιτών δεν εξαφανίζεται μέσα στο κράτος, αντιθέτως, επανεμφανίζεται σε αυτό. Εφόσον αναδειχθεί μια καθαρή ατομικότητα⁶⁰, ο Marx αποφαινεται ότι από αυτήν εξαρτάται τόσο η ύπαρξη του κράτους ως κυβέρνησης, όσο και η επιβίωση της ίδιας της αστικής κοινωνίας, που χωρίς το κράτος είναι αδύνατη. Σύμφωνα με τον Marx, ο σύγχρονος άνθρωπος αποτελεί μέλος της κοινωνίας των πολιτών και μέλος μίας τάξης, ενώ συνιστά ταυτόχρονα ένα συλλογικό υποκείμενο. Τέλος, για τον Marx, η κοινωνία των πολιτών και το κράτος αποτελούν κυριαρχούμενη στιγμή του εποικοδομήματος που καθορίζεται άμεσα από τις σχέσεις που συντρέχουν στη βάση του.

Η σκέψη του Marx είναι σαφώς επηρεασμένη από τον Hegel, καθώς αναγνωρίζεται ότι στην κοινωνία των πολιτών (burgerliche Gesellschaft) επικρατούν στοιχεία «υλικά» (π.χ. η ιδιοκτησία), αλλά και «πνευματικά» (π.χ. η θρησκεία και η μόρφωση), ενώ στο κράτος επικρατούν τα «γενικά συμφέροντα». Οι απόψεις όμως για τις διϊστάμενες σφαίρες δράσης μεταξύ μίας «εγωιστικής» αστικής κοινωνίας και ενός προστατεύοντος το «συλλογικό συμφέρον» του κράτους παραμερίστηκαν σταδιακά από τον Marx⁶¹.

⁶⁰Η ατομικότητα, εν προκειμένω προσδιορίζεται ως προϋπόθεση για την ιδιότητα του πολίτη του (αστικού) κράτους (citoyen), όπως επίσης και για την ιδιότητα του αστού (bourgeois).

⁶¹Γεωργιάδου Β., ό.π., σελ. 22.

Ο Marx, λοιπόν, εκκινεί από την παραδοχή του Hegel ότι τα επιμέρους ατομικά συμφέροντα που υπάρχουν στην κοινωνία των πολιτών δεν δύνανται να διασφαλίσουν τις αναγκαίες προϋποθέσεις ελευθερίας. Επιπλέον, έχει δανειστεί από τον Hegel την ανάλυση της καπιταλιστικής κοινωνίας και τις αντιφάσεις της. Εν τέλει, μελετώντας τον γερμανό φιλόσοφο, ο Marx οδηγείται στο συμπέρασμα ότι το δικαϊκό και το πολιτικό σύστημα, καθώς επίσης οι θεσμοί, ανάγονται στις ιστορικά καθορισμένες υλικές σχέσεις. Επισημαίνεται, λοιπόν, εκ μέρους του Marx ότι η ανατομία της κοινωνίας των πολιτών βρίσκεται στην πολιτική οικονομία, ενώ απορρίπτει την ιδεαλιστική σύνθεση μίας ενότητας των επιμέρους συμφερόντων που συνάντησε στον Hegel.

Η πεποίθηση του Marx ότι το κράτος συνιστά μία ειδική πολιτική μορφή προκάλεσε σοβαρά ρήγματα στο περιεχόμενο του «χωρισμού» της αστικής κοινωνίας και του κράτους, όπως αρχικά παρουσιάστηκε από τον Hegel. Εξ αυτού συνάγεται ότι στη θεωρία ανατράπηκαν ορισμένες εννοιολογικές προϋποθέσεις, καθώς ο Marx στράφηκε σε πιο υλιστικές απόψεις για την ανάλυση του σύγχρονου κόσμου. Ο Marx εγκατέλειψε τις αναλυτικές κατηγορίες «κράτος/ κοινωνία-των-πολιτών» χάριν του σχήματος «βάση-εποικοδόμημα».

Στη μαρξική σύλληψη, η «αστική κοινωνία» αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο στην πολιτική σφαίρα. Τελικώς, ιδωμένο το κράτος από τον Marx ως ένα επιφανινόμενο δημιουργεί όρους διαχωρισμού «οικονομικού», δηλαδή εγωιστικού και «πολιτικού», δηλαδή ηθικού, ατόμου. Ώστε, η διάκριση σε «προ-κρατική» και «κρατική» κοινωνία έγκειται στη διάκριση ανάμεσα στη σφαίρα των οικονομικών σχέσεων και των πολιτικών θεσμών. Ουσιαστικά, η χρήση του όρου κοινωνία των πολιτών από τον Marx συνδέεται άρρηκτα με το κράτος και το πολιτικό σύστημα εν γένει και αναφέρεται ενιαία στις σχέσεις του κράτους με την κοινωνία.

Ο Marx αντιστοιχεί στην έννοια της κοινωνίας των πολιτών το πεδίο όπου εμφανίζονται οι οικονομικές σχέσεις, οι οποίες διαμορφώνουν την κοινωνική βάση στην οποία υψώνονται το δικαϊκό και πολιτικό οικοδόμημα⁶². Ως αποτέλεσμα, η

⁶²«Το συνολικό άθροισμα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, το πραγματικό θεμέλιο πάνω στο οποίο ανυψώνεται μια νομική και πολιτική υπερδομή και στην οποία αντιστοιχούν καθορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης» Bobbio N. (1979), 'Gramsci and the conception of civil society', εις το Chantal Mouffe, Gramsci and Marxist theory, Routledge & Kegan Paul, London, σελ.33

έννοια εμφανίζεται να παραπέμπει στο συνδυασμό των δια- ατομικών (inter-individual) σχέσεων που βρίσκονται εκτός (ή ακόμη και προϋπήρχαν) του κράτους⁶³.

Στην προέκταση της εν λόγω ανάλυσης, η κοινωνία των πολιτών συνιστά τη φυσική βάση του ίδιου του κράτους, όπου ο ιδιώτης ενώνεται με τους άλλους μέσω ιδιωτικών συμφερόντων και εξαιτίας μίας ασύνειδης φυσικής αναγκαιότητας. Άλλωστε, στην περίφημη Εισαγωγή του 1857 ο Marx σημειώνει *«όσο βαθύτερα ανατρέχουμε στην ιστορία, τόσο περισσότερο το άτομο, άρα το παραγωγό άτομο, εμφανίζεται εξαρτημένο, μέρος ενός μεγαλύτερου όλου: στην αρχή με ολότελα φυσικό ακόμα τρόπο μέσα στην οικογένεια ..αργότερα στις διάφορες μορφές της κοινότητας. Μονάχα τον 18^ο αιώνα στην «αστική κοινωνία» αντικρίζει το άτομο τις διάφορες μορφές του κοινωνικού δεσμού σαν απλό μέσο για τους ιδιωτικούς του σκοπούς, σαν εξωτερική αναγκαιότητα. Αλλά η εποχή που παράγει τούτη τη σκοπιά του απομονωμένου ατόμου είναι ακριβώς η εποχή των πιο αναπτυγμένων μέχρι σήμερα κοινωνικών (γενικών από αυτήν την άποψη) σχέσεων. Ο άνθρωπος είναι με την πιο κυριολεκτική έννοια ζώον πολιτικόν, όχι μόνο ομαδικό ζώο αλλά και ζώο που μονάχα μέσα στην κοινωνία μπορεί να εξατομικευτεί...»*⁶⁴.

Για την περιγραφή αυτής της κατάστασης ο Marx δανείζεται αναφορές από τον Hobbes και αποφαίνεται ότι το κάθε άτομο καταφέρνει να απομακρύνεται τελικά από το άλλο εξαιτίας ακριβώς της ατομικότητάς του (individuality). Εν τωιαύτη περιπτώσει η φυσική κατάσταση και η κοινωνία των ιδιωτών που περιγράφει ο Marx έχουν ένα κοινό στοιχείο που δεν είναι άλλο από τον εγωιστικό άνθρωπο ως υποκείμενο. Από τον τελευταίο, σύμφωνα με τον Marx, δεν μπορεί να γεννηθεί παρά μία άναρχη ή μία δεσποτική κοινωνία⁶⁵.

Περαιτέρω, η burgerliche Gesellschaft που προέκυψε από το προγενέστερο «παλαιό καθεστώς» στο οποίο και εναντιώθηκε, είναι μία ταξική κοινωνία, ενώ το νεωτερικό κράτος πάνω στο οποίο ύψωσε τα πανανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα του πολίτη, δεν εκφράζουν τίποτε άλλο για τον Marx παρά αιτήματα προς ικανοποίηση των ιδιαίτερων ταξικών συμφερόντων. Για τον Marx, η υποτιθέμενη οικουμενικότητα του φιλελεύθερου κράτους, δεν αποτελεί παρά την αφηρημένη επικάλυψη των καταπιεστικών σχέσεων που εντοπίζονται στην καρδιά της

⁶³ Δηλαδή αυτές που περιέγραφαν οι θεωρητικοί του φυσικού δικαίου και οι πρώτοι οικονομολόγοι όταν αναφέρονταν στη φυσική κοινωνία (natura l society).

⁶⁴ Marx, K. (1996), «Εισαγωγή 1857», μτφρ. Δ. Διβάρης στο Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.) Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών, Νήσος, Αθήνα, σελ. 34.

⁶⁵ Bobbio, N. (1979), 'Gramsci and the conception of civil society', εις το Chantal Mouffe, Gramsci and Marxist theory, Routledge & Kegan Paul, London. σελ. 27-28

φιλελεύθερης/αστικής κοινωνίας. Ως φυσικό επακόλουθο, η κοινωνία των πολιτών καθίσταται το βασίλειο της ανισότητας και της πολλαπλότητας των ανταγωνιστικών συμφερόντων.

Στο κέντρο της μαρξιστικής θεωρίας βρίσκεται η «εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο», που εμφανίζεται πιο συγκεκριμένα μέσα στους χώρους που συντελείται η παραγωγική διαδικασία. Μάλιστα, ο Marx τοποθετεί στα πλαίσια της κοινωνίας των πολιτών την κεντρική προβληματική του για την ταξική πάλη ως κινητήριο μοχλό της ιστορικής εξέλιξης.

Συμπερασματικά, ο Marx αναφέρεται στην έννοια της κοινωνίας των πολιτών, ιδωμένης από την σκοπιά της αυτοκυβέρνησης των ατόμων, προκειμένου να αποφανθεί ότι η κοινή ιδιοκτησία μπορεί να συντελέσει στην επίτευξη του «κοινού καλού», παρέχοντας παράλληλα το κίνητρο για την επιδίωξή του. Εν κατακλείδι, η μαρξική θεώρηση επικαλείται την ελεύθερη και ισότιμη συμμετοχή όλων στην παραγωγική διαδικασία ως μοναδική προϋπόθεση για τη διασφάλιση των επιμέρους συμφερόντων των ατόμων μέσα στο «κοινό καλό» του συνόλου.

Χρήζει ιδιαίτερης μνείας το γεγονός ότι μετά την εγελιανή-μαρξιστική ανάλυση, η οποία απέδωσε την κοινωνία των πολιτών ως ένα σύστημα αναγκών του ανθρώπου, η διαχωριστική γραμμή της διάκρισής της από το κράτος, ως αυτόνομη σφαίρα, τίθεται αναλογικά προς τη διάκριση ανάμεσα σε φυσική κατάσταση – οικονομική σφαίρα – κοινωνία των πολιτών. Ομολογουμένως, θεωρείται μάλλον δύσκολος ή ακόμη και αδύνατος ο επαρκής προσδιορισμός της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών, καθώς η τελευταία αφορά στις σχέσεις κοινωνίας-κράτους εν γένει.

Ωστόσο, γίνεται δεκτό ότι η *civil society* χαρακτηρίζεται από μία συνθετότητα σχέσεων, οι οποίες μολονότι επηρεάζονται δεν ρυθμίζονται άμεσα από την κυριαρχία του κράτους. Υπό αυτή την οπτική, η *civil society* παραπέμπει στο υπόλοιπο των δράσεων που απομένει ευθύς μόλις προσδιοριστεί ο χώρος που καταλαμβάνει το κράτος, ώστε αποτελεί ουσιαστικά το μη-κράτος⁶⁶.

Οι οικονομικές, κοινωνικές, ιδεολογικές και θρησκευτικές συγκρούσεις έχουν τις ρίζες τους στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών, ενώ οι θεσμοί καλούνται να 'πάψουν' αυτές τις διαμάχες με τη διαμεσολάβηση, την αποτροπή ή την καταστολή τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν την εύρυθμη λειτουργία του κράτους. Οι φορείς αυτών των κοινωνικών συγκρούσεων είναι ταυτόχρονα οι φορείς της κοινωνίας των

⁶⁶Bobbio, N. (1979), 'Gramsci and the conception of civil society', εις το Chantal Mouffe, Gramsci and Marxist theory, Routledge&Kegan Paul, London, σελ. 22-34.

πολιτών και συνίστανται ειδικότερα σε κοινωνικές τάξεις, ομάδες συμφερόντων, κινήματα, οργανώσεις και συνεταιρισμούς, ενώσεις προσώπων. Επιπλέον, τα πολιτικά κόμματα υπάγονται τόσο στην κοινωνία των πολιτών, όσο και στο κράτος/«πολιτική» κοινωνία.

Η έμφαση που δίνεται θεωρητικά στον όρο και το περιεχόμενο της κοινωνίας των πολιτών ποικίλλει ανάλογα με την ιστορική του χρήση που γίνεται κατ' αντιπαράσταση με την προ-κρατική, (pre-state), την αντι-κρατική (anti-state) αλλά και τη μετα- κρατική (post-state) κοινωνία. Αναλυτικότερα, στην πρώτη περίπτωση, η κοινωνία των πολιτών φαίνεται (στη θεωρία του φυσικού δικαίου) να καλύπτει όλων των μορφών τις ανθρώπινες σχέσεις που τα άτομα είχαν αναπτύξει μεταξύ τους με σκοπό την άμεση ικανοποίηση των συμφερόντων τους προτού δημιουργήσουν την κρατική οντότητα⁶⁷. Έτσι, το μη – κράτος τίθεται ως προαπαιτούμενος όρος για την εμφάνιση του κράτους και η έννοια της κοινωνίας των πολιτών συμβάλλει καταλυτικά στην ιδεατή πρόσληψή του.

Έπειτα, η χρήση της έννοιας γίνεται από τη σκοπιά της αντι-κρατικής κοινωνίας, κατά την οποία η κοινωνία των πολιτών γίνεται αντιληπτή ως ο χώρος που υποδέχεται και καθορίζει τις αλλαγές στις σχέσεις κυριαρχίας. Μέσα, λοιπόν, από τη σχηματική αντίθεσή της με το κράτος και τη διαρκή αναπαραγωγή της, η κοινωνία των πολιτών εμφανίζεται ως η εναλλακτική αντικατάστασή του⁶⁸.

Τέλος, έχουμε τη σύγκριση του μη-κράτους υπό το πρίσμα της μετα-κρατικής κοινωνίας. Εν προκειμένω, η κοινωνία των πολιτών αποκτά ένα νόημα το οποίο είναι χρονολογικό και αξιολογικό, καθώς εκφράζει το ιδεώδες μιας «κοινωνίας χωρίς κράτος» που ξεπροβάλλει από τη διάχυση της πολιτικής εξουσίας. Τη θέση αυτή συναντάμε στη θεωρία του Gramsci, ο οποίος συνέστησε μια κοινωνία δομημένη πάνω στη συναίνεση, η οποία προέκυψε από την εξαφάνιση του κράτους.

Ο Gramsci, όπως παρατίθεται κατωτέρω, δεν εγκατέλειψε τη διαλεκτική αντίθεση όπως την διατύπωσε ο Marx στο σχήμα βάσης-εποικοδομήματος, αλλά επιχείρησε να προσθέσει σε αυτό και το εγγεληνικό εννοιολογικό σχήμα, καταφέροντας έτσι ένα νέο και πιο ολοκληρωμένο (integral) μοντέλο. Υποστηρίζεται, άλλωστε, ότι ο

⁶⁷ «Το κράτος ως διατήρηση-ρύθμιση της φυσικής κοινωνίας και ως εκ τούτου δεν θεωρείται πλέον ως μια εναλλακτική του, αλλά ως ο εκσυγχρονισμός ή τελειοποίησή του σε σύγκριση με την προηγούμενη φάση», Bobbio, N. (1979), 'Gramsci and the conception of civil society', εις το Chantal Mouffe, Gramsci and Marxist theory, Routledge&Kegan Paul, London, σελ.23

⁶⁸ «Το κράτος ως ριζική άρνηση εξαλείφοντας και ανατρέποντας την φυσική κατάσταση», Bobbio, N. (1979), 'Gramsci and the conception of civil society', εις το Chantal Mouffe, Gramsci and Marxist theory, Routledge&Kegan Paul, London, σελ.23

Gramsci ουσιαστικά στράφηκε προς την αποκατάσταση της διαμάχης ανάμεσα σε «κοινωνία των πολιτών» και «πολιτική κοινωνία» μέσα από τη σύλληψη της διαλεκτικής της υπέρβασης.

Η ιστορική περιοδολόγηση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών όπως αυτή παρουσιάστηκε από τον Bobbio⁶⁹ κατέστη απαραίτητη στην παρούσα προκειμένου να καταδειχτούν εν συνεχεία οι επιρροές που δέχτηκε η φιλοσοφική σκέψη των Habermas και Gramsci. Για τον τελευταίο, είναι γνωστή και παραδεκτή η εξαιρετική συνδυαστική του ικανότητα στο να αντλεί βάσιμα στοιχεία της ανάλυσής του «κάνοντας το ταξίδι προς τα πίσω». Συνοψίζοντας, ο Hegel υποστήριξε την άποψη πως αστική κοινωνία και το κράτος/«πολιτική» κοινωνία συνθέτουν δύο «ξεχωριστές» και «διϊστάμενες» σφαίρες δράσης μέσα στο σύγχρονο κόσμο. Στη συνέχεια, ο Marx συμφώνησε με αυτόν τον διαχωρισμό παρ' ότι στη συνέχεια ο ίδιος στράφηκε σε πιο υλιστικές προσεγγίσεις της «αστικής κοινωνίας» και σε πιο εργαλειακές απόψεις για το κράτος. Τέλος, η ολοκληρωμένη (integral) ιδέα του Gramsci για το «αστικό κράτος», στο οποίο συνυπάρχουν η «πολιτική» κοινωνία ως ο χώρος της κυριαρχίας (dominio) και η «αστική κοινωνία» ως το πεδίο της διανοητικής και ηθικής ηγεμονίας (direzione) μιας κοινωνικής ομάδας, συμβάλλουν στην κατανόηση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών ως ένα κατ' αφαίρεση γνωστικό αντικείμενο που συνεχίζει να απασχολεί και να μελετάται.

Η γκραμισιανή θεωρία επικεντρώνεται στην προσέγγιση της ερμηνείας των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων σχετικά με την οργάνωση, τους στόχους και τους όρους ανάπτυξης της κοινωνίας των πολιτών. Όπως προαναφέρθηκε, η έννοια της κοινωνίας πολιτών, το ιδεολογικό της περιεχόμενο και το πολιτικό της απόθεμα, έχει γίνει αντικείμενο πολλαπλών ερμηνειών και αντικρουόμενων τοποθετήσεων. Η εκάστοτε θεωρητική παράδοση μέσα από την οποία επιχειρείται να γίνει η κατανόηση του περιεχομένου της κοινωνίας των πολιτών αποτελεί και το όριο της επιχειρούμενης ανάλυσης. Εξάλλου, η ανάλυση της έννοιας αυτής συνδέεται και με το ιστορικό συμφραζόμενο, την ιστορική περίοδο, στο πλαίσιο της οποίας επιχειρείται η εν λόγω προσέγγιση. Αυτό συμβαίνει διότι το ίδιο το περιεχόμενο, ο προσανατολισμός, το πεδίο ανάπτυξης της δράσης της και το εύρος των δραστηριοτήτων της κοινωνίας πολιτών διαφοροποιούνται ανάλογα με το ιστορικό συμφραζόμενο.

⁶⁹Bobbio, N. (1979), 'Gramsci and the conception of civil society', εις το Chantal Mouffe, Gramsci and Marxist theory, Routledge&Kegan Paul, London, σελ.21-43

Ειδικότερα, η κοινωνία των πολιτών εμφανίζεται στη γκραμισιανή θεωρία ως διαμεσολάβηση του ειδικού συμφέροντος ως προς το γενικό και ως εκ τούτου ως αιτία διάσπασης του γενικού και ανάδειξης του ιδεολογικού του χαρακτήρα. Η κοινωνία των πολιτών συνιστά ένα πεδίο ανταγωνισμού των κοινωνικών ομάδων λόγω της ιδιοσυστασίας της ως μέσο αναπαραγωγής των αστικών αξιών, της ιδιαίτερης ταυτότητας και των πεποιθήσεων της αστικής τάξης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κοινωνία των πολιτών εμφανίζεται ως ένας χώρος στον οποίο επαναπροσδιορίζονται οι σχέσεις κράτους και οικονομίας και ιδιωτικού και δημοσίου, υπό τους όρους και τις προϋποθέσεις ενός ιδεολογικού ανταγωνισμού.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Carnoy η διαφοροποίηση του Gramsci από τη μαρξιστική παράδοση συνοψίζεται στον απεγκλωβισμό της έννοιας της κοινωνίας πολιτών από το στενό πλαίσιο της οικονομικής αλληλεπίδρασης. Συγκεκριμένα, ο Carnoy παρατηρεί για τον Gramsci ότι *«η ανάλυσή του για την ιστορική εξέλιξη απορρίπτει τη στενή μαρξιστική εκδοχή της κοινωνίας πολιτών ως ατελούς και μη εφαρμόσιμης στις δυτικές (ιταλικές) συνθήκες»*⁷⁰. Κρίθηκε, λοιπόν, αναγκαία η μελέτη της αλληλεπίδρασης της δημόσιας με την ιδιωτική σφαίρα. Περαιτέρω, ο Bobbio σημειώνει ότι *«Η κοινωνία πολιτών στο Gramsci δεν ανήκει στη δομή, αλλά στην υπερδομή»*, ώστε λαμβάνει χώρα ένας ιδεολογικός αγώνας ανάμεσα στο κράτος και την οικονομία⁷¹.

Συνάγεται ότι η κοινωνία των πολιτών μπορεί να αποτελέσει, κατά το Gramsci, το σύγχρονο πεδίο της ταξικής αντιπαράθεσης και του ανταγωνισμού και να χρησιμοποιηθεί μ' έναν εργαλειακό τρόπο για την εξυπηρέτηση των ταξικών συμφερόντων.

Για τον Gramsci, ο πολιτικός αγώνας, ο «πόλεμος των θέσεων», αποτελεί το πολιτικό υπόστρωμα της κοινωνίας των πολιτών⁷². Οι πολλαπλές θεσμικές διαμεσολαβήσεις των ειδικών συμφερόντων της κοινωνίας των πολιτών θα πάψουν να αποτελούν στοιχείο του κοινωνικού στην σοσιαλιστική κοινωνία, καθώς δεν θα υφίστανται οι υλικές συνθήκες για τις εν λόγω διαμεσολαβήσεις. Γίνεται φανερό ότι η ανάγνωση της κοινωνίας πολιτών ως αναχώματος της ηγεμονικής και ιδεολογικής πρωτοκαθεδρίας της αστικής τάξης, αποτελεί ένα ιδιαίτερο στοιχείο της μαρξιστικής

⁷⁰Carnoy, M.(1990), Κράτος και Πολιτική θεωρία, εκδ., Οδυσσέας, σελ. 107.

⁷¹Bobbio, N.(1979), «Gramsci and the conception of civil society», εις, Mouffe Chantal (ed), Gramsci and Marxist Theory, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, pp. 21-47

⁷²Anderson, P. (1976), «The Antinomies of Antonio Gramsci», *New Left Review*, τ. 100, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, p. 8.

θεωρίας που έφερε ο Gramsci και συνδέεται με το λενινιστικό πρότυπο της σοσιαλιστικής μετάβασης. Προκειμένου να νικηθεί το αστικό κράτος πρέπει πρώτα να «καταληφθούν» οι θεσμοί που το διαμεσολαβούν στην κοινωνία πολιτών και να διαφυλαχθεί κεντρικός ρόλος στους νέους διανοούμενους της εργατικής τάξης.

Επιπλέον, ο Gramsci δίνει έμφαση στο γεγονός ότι μεσοπολεμικά, στην κοινωνία των πολιτών, οι πολλαπλές διαμεσολαβήσεις μεταξύ του κράτους και του εργαζόμενου, λειτουργούν ως μια «μηχανή» παραγωγής και αναπαραγωγής συναίνεσης, ως μια πολιτική δύναμη, η οποία εξασφαλίζει την συναίνεση των κυριαρχουσών τάξεων. Κατ' αυτό τον τρόπο, η εκκλησία, τα σωματεία και οι ευρύτερες ενώσεις πολιτών αναπαράγουν την ιδεολογική επικυριαρχία της αστικής τάξης και αποσπούν τη συναίνεσή της στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ωστε, η «διανοητική και ηθική ηγεμονία» της αστικής τάξης εκφράζεται καλύτερα μέσα από τη συναίνεση που αποσπάται από τους ποικίλους φορείς της κοινωνίας των πολιτών⁷³.

Ο Gramsci επικεντρώνεται αφενός στην αλλαγή του περιεχομένου της κοινωνίας των πολιτών και στην απομάκρυνση από την μαρξιστική παράδοση και αφετέρου στην επανεξέταση της έννοιας της ηγεμονίας στη βάση μιας νέας μετα-Λενινιστικής κατανόησης. Η κοινωνία των πολιτών αναδεικνύεται επομένως ως έννοια εγγενώς αντιφατική και διττή, καθώς συνυπάρχουν ανταγωνιστικά η κυριαρχία και η χειραφέτηση, η αναπαραγωγή και η μεταρρύθμιση. Η απομάκρυνση από τη λενινιστική σκοπιά της ανατροπής του κράτους προκύπτει πλέον ως αναγκαιότητα για το Gramsci που προσλαμβάνει τους μηχανισμούς του κράτους ως στοιχείο οριοθέτησης του ταξικού αγώνα⁷⁴.

Στην αναπτυγμένη δύση κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, το σχολείο, το πανεπιστήμιο και η εκκλησία, αναπαράγουν τις κυρίαρχες αξίες της αστικής τάξης δημιουργώντας μια αδιαπέραστη *«αλυσίδα οχυρών και τάφρων»*. Ακόμη, *«η μοντέρνα πολιτική τεχνική»*, όπως διαπιστώνει ο Gramsci, *«μετασχηματίστηκε εντελώς μετά το 1848, μετά την εξάπλωση του κοινοβουλευτισμού και των συσχετιζόμενων μ' αυτόν συστημάτων των συνδικάτων και των κομμάτων και το σχηματισμό τεράστιων κρατικών και «ιδιωτικών» γραφειοκρατιών ...Υπ' αυτήν την έννοια, ολόκληρα «πολιτικά κόμματα και άλλοι οργανισμοί – οικονομικοί ή άλλοι- πρέπει να θεωρούνται ως όργανα της πολιτικής τάξης, ενός διερευνητικού και προληπτικού χαρακτήρα»*. Επιπλέον, ο

⁷³Γεωργιάδου, Β. (1996), «Η κοινωνία πολιτών στη νεωτερικότητα», στο Gellner Ernest, *Η Κοινωνία Πολιτών και οι Αντίπαλοί της, Συνθήκες Ελευθερίας*, εκδ., Παπαζήσης, Αθήνα.

⁷⁴Βούλγαρης, Γ. (2006), «Κράτος και Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα. Μια Σχέση προς Επανεξέταση;», στην Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τ. 28, Νοέμβριος 2006, εκδ. Θεμέλιο, σελ. 19.

Gramsci αναφέρει: «Κυβέρνηση με τη συγκατάθεση των κυβερνωμένων, αλλά με την οργανωμένη συγκατάθεση, όχι τη γενική και αόριστη όπως βεβαιώνεται τη στιγμή των εκλογών: το κράτος έχει και ζητά τη συγκατάθεση, αλλά επίσης διαπαιδαγωγεί αυτήν τη συγκατάθεση με τους πολιτικούς και συνδικαλιστικούς συνδέσμους, που όμως είναι οργανισμοί ιδιωτικοί, αφημένοι στην ιδιωτική πρωτοβουλία της άρχουσας τάξης».

Η γκραμισιανή σύνδεση του κράτους με την κοινωνία των πολιτών και η ταύτιση και των δυο με την κυρίαρχη ιδεολογία της αστικής τάξης, αποτελεί το βασικό στοιχείο ανάλυσης και κατανόησης από το Gramsci. Καμία ένωση στα πλαίσια της κοινωνίας των πολιτών δεν μπορεί να αφαιρέσει από τη δράση της τον αναπαραγωγικό χαρακτήρα της αστικής ιδεολογίας. Ο Gramsci έχει σαφώς αφαιρέσει από αυτές τις ενώσεις τη δυνατότητα να εξυπηρετούν αξίες και σκοπούς που υπερβαίνουν αυτούς της αστικής τάξης. Σύμφωνα με τον Gramsci, «Στην Ρωσία το κράτος ήταν τα πάντα, η κοινωνία των πολιτών ήταν πρωτόγονη και ευαίσθητη, ενώ στη Δύση, υπήρχε μια κανονική σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών και όταν το κράτος έτρεμε αποκαλύπτονταν μεμιάς μια ισχυρή δομή της κοινωνίας πολιτών»⁷⁵. Για το λόγο αυτό, ο προσανατολισμός της γκραμισιανής ανάλυσης στρέφεται πλέον προς «την οργάνωση και εκπαίδευση της συλλογικής βούλησης των μαζών, προετοιμάζοντάς τους για την επερχόμενη επανάσταση μέσα από τη διασπορά νέων αξιών οι οποίες θα τους δώσουν μια κριτική εικόνα της τρέχουσας κατάστασής τους και θα γαλβανίσουν τη δράση τους»⁷⁶.

Η γκραμισιανή προβληματική αναζητά τη συγκρότηση ενός «εναλλακτικού κράτους», μέσα από τη συγκρότηση μιας εναλλακτικής κοινωνίας πολιτών, ήτοι δυνητικά επαναστατικών οργανισμών οι οποίοι θα εισάγουν τις αξίες και τους στόχους της εργατικής τάξης και θα στοχεύουν στην αξιακή ιδεολογική επικυριαρχία της εν λόγω τάξης. «Οι κομμουνιστές του Τορίνου», όπως επισημαίνει ο Gramsci, «έθεσαν σε συγκεκριμένη βάση το ερώτημα της «ηγεμονίας του προλεταριάτου»... Το προλεταριάτο μπορεί να γίνει η άρχουσα και κυρίαρχη τάξη, μόνο στο βαθμό που θα επιτύχει στη δημιουργία ενός συστήματος ταξικών συμμαχιών, το οποίο θα του επιτρέψει να κινητοποιήσει την πλειοψηφία του εργαζόμενου πληθυσμού ενάντια στον καπιταλισμό και το αστικό κράτος»⁷⁷.

⁷⁵Επιστημονικό Συνέδριο «Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 30 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2007.

⁷⁶Bellamy, R. (ed.), «Pre-Prison Writings», Gramsci Antonio, Cambridge University Press, pp. 14, 15.

⁷⁷Lawrence and Wishart (1978), Gramsci Antonio, Selections from Political Writings 1921-1926, Λονδίνο, pp. 443.

Πρόσθετα, ο ρόλος της εσωτερικής εκπαίδευσης της εργατικής τάξης που θα οδηγήσει με τη σειρά της στη συγκρότηση εναλλακτικών οργανισμών της αστικής κοινωνίας πολιτών θέτει το ζήτημα του μηχανισμού αλλά και των φορέων παραγωγής αυτής της κουλτούρας. Ο Gramsci, από την πλευρά του, δεν φαίνεται να απαντάει με επάρκεια και σαφήνεια σ' αυτό το θέμα. Εντούτοις, στη μελέτη του «Σοσιαλισμός και Κουλτούρα», υπογραμμίζει *«πως μόνο βαθμιαία, ένα στάδιο τη φορά, απέκτησε η ανθρωπότητα τη συνείδηση της δικής της αξίας... Και αυτή η συνείδηση σχηματίστηκε... ως ένα αποτέλεσμα ενός ευφυνούς αναστοχασμού, στην αρχή από μερικούς μόνο ανθρώπους και κατόπιν από μια ολόκληρη τάξη, πάνω στο γιατί ορισμένες συνθήκες υφίστανται και πως μπορούν καλύτερα να αντιστρέψουν τα δεδομένα της υποταγής, σε σημάδια επανάστασης και κοινωνικής ανασυγκρότησης...»*⁷⁸.

Ο Gramsci προτάσσει μια ιδιόμορφη ιδέα αυτονομίας του πολιτικού συστήματος από το οικονομικό, καθώς και την *«σχετική αυτονομία της πολιτικής και ιδεολογικής δύναμης του κράτους από την οικονομική δομή»*⁷⁹. Ενόσω φυλακισμένος, στα κείμενα που έγραφε στη φυλακή, ο Gramsci δεν καταφέρνει να θέσει υπό ενιαίο και συνεκτικό τρόπο την πραγμάτευση του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών. Ο Anderson σημειώνει χαρακτηριστικά *«Υπάρχει μια ταλάντευση μεταξύ τουλάχιστον τριών διαφορετικών «θέσεων» για το Κράτος στη Δύση»*⁸⁰. Με τη σειρά του, ο Hoare τονίζει ότι *«το Κράτος ορίζεται σε άλλα κείμενα ως το άθροισμα της πολιτικής κοινωνίας και της κοινωνίας πολιτών και αλλού ξανά ως η ισορροπία μεταξύ της πολιτικής κοινωνίας και της κοινωνίας πολιτών. Εν τούτοις, σ' ένα ακόμη κείμενο, ο Gramsci τονίζει πως στην πραγματικότητα, η κοινωνία πολιτών και το Κράτος είναι ένα και το αυτό»*⁸¹. Οι εν λόγω αντιφάσεις που παρατηρούνται στο γκραμσσιανό corpus είναι χαρακτηριστικές του αποσπασματικού τρόπου που επιχειρείται η συγκρότηση του πολιτικού του επιχειρήματος.

Εν γένει, θεωρείται ότι η διάσταση που δίνει ο Gramsci στην κοινωνία των πολιτών είναι ανεπείκαιρη και ανεπαρκής για να εξηγήσει το σύγχρονο μοντέλο πολιτικής οργάνωσης αυτών των ιδιωτικών οργανώσεων. Στο βαθμό που οι εν λόγω οργανώσεις θέτουν στόχους μέσα από ανοιχτές διαδικασίες και εφόσον ξεπερνούν την τοπικότητα και τα γεωγραφικά όρια του ίδιου του κράτους, τότε υπερβαίνουν το πλαίσιο αναφοράς της αγοράς και διαχέουν τα οφέλη που προκύπτουν μέσα από τη

⁷⁸Lawrence and Wishart, ο.π., pp. 10-13.

⁷⁹Bellamy, R., ό.π., σελ. 27.

⁸⁰Anderson, P., ό.π., σελ. 12.

⁸¹Gramsci, A. Selections from the Prison Notebooks, p, 208.

δράση τους. Έτσι, οι ενώσεις πολιτών αποσκοπούν στην επίτευξη συνεργασίας και στην ανάπτυξη μιας ευρύτερης κοινωνικής συνείδησης, που προκύπτει από τις δράσεις που αναλαμβάνουν οι ίδιες οι οργανώσεις.

Η σύγχρονη κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί απλώς έναν «χώρο στον οποίο ανταγωνιζόμενοι ιδιώτες αναζητούν ιδιωτικούς σκοπούς.... αλλά έναν χώρο που υπερβαίνει τα άτομα και τις σχέσεις μεταξύ ατόμων προκειμένου να ενσωματώσει τη ζωή της κοινότητας ως ένα σύνολο⁸²». Επομένως, οι γκραμισιανές επεξεργασίες είναι ιστορικά αλλά όχι διαχρονικά συνεπείς. Παρότι, λοιπόν, επέστρεψαν την ανάλυση της κοινωνίας πολιτών πίσω στο Hegel και απομάκρυναν την κατανόησή της από το μαρξιστικό μανδύα⁸³, ωστόσο, η ανάλυση του Gramsci παραμένει αποκλειστικά μεσοπολεμική.

Η παραπάνω διαπίστωση καθιστά τις οργανώσεις και τους θεσμούς της κοινωνίας των πολιτών υπό ανατροπή, υπό κατάληψη και υπό διεκδίκηση από τη διαμορφούμενη κουλτούρα της εργατικής τάξης. Ωστόσο, στις αρχές πλέον του 21ου αιώνα, είναι σαφές και ευδιάκριτο πως υφίσταται μια κοινωνική σφαίρα ανάπτυξης ατομικής και συλλογικής δράσης, τοκβελιανού τύπου⁸⁴, η οποία είναι ξεχωριστή από το κράτος και την οικονομία και υπερβαίνει τις εγωιστικές βουλήσεις.

Σε μια πιο σύγχρονη θεώρηση των πραγμάτων η μελέτη του Habermas για την κοινωνία των πολιτών έγκειται στην ανάπτυξη μιας διττής θεωρίας, η οποία καταδεικνύει την απόκλιση της λογικής του συστήματος από τον βίο-κοσμο. Στόχος, δηλαδή, του συγκεκριμένου μελετητή είναι να καταδείξει την εμπειρική συνάφεια της κοινωνίας των πολιτών με τις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες αφορούν ένα μέρος της κοινωνίας και όχι το σύνολό της.

Ο Habermas δεν καταφεύγει σε μια διατύπωση του ορισμού της κοινωνίας των πολιτών. Αντ' αυτού, η αναλυτική διάκριση στην οποία προβαίνει αναφορικά με τη λογική του συστήματος και εκείνη του βίο-κοσμου μας βοηθά να εντοπίσουμε την κοινωνία των πολιτών μέσα σε ένα γενικό θεωρητικό πλαίσιο που επιτρέπει την

⁸²Krishan, K. (1993), "Civil society: an inquiry into the usefulness of an historical term", εις, *The British Journal of Sociology*, τ. 44, p. 378.

⁸³Η μαρξιστική θεωρία καθιστούσε την κοινωνία των πολιτών ως την επιτομή της αστικής κουλτούρας, διακόπτοντας τη σύνδεση της κοινωνίας των πολιτών και της οικονομίας.

⁸⁴Η Keith Whittington παραθέτει έναν περιεκτικό ορισμό της κοινωνίας των πολιτών: «Πυκνά δίκτυα κοινωνικής αλληλόδρασης θεωρούνται πως καλλιεργούν την εμπιστοσύνη και το κοινωνικό κεφάλαιο. Ο συγχρωτισμός μας με τους άλλους αυξάνει την προθυμία μας να βασιζόμαστε στους άλλους γενικά και να συμμετέχουμε σε συλλογικές προσπάθειες. Μια εύρωστη Κοινωνία Πολιτών αυξάνει την πολιτική συμμετοχή, βοηθάει στην ευημερία του πολίτη καθώς και στη διασφάλιση της κυβερνητικής αποτελεσματικότητας».

πληρέστερη αναλυτική κατανόηση των ποικίλων δυναμικών των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών. Τοιουτοτρόπως, μπορεί να γίνει κατανοητή η θετική πλευρά των επιτευγμάτων της μοντέρνας κοινωνίας των πολιτών χωρίς να παραβλέπεται η εγγενής κριτική των ειδικών θεσμικών διαμορφώσεων της.

Ο Habermas ισχυρίζεται ότι υφίστανται δυο υποσυστήματα διαφοροποιημένα από τον βίο-κοσμο και παραπέμπει σε ένα μοντέλο γκραμσιανού τύπου. Έτσι, το κράτος και η οικονομία ταυτίζονται με τα δυο ενδιάμεσα-κατευθύνοντα (media-steered) υποσυστήματα.

Περαιτέρω, βάσει της χαμπερμασιανής θεώρησης ο βίο-κοσμος αναφέρεται στο απόθεμα των παραδόσεων και των προκαταλήψεων που είναι εμπεδωμένα στη γλώσσα και την κουλτούρα και ανασύρονται από τα άτομα στην καθημερινή τους ζωή. Σύμφωνα με τον Habermas, ο βίο-κοσμος συνίσταται σε τρία διακριτά δομικά συστατικά: την «κουλτούρα», την «κοινωνία» και την «προσωπικότητα»⁸⁵. Ωστε, αναδύονται θεσμοί εξειδικευμένοι στην αναπαραγωγή παραδόσεων, μορφών αλληλεγγύης και ταυτότητας. Αυτή η θεσμική διάσταση του βίο-κοσμου κατά τον Habermas αντιστοιχεί στην έννοια για την κοινωνία των πολιτών.

Επιπρόσθετα, η κοινωνία των πολιτών προϋποθέτει μία δικαϊκή δομή, ένα σύνταγμα, που στοιχειοθετεί τις αρχές που διέπουν την εσωτερική οργάνωσή της. Στο περιβάλλον ενός εκμοντερνισμένου βίο-κοσμου, όμως, η κοινωνία των πολιτών υπάρχει μόνο όπου ενυπάρχει μία δικαιοσύνη των δικαιωμάτων των ατόμων. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η αποσύζευξη κράτους και οικονομίας από το βίο-κοσμο προκαλεί αποσταθεροποίηση των θεσμών, οι οποίοι δύνανται να σταθεροποιηθούν μόνο πάνω στη βάση δικαιωμάτων. Τα πλέγματα των δικαιωμάτων που κρίνονται αναγκαία είναι τα εξής: αυτά που αφορούν στην πολιτισμική αναπαραγωγή⁸⁶, αυτά που διασφαλίζουν την κοινωνική συνοχή⁸⁷ και αυτά που εξασφαλίζουν την κοινωνικοποίηση⁸⁸.

Ο Foucault εγείρει το επιχείρημα ότι τα δικαιώματα συνιστούν το προϊόν της θέλησης του κυρίαρχου κράτους, που ενώ είναι ο φορέας της νομοθέτησης (legalization) των δικαιωμάτων, πάραυτα, δεν αποτελεί τη βάση εγκυρότητάς τους. Κι

⁸⁵Όταν οι δρώντες επιδεικνύουν αμοιβαία κατανόηση για την κατάστασή τους, διαμοιράζονται μία πολιτισμική παράδοση. Όταν συντονίζουν τη δράση τους μέσω αναγνωρισμένων κανόνων, δρουν ως μέλη μιας αλληλέγγυας κοινωνικής ομάδας. Τέλος, όταν τα άτομα ωριμάζουν μέσα σε μια πολιτισμική παράδοση και συμμετέχουν στην ομαδική ζωή, τότε αποκτούν γενικευμένες ικανότητες δράσης και αναπτύσσουν ατομικές και κοινωνικές ταυτότητες.

⁸⁶Η ελευθερία της σκέψης, του τύπου, του λόγου, της επικοινωνίας

⁸⁷Ελευθερία της συνένωσης, της συνάθροισης

⁸⁸Προστασία της ιδιωτικότητας, της οικειότητας, του απαραβίαστου του προσώπου

αυτό γιατί τα δικαιώματα λογίζονται ως αξιώσεις και αιτήματα που προβάλλονται από ομάδες ατόμων στην αναδυόμενη κοινωνία των πολιτών. Τα καθολικά δικαιώματα, λοιπόν, πρέπει να ιδωθούν ως η οργανωτική αρχή της κοινωνίας των πολιτών.

Κατά τον Habermas η κοινωνία των πολιτών είναι μία διάσταση του βίο-κοσμου, θεσμικά κατοχυρωμένη από δικαιώματα και διακριτέα από τις διαφοροποιημένες σφαίρες της οικονομίας και του κράτους.

Στην κοινωνία των πολιτών που εδράζεται σε έναν εκμοντερνισμένο κόσμο, μία πολλαπλότητα δρώντων μπορεί να βασιστεί πάνω σε έναν ορίζοντα αμοιβαία προϋποτιθέμενων κανόνων και να συμμετέχει στον επαναπροσδιορισμό ή στην επαναδιαπραγμάτευση τους. Σε μια τέτοια περίπτωση δύναται να καταστεί αντιληπτή η αντικατάσταση μιας παραδοσιακής από μια μετα-παραδοσιακή κοινωνία των πολιτών.

Ο Habermas υποστηρίζει ότι ο εξορθολογισμός του βίο-κοσμου αναφορικά με την πραγματοποίηση των πολιτισμικών δυναμικών έχει περιέλθει σε τέλμα ενόψει του οικονομικού και διοικητικού υποσυστήματος, το οποίο λειτουργεί εις βάρος της κοινωνίας των πολιτών. Έτσι, προλείπεται το έδαφος για την περαιτέρω διείσδυση των μέσων του χρήματος και της δύναμης σε περιοχές δράσης της κοινωνίας των πολιτών που απαιτούν συνοχή μέσω επικοινωνιακών διαδικασιών.

Μάλιστα, η διάκριση μεταξύ συστήματος και βίο-κοσμου, ανάμεσα σε κράτος, οικονομία και κοινωνία των πολιτών, επιτρέπει στον Habermas να καταδείξει ότι η εμφάνιση των διαφοροποιημένων πολιτικών και οικονομικών υποσυστημάτων συνεπάγεται την «απώλεια της ελευθερίας». Ο Habermas αποκαλεί αυτήν την διείσδυση, «πραγματοποίηση» ή «αποίκιση» του βίο-κοσμου.

Όπως υποδείχθηκε πρωτύτερα, ο εκμοντερνισμός επιφέρει όχι μόνο την ανάδυση των οικονομικών και διοικητικών υποσυστημάτων, αλλά συντελεί και σε μια σειρά εξελίξεων στα πολιτισμικά και κοινωνικά επίπεδα του βίο-κοσμου. Αυτή η ανέλιξη είναι πρόδηλη στη σχέση μεταξύ της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας της κοινωνίας των πολιτών, της οικονομίας και του κράτους. Ο Habermas υποστηρίζει ότι ο βίο-κοσμος αντιδρά με ένα «χαρακτηριστικό τρόπο» στην ανάδυση των δυο υποσυστημάτων μέσα από την κοινωνιακή ιδιοσυστασία του, καθώς «στην κοινωνία των πολιτών, οι κοινωνικά ολοκληρωμένες σφαίρες της δράσης μορφοποιούνται σε δημόσια και ιδιωτική σφαίρα, σε αντίθεση με τις συστημικά ολοκληρωμένες σφαίρες δράσης της οικονομίας και του κράτους, που σχετίζονται η μία με την άλλη με ένα συμπληρωματικό τρόπο».

Ο Habermas συγκεκριμενοποιεί την ανάλυσή του για την αρνητικότητα των σύγχρονων εξελίξεων στη συζήτηση του για την κοινωνική τακτική (policy) του κράτους πρόνοιας, το οποίο εμφανίζεται να διεισδύει διοικητικά σε τομείς της κοινωνίας των πολιτών. Ο εκχρηματισμός και η γραφειοκρατικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων στην κοινωνία των πολιτών είναι μια αμφίσημη διαδικασία, καθώς αν και δημιουργεί ένα σύνολο κοινωνικών δικαιωμάτων και εξασφαλίσεων, το επιτελεί αυτό με τίμημα α) τη δημιουργία ενός νέου φάσματος εξαρτήσεων και β) την καταστροφή των υπάρχουσών μορφών αλληλεγγύης και των ικανοτήτων για αυτοβόηθεια και επικοινωνιακή επίλυση των προβλημάτων από τους ίδιους τους δρώντες.

Επομένως, η παρέμβαση του κράτους πρόνοιας εν ονόματι της εξυπηρέτησης των αναγκών της κοινωνίας των πολιτών οδηγεί συχνά- πυκνά στην αποσύνθεσή της και αναχαιτίζει τον περαιτέρω εξορθολογισμό της. Ο Habermas αποτιμά τη διττότητα των θεσμών της σύγχρονης κοινωνίας των πολιτών στους τομείς της νομοτυπίας, της πολιτικής, και της οικογένειας. Όσον αφορά τον τομέα της νομοθέτησης παρουσιάζεται η εναλλακτική λύση του νόμου που λειτουργεί αποκλειστικά ως όχημα για να διεισδύσει στο βίο-κοσμο το χρήμα και η δύναμη, είτε ως ένας θεσμός που διασφαλίζει και τυποποιεί τις κανονιστικές επιτεύξεις του βίο-κοσμου. Η εξέλιξη της νομοτυπίας ενέχει και τον εκμοντερνισμό της κοινωνίας των πολιτών και την προστασία της μέσω δικαιωμάτων. Ως ένα «ενδιάμεσο», ο νόμος λειτουργεί ως οργανωτικό μέσο για τη συγκρότηση των δομών της οικονομίας και της διοίκησης. Ως θεσμός, το δίκαιο αποτελεί *«ένα κοινωνικό συστατικό του βιόκοσμου καθεαυτού... σε ένα συνεχές με τις ηθικές νόρμες και της επικοινωνιακά μορφοποιημένες σφαίρες της δράσης»*.

Όμοια, οι θεσμικές εξελίξεις στις πολιτικές και πολιτισμικές δημόσιες σφαίρες κα στην οικογένεια είναι διφυείς. Οι αρχές της δημοκρατικής νομιμότητας και αντιπροσώπευσης συνεπάγονται την ελεύθερη συζήτηση όλων των συμφερόντων μέσα στο κοινοβούλιο. Άλλωστε, κατά τον Habermas είναι εμφανής στην κοινωνία των πολιτών, η αναγωγή του συνενωμένου βίου σε γραφειοκρατικές και κλειστές οργανώσεις (κορπορατιστικά συστήματα)⁸⁹ και σε εθελούσιες συνενώσεις μέσω των εσωτερικά ανοικτών και δημόσιων μορφών ομαδικού βίου.

⁸⁹ «Ο κορπορατισμός υπό τη στενή του έννοια κατά τον Schmitter σημαίνει ότι οι ομάδες συμφερόντων είναι σχετικά μεγάλες σε μέγεθος και σχετικά περιορισμένες σε αριθμό και συντονίζονται περαιτέρω σε εθνικές οργανώσεις κορυφής. Η συγκέντρωση αφορούν τακτικές διαβουλεύσεις που συγκεντρώνουν τους αρχηγούς αυτών των οργανώσεων κορυφής, ιδιαίτερα εκείνων που εκπροσωπούν την εργασία και τη διοίκηση, τόσο μεταξύ τους όσο και με κυβερνητικούς εκπροσώπους για να καταλήξουν σε συμφωνίες που είναι δεσμευτικές

Το πρόταγμα μιας αυτο-περιοριζόμενης δημοκρατίας γεννά το σύνθημα «κοινωνία εναντίον του κράτους» υπό την έννοια της συμμετοχικής δημοκρατικής λήψης αποφάσεων ως τη συντονίζουσα αρχή σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής συμπεριλαμβανομένων του κράτους και της οικονομίας. Πράγματι, το ιδανικό της εθελούσιας συνένωσης έχει ανέκαθεν εμποτίσει την ουτοπία της κοινωνίας των πολιτών, από τον Αριστοτέλη μέχρι τον Marx. Σύμφωνα με τον Habermas, η αυτο-περιοριζόμενη ουτοπία της κοινωνίας των πολιτών, θα διάνοιγε «... τον ουτοπικό ορίζοντα μιας κοινωνίας των πολιτών, στην οποία οι τυπικά οργανωμένες σφαίρες της δράσης του αστού (οικονομία και κρατικός μηχανισμός) συγκροτούν τα θεμέλια για το μετα-παραδοσιακό βιό-κοσμο του *l'homme* (ιδιωτική σφαίρα) και του *citoyen* (δημόσια σφαίρα)». Τέλος, το ουτοπικό μοντέλο της κοινωνίας των πολιτών θα συνεπαγόταν τον πλήρη εξορθολογισμό όλων των θεσμών που αναμειγνύονται στην αναπαραγωγή κουλτούρας (τέχνη, ηθικότητα, επιστήμη), την μεταξύ τους αυτονομία, και τον εμπλουτισμό των επικοινωνιακών πρακτικών της καθημερινής ζωής.

Ο Habermas υποστήριζε ότι η συλλογική δράση μπορεί να λειτουργήσει ως αντίδραση στην κανονιστική αποσύνθεση και αποδιάρθρωση που συνοδεύουν τον εκμοντερνισμό. Σε μια σειρά άρθρων και δοκιμίων γραμμένα μεταξύ 1981-85, ο Habermas έχει αναγνωρίσει την επιθετική πλευρά των κοινωνικών κινήσεων: την εκ μέρους τους διαμφισβήτηση των αρνητικών πτυχών και το ρόλο τους στην εκπλήρωση του θετικού δυναμικού της κοινωνίας των πολιτών⁹⁰. Τα κινήματα εκλαμβάνονται ως ο δυναμικός παράγοντας δημιουργίας και διεύρυνσης των δημόσιων σφαιρών στην κοινωνία των πολιτών. Τελικά, ο Habermas διατυπώνει ένα πρόγραμμα αυτο-περιοριζόμενης, ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Η μεγαλύτερη δυσκολία του όμως, έγκειται στην κατασκευή μιας θέσης που θα εμπεριείχε κάποιο είδος ελέγχου επί των λειτουργικά διαφοροποιημένων υποσυστημάτων (δηλαδή του κράτους και οικονομίας) ακόμα και από εκδημοκρατισμένες κοινωνιακές συνενώσεις και κοινά. Δεν καθορίζεται επαρκώς πώς τα κινήματα μπορούν να επιτύχουν κάτι περισσότερο από την παραπέρα ανάπτυξη πολιτικής κουλτούρας ή νέων ταυτοτήτων.

Αποτελεί κοινό τόπο το γεγονός ότι οι διαστάσεις του βιό-κοσμου μεταφράζονται σε «κοινωνία των πολιτών» προκειμένου να συντελεσθεί η επίδραση

και για τους τρεις εταίρους της διαπραγμάτευσης.», Lijphart, A. (1999), «Patterns of Democracy», Yale University Press, σελ. 172

⁹⁰Cohen, J.L. (1982), «Why More Political Theory?», op. Cit, Jean L. Cohen, «Crisis Management and Social Movements», Telos 52, σελ. 21-40.

των κοινών στο κρατικό μόρφωμα και την οικονομία. Ο ίδιος ο Habermas, εξαιτίας της διάκρισης ανάμεσα σε σύστημα και βίο-κοσμος, στην οποία είχε προβεί, έχει συχνά κατηγορηθεί ότι παραδίδει την οικονομία και το κράτος στις καθεστηκυίες δυνάμεις. Παράλληλα, γεννάται το ερώτημα: Πώς μπορεί ο δημοκρατικός σχηματισμός-θέλησης στην κοινωνία των πολιτών να ασκήσει έστω και έμμεση επιρροή πάνω στα λειτουργικά υποσυστήματα τα οποία είναι «αυτο-αναφερόμενα κλειστά» και ως εκ τούτου, «απρόσβλητα σε άμεση παρέμβαση»;

Οι σύγχρονες κρίσεις του κράτους πρόνοιας προσδίδουν κάποια επιτακτικότητα σε αυτά τα ερωτήματα. Εντούτοις, η θεωρία της κοινωνίας των πολιτών εμπεριείχε πάντοτε μια «κάθετη» διάσταση (συνήθως με τη μορφή των κοινοβουλίων), που διαμεσολαβεί ανάμεσα σε κράτος και οικονομία. Η καθιέρωση των κρατών πρόνοιας συνεπαγόταν όχι μόνο τη διασφάλιση των εργατικών, καταναλωτικών και άλλων δικαιωμάτων, αλλά επίσης την ισχυροποίηση του μοντέρνου διοικητικού κράτους, το οποίο ποτέ δεν ήταν ένας ουδέτερος φορέας προς χρήση των κοινωνιακών υποκειμένων. Πράγματι, ο πρωτοφανής ρόλος του κράτους στα καπιταλιστικά συστήματα πρόνοιας επεξηγεί την αυτο-σύλληψη των νέων κινημάτων ως «ενισχύοντα-την-κοινωνία» σε αντίστιξη με αμφότερα τα υποσυστήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Στο παραπάνω κεφάλαιο σκιαγραφήθηκε εν συντομία το γενικό περιεχόμενο της κοινωνίας των πολιτών ως ιδεολογία και ως ιδέα. Εν προκειμένω, το βάρος της μελέτης θα επικεντρωθεί στην κοινωνιολογική θεμελίωση και τη δυναμική μετάλλαξης της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών στην ιστορική συγκυρία. Όπως αναλύθηκε ανωτέρω, οι μοντέρνες προσεγγίσεις διαμόρφωσαν το τοπίο της σύγχρονης αντίληψης όσον αφορά την κοινωνία των πολιτών.

Η έννοια της διακυβέρνησης καθιερώθηκε την τελευταία δεκαετία ως μια ευρύτερη έννοια που προϋποθέτει νέους εννοιολογικούς καθορισμούς⁹¹. Οι τελευταίοι συνίστανται α) στη νέα οπτική ενός περισσότερο φιλικού προς τον πολίτη κράτους, που συνδιαλέγεται και συναποφασίζει με την κοινωνία των πολιτών και τον ιδιωτικό τομέα και β) στην εδραίωση του κράτους ως του πιο βασικού αλλά όχι αποκλειστικά αποφασιστικού στα πλαίσια μιας πλουραλιστικής, τριπολικής κοινωνίας. Οι τρεις διακριτοί χώροι είναι, φυσικά, το Κράτος, η Αγορά και ο Τρίτος τομέας/Κοινωνία των πολιτών.

Επιπλέον, εντός της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας ο πολίτης, είτε μεμονωμένα είτε μέσω των εκπροσώπων του, καλείται να «πάρει ενεργό ρόλο» στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων και στο σχεδιασμό και την υλοποίησή τους. Η αναβίωση της «Κοινωνίας των Πολιτών» οφείλεται στις λανθασμένες επιλογές και τους χειρισμούς της κεντρικής πολιτικής όσον αφορά στην κατοχύρωση της δημοκρατίας και στο γεγονός ότι το κράτος δεν προέβη στην υιοθέτηση ηθικών αξιών που να λειτουργούν ανασχετικά στη μονομέρεια των αξιών της αγοράς. Τις εν λόγω ελλείψεις ανέλαβε να καλύψει η κοινωνία των πολιτών, η οποία κατά τον Δημητράκο⁹² «είναι ένας ενδιάμεσος χώρος ανάμεσα στο κράτος και τον πολίτη, ένα πλέγμα διαδράσεων ανάμεσα σε εθελοντικές οργανώσεις, όπως είναι οι οργανωμένες εκκλησίες, οι λέσχες, οι σχολές, οι επαγγελματικές οργανώσεις κτλ.»

Η βιβλιογραφία των φιλοσόφων Smith και Ferguson διαποτίζεται από την κεντρική ιδέα ότι η κοινωνία ως ανεξάρτητος από το κράτος χώρος που στηρίζεται στην εθελοντική συνένωση των πολιτών συνιστά πόλο παραγωγής ηθικών αξιών και

⁹¹Βασιλόπουλος, Π., Άρθρο στο περιοδικό κοινωνία πολιτών, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: www.paremvassi.gr

⁹²Δημητράκος, Δ. (2003), «Η Ιδέα της Κοινωνίας Των Πολιτών» στο Μακρυδημήτρης, Α., Κράτος και κοινωνία των Πολιτών, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα, σσ. 19-35.

δράσης. Είναι ο χώρος όπου τα άτομα έχουν κοινωνική ελευθερία η οποία δεν κινδυνεύει να καταπατηθεί από την κρατική, κυβερνητική εξουσία. Με αυτή την ασφάλεια ως δεδομένο τα άτομα θα επιδείξουν αλτρουιστικές συμπεριφορές και κοινωνική αρετή. Η περίοδος του διαφωτισμού προσδιόρισε τις αξίες της κοινωνίας των πολιτών στηριζόμενη σε μη θεολογικά κριτήρια και έδωσε έμφαση στα ανθρώπινα χαρακτηριστικά των πολιτικών υποκειμένων και δη στην κοινωνική και καλοκάγαθη φύση τους. Με αυτό ως δεδομένο ,οι άνθρωποι διαμορφώνουν ένα δίκτυο κοινωνικών διαδράσεων στο οποίο κυριαρχεί η ελευθερία, ενώ απουσιάζει ο καταναγκασμός⁹³

Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών επανέρχεται δυναμικά στο προσκήνιο, μετά από χρόνια απουσίας ενδιαφέροντος, σε σχέση με τις αλλαγές που συντελέστηκαν στα καθεστώτα της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και με αναφορά στην θεματική ανάπτυξη φορέων του τρίτου τομέα. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η ανάγκη θεσμικής κατοχύρωσης της συσσωμάτωσης των πολιτών, δεν υπήρξε πουθενά εντονότερη, στη σύγχρονη ιστορία, από ότι στις κοινωνίες όπου κατέρρευσαν τα κομμουνιστικά καθεστώτα. Τη χρονική στιγμή κατά την οποία λαμβάνουν χώρα τα ιστορικά γεγονότα της κατάρρευσης, το δυτικό μοντέλο του κράτους ευημερίας διέρχεται κρίση. Το κενό κλήθηκε εκ των πραγμάτων να καλύψει η κοινωνία των πολιτών, η ύπαρξη της οποίας θεωρήθηκε το κλειδί για το πέρασμα από τον αυταρχισμό των κομμουνιστικών καθεστώτων στη δημοκρατία.

Σε μια ανάλυση από τον χιλιανό πολιτικό Victor Perez-Diaz, η οργανωμένη Κοινωνία Πολιτών είναι μια προσπάθεια «θεωριοποίησης», όπως την ονομάζει, από παραδόσεις που προκύπτουν από τους θεσμούς που απαρτίζουν την ίδια, δηλαδή σοσιο-οικονομικούς και πολιτιστικούς. Αυτή είναι η πορεία πρωτίστως για τις χώρες του βορείου Ατλαντικού, έπειτα της Ευρώπης και τέλος του υπόλοιπου κόσμου. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις οι προσπάθειες των εν λόγω θεσμών στέφθηκαν με επιτυχία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στη μελέτη του, «ο θεσμικός πυρήνας αποτελείται από τον εξής συνδυασμό πολιτικών και σοσιο-οικονομικών διακανονισμών: μια κυβέρνηση που έχει περιορισμούς, είναι υπόλογη για τις πράξεις της και λειτουργεί σύμφωνα με το γράμμα του νόμου, μια οικονομία της ελεύθερης αγοράς, διάφορες συστοιχίες από ελεύθερους και εθελοντικούς δεσμούς και μια σφαίρα ελεύθερου δημοσίου debate»⁹⁴.

⁹³Καρκατσούλης, Π., « Το Κράτος Σε Μετάβαση» Εκδ Σιδέρης, Αθήνα, σσ.276-309.

⁹⁴Hall, J., « Civil Society, theory, history, comparison», Cambridge, Polity Press,1995.

Παραπέρα, στη Διεθνή κοινότητα κάποιες χώρες (κυρίως αυτές της Βορειοδυτικής Ευρώπης και Βόρειας Αμερικής) έχουν παραδοσιακά ισχυρές κοινωνίες πολιτών. Άλλες, όμως, (π.χ. οι κοινωνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής) έχουν παραδοσιακά αδύναμες ατροφικές κοινωνίες πολιτών. Οι αναλυτές της πολιτικής θεωρίας εξετάζουν τη δυνατότητα ουσιαστικής λειτουργίας της δημοκρατίας και του ρόλου που θα έπρεπε να αποδοθεί στην κοινωνία των πολιτών αναφορικά στο δημόσιο διάλογο, τη συναίνεση, τη λήψη αποφάσεων και το σχεδιασμό και την εφαρμογή μέτρων δημόσιας πολιτικής. Σε κάθε περίπτωση, γίνεται δεκτό ότι ισχυρότερη κοινωνία πολιτών σημαίνει πληρέστερη δημοκρατία.

Στον ευρωπαϊκό χώρο, η κοινωνία των πολιτών λογίζεται ως ο αυτοτελής χώρος, μεταξύ του δημοσίου τομέα (Public sector) δηλαδή των επίσημων θεσμών μιας κοινωνίας και του ιδιωτικού (Private sector). Ο χώρος αυτός αναφέρεται ως τρίτος τομέας (third sector). Η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή δίνει έναν ορισμό της Κοινωνίας των Πολιτών, που περιλαμβάνει του ακόλουθους τύπους οργανώσεων:

1. Τους «παίκτες της αγοράς» (συνδικάτα και ενώσεις εργοδοτών) που αποκαλούνται «κοινωνικοί εταίροι»
2. Τις οργανώσεις που αντιπροσωπεύουν κοινωνικούς και οικονομικούς παίκτες, οι οποίοι δεν είναι κοινωνικοί εταίροι με την αυστηρή έννοια του όρου
3. Τις Μ.Κ.Ο. που αποβλέπουν στην επίτευξη ενός κοινού σκοπού (περιβαλλοντικές οργανώσεις, οι οργανώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι ενώσεις καταναλωτών, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, οι εκπαιδευτικές και επιμορφωτικές οργανώσεις κτλ)
4. Τις οργανώσεις κοινοτικής βάσης (ΟΚΒ), που έχουν δημιουργηθεί από τις τοπικές κοινωνίες με σκοπό την προώθηση των συμφερόντων των μελών τους (οργανώσεις νεολαίας, οικογενειακές ενώσεις και εν γένει όλες οι οργανώσεις μέσω των οποίων οι πολίτες συμμετέχουν στην τοπική και κοινοτική ζωή)⁹⁵.

Σύμφωνα με τη γνωμοδότηση της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών δύναται να οριστεί ως το σύνολο των οργανωτικών δομών, τα μέλη των οποίων εξυπηρετούν στα πλαίσια ενός δημοκρατικού διαλόγου το γενικό συμφέρον και λειτουργούν ως μεσολαβητές

⁹⁵Βλ. σχετικά στην ιστοσελίδα: www.europa.eu.int/comm/civilsociety/coneccs/

ανάμεσα στις δημόσιες αρχές και τους πολίτες⁹⁶. Ο θετικός τους ρόλος εξαρτάται από την ικανότητα και την επιδίωξη των παραγόντων της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών στην επίτευξη συναίνεσης στα πλαίσια μιας δημόσιας και δημοκρατικής συζήτησης. Επιπλέον, η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών μπορεί να περιγραφεί και με δυναμικό τρόπο, ως χώρος όπου απώτερος σκοπός είναι η συλλογική μάθηση. Ιδιαίτερα όσον αφορά τις πολύπλοκες κοινωνίες, οι οποίες έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους τη συγκεντρωτική διοίκηση, τα προβλήματα μπορούν να λυθούν μόνο εφόσον διασφαλίζεται η ενεργός συμμετοχή των πολιτών τους. Έτσι, η ύπαρξη κοινωνικών πειραματισμών και πολλαπλών εστιών συζητήσεων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση μιας «έξυπνης» δημοκρατίας, ικανής να συμβάλει στην παραγωγή συνεχούς κοινωνικής μάθησης. Υπό αυτή την έννοια, δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι η κοινωνία των πολιτών μέσω αυτής της προώθησης του δημοκρατικού διαλόγου ως μέσον επίλυσης κοινωνικών προβλημάτων, αλλά και ως όργανο διαμεσολάβησης μεταξύ πολιτείας και πολίτη συνιστά μια «σχολή δημοκρατίας» καταδεικνύοντας στα μέλη μιας κοινωνίας τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να προσεγγίζουν δημοκρατικά τα θέματα που τους αφορούν.

Η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών βάσει της παραπάνω γνωμοδότησης περιλαμβάνει συγκεκριμένα:

- τους «παραγόντες της αγοράς εργασίας», άλλως γνωστούς και ως κοινωνικούς εταίρους,
- τις αντιπροσωπευτικές οργανώσεις των κοινωνικο-οικονομικών κύκλων που δεν νοούνται ως κοινωνικοί εταίροι με τη στενή έννοια του όρου,
- τις μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), οι οποίες αποβλέπουν στη σύμπνοια των πολιτών για την επίτευξη ενός κοινού στόχου⁹⁷.
- τις οργανώσεις εκείνες τα μέλη των οποίων προέρχονται από το κέντρο και από τη βάση της κοινωνίας και των οποίων οι στόχοι εξαρτώνται από τα μέλη αυτά, γνωστές και ως οργανώσεις της βάσης⁹⁸
- τις θρησκευτικές κοινότητες.

⁹⁶Η έννοια της Κοινωνίας των Πολιτών, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Εξωτερικών (10/05/2012): <http://www.hellenicaid.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=73>

⁹⁷Στην κατηγορία των ΜΚΟ υπάγονται για παράδειγμα: οι οργανισμοί προστασίας του περιβάλλοντος και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι ενώσεις καταναλωτών, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, οι οργανώσεις εκπαίδευσης και κατάρτισης. Επίσης, στην Κοινωνία των Πολιτών εντάσσονται και οι εθνικές πλατφόρμες Μ.Κ.Ο. (όπως η Ελληνική Επιτροπή ΜΚΟ για την Ανάπτυξη και η Ομοσπονδία Εθελοντικών Μ.Κ.Ο. Ελλάδας, οι οποίες εκπροσωπούν τα μέλη τους σε συλλογικούς φορείς Μ.Κ.Ο. σε ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως η CONCORD).

⁹⁸Παραδείγματα οργανώσεων βάσης αποτελούν τα κινήματα νέων, οι ενώσεις υπέρ της οικογένειας και οι οργανώσεις συμμετοχής των πολιτών στον τοπικό και δημοτικό βίο.

Πρέπει να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι ο διαχωρισμός της κοινωνίας των πολιτών από την κοινωνία δεν ήταν ορατός πριν την αυγή του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Ο τελευταίος αποτελεί σημείο αναφοράς για τη σταδιακή απομάκρυνση της κοινωνίας των πολιτών από την πολιτική εξουσία στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Μάλιστα, ως πυρήνας της πρώιμης απόσπασης της κοινωνίας των πολιτών από τα κρατικά δεσμά εμφανίζεται η ατομική πρωτοβουλία και η κυριαρχία της ιδιοκτησίας στα πλαίσια των αγορών. Μετέπειτα, και πιο συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η κοινωνία των πολιτών μετατοπίζεται από το ιδιοτελές συμφέρον και αποκτά ένα πιο κοινωνικό πρόσωπο.

Η κοινωνία των πολιτών δεν ξεφεύγει από τα στεγανά του παραλληλισμού της με ένα σύστημα το οποίο διέπεται από πολλαπλά επίπεδα και υποσυστήματα. Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε μεταβολή λαμβάνει χώρα εντός του πολυδιάστατου περιβάλλοντος ασκεί επιρροή στα θεμέλια της κοινωνίας των πολιτών και στην εξελικτική της πορεία. Η υπαγωγή της εν λόγω διαπίστωσης στα πραγματικά περιστατικά που συνθέτουν τον χαρακτήρα της κοινωνίας των πολιτών συνίσταται στην αποδοχή επιδράσεων από τις επιταγές της αγοράς, τις κρατικές πρωτοβουλίες και το σύνολο των θεσμών και των αξιών που απαρτίζουν μια κοινωνία.

Η αυτονομία και ανεξαρτησία της κοινωνίας των πολιτών από τις κρατικές πολιτικές δεν είναι εφικτή αφού κατά τον Keane «η κοινωνία των πολιτών βρίσκεται μονίμως σε αλληλεπίδραση στο εσωτερικό της αλλά και με τους κρατικούς θεσμούς που οριοθετούν ή ενδεχομένως απαγορεύουν, αλλά και καθιστούν δυνατές τις δραστηριότητές τους»⁹⁹. Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό ότι η κοινωνία των πολιτών αποτελεί μια ξέχωρη έννοια από αυτήν του κράτους, αλλά και της «πολιτικής κοινωνίας». Η τελευταία (civil society) έχει ευρύτερο περιεχόμενο από αυτό του κράτους, καθώς καλύπτει και τομείς οι οποίοι δεν υπάγονται στην κρατική λειτουργία. Ανάμεσα στο κράτος και την «πολιτική κοινωνία» ευρίσκεται η κατηγορία των μη κυβερνητικών, μη κερδοσκοπικών οργανώσεων που αναλαμβάνουν δράση στα πλαίσια διαφύλαξης των συμφερόντων της κοινωνίας των πολιτών και της πολιτικής κοινωνίας¹⁰⁰.

Στους ακαδημαϊκούς και επιστημονικούς κύκλους ανά τον κόσμο προτάσσεται η άποψη ότι η κοινωνία των πολιτών πρέπει να διαχωριστεί ολοκληρωτικά από την

⁹⁹Keane, J. (1998), *Civil Society. Old Images New Visions*, Cambridge: Polity Press, p. 6.

¹⁰⁰Anheier, H., et al (2001), *Global Civil Society*, Oxford: Oxford University Press.

ιδιοτέλεια και τον αθέμιτο ανταγωνισμό που αποτελούν κυρίαρχα χαρακτηριστικά της αγοράς¹⁰¹. Από την άλλη πλευρά, αντιτάσσεται η μαρξιστική οπτική δυνάμει της οποίας η αγορά και η οικονομία αποτελούν απαρέγκλιτο όρο για την ύπαρξη και την εξέλιξη της κοινωνίας των πολιτών. Σύμφωνα με την μαρξιστική θεώρηση, η κοινωνία των πολιτών αποτελεί φερέφωνο της αστικής (bourgeois) ιδεολογίας, η οποία παρά την κοινωνική και ανθρωπιστική της υφή, δεν παύει να επιτελεί τη λειτουργία προώθησης των οικονομικών αξιών που απορρέουν από το κίνημα του φιλελευθερισμού¹⁰². Τέλος, εξακολουθούν να υφίστανται και φιλελεύθερες αντιλήψεις οι οποίες ανάγονται στην περίοδο των σκωτσέζων κλασσικών. Βάσει αυτών, πρεσβεύεται η άποψη ότι η κοινωνία των πολιτών δεν πρέπει να διαχωρίζεται από την έννοια του κράτους, καθώς απουσιάζουν οι σαφείς διαχωριστικές γραμμές. Παράδειγμα αποτελεί η ίδρυση κοινωφελών ιδρυμάτων τα οποία εμφανίζεται ότι εξυπηρετούν φιλανθρωπικούς σκοπούς, ενώ παράλληλα υπηρετούν τα συμφέροντα των κερδοσκοπικών εταιριών, οι οποίες τα δημιούργησαν.

Τουναντίον, η σύγχρονη έννοια της κοινωνίας των πολιτών δεν περικλείει το θεσμό της οικογένειας. Με εξαίρεση ορισμένους ακαδημαϊκούς που υποστηρίζουν την ένταξη της οικογένειας στην κοινωνία των πολιτών¹⁰³, η πλειονότητα του ακαδημαϊκού κόσμου τάσσεται κατά της. Το γεγονός αυτό οφείλεται στη διαπίστωση ότι η οικογένεια λειτουργεί ως καταναλωτική μονάδα, η οποία ναι μεν αναπαράγει τις αξίες και τους θεσμούς της κοινωνίας, ωστόσο, δεν επηρεάζει τη δημόσια σφαίρα και δη τη στάση των ατόμων προς την πολιτική εξουσία. Έτσι, η κοινωνία των πολιτών βρίσκεται αφενός ανάμεσα στο κράτος και τις τάσεις των αγορών και αφετέρου την οικογένεια.

Γίνεται δεκτό ότι η κοινωνία των πολιτών αποτελεί το πεδίο εκείνο όπου λαμβάνουν χώρα οι διεργασίες για την ανάπτυξη της ιδέας της κοινωνίας των πολιτών. Με άλλα λόγια, στα πλαίσια του εν λόγω πεδίου αναπτύσσονται κοινωνικές σχέσεις, μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, εκτός από τις οικογενειακές σχέσεις, την πολιτική και την αγορά.

¹⁰¹Σωτηρόπουλος Δ., (2004). Τρέχουσες Αντιλήψεις και Ερωτήματα για την Κοινωνία των Πολιτών, στο Σωτηρόπουλος Δ.: Η Αγνώστη Κοινωνία των Πολιτών, σσ. 17-34.

¹⁰²Χαραλάμπους Κ. (2005), Η απουσία εναλλακτικής πρότασης από την κοινωνική οικονομία, Πρακτικά τέταρτου επιστημονικού συνεδρίου της Σ.Σ.Ο.Ε., εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, σς 152-175..

¹⁰³Elshtain, J. B. (2000), "Democracy on Trial: The Role of Civil Society in Sustaining Democratic Values", in D. E. Eberly (ed.): *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, pp. 101-122.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΕΤΑΙΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ

4.1 Οι φορείς της κοινωνίας των πολιτών

Η εκάστοτε θεώρηση της κοινωνίας των πολιτών εκφράζει στο σύνολό της μια συγκεκριμένη πολιτική, οικονομική και κοινωνική συγκυρία και σίγουρα η ανάλυσή της αποτελεί αντικείμενο διαρκούς μελέτης και επεξεργασίας. Η καταγωγή της έννοιας, αναζητείται στην αρχαία Ελλάδα, καθόσον ο Αριστοτέλης με την εισαγωγή του όρου πολιτική κοινωνία αναφερόταν σε όλο το φάσμα των κοινωνικών και πολιτικών συνόλων, από το κράτος ως την οικογένεια, αντικατοπτρίζοντας την ευρύτερη κοινωνία.

Εν αρχή στην αρχαία Ελλάδα μέσω της στρατικοποίησης των ανδρών , είτε πρόκειται για οπλίτες που συμμετείχαν στις μάχες είτε για θήτες που συμμετείχαν στις τριήρεις ως κωπηλάτες, επιτεύχθηκε η πολιτικοποίησής τους. Μέσω της στρατιωτικής τους ενασχόλησης απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα. Είναι αυτή ακριβώς η ενασχόληση που τους οδήγησε στην εκμάθηση της συνεργασίας με σκοπό το κοινό όφελος, που τους δίδαξε στρατιωτική πειθαρχία και συνεργασία που στην πορεία μεταφραζόταν σε πολιτική συνείδηση με την έννοια της συνείδησης του πολίτη μέσω της ενασχόληση με τα κοινά. Και στο σύνολο των πολιτών αυτό που προέχει είναι τα πολιτικά δικαιώματα, δηλαδή τα δικαιώματα του συνόλου των πολιτών που αποτελούν την απόλυτη έκφραση του κράτους¹⁰⁴.

Όπως στην αρχαία Ελλάδα έτσι και στην αρχαία Ρώμη, που ήταν μια κοινωνία με έντονους ταξικούς διαχωρισμούς , η στρατιωτική συμμετοχή των φτωχότερων στρωμάτων στους πολέμους οδήγησε στην αναγνώριση της αξίας τους και στην απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων. Η έννοια της ρωμαϊκής dignitas ήταν μείζονος σημασίας για τους ρωμαίους ανεξαιρέτως τάξης και για να θεωρηθούν πολίτες έπρεπε να κατέχουν τις αξίες της τιμής , της αφοσίωσης και του καθήκοντος. Πρόκειται για αξίες υπό την ίδια έννοια που παρουσιάζονται και στην αρχαία Ελλάδα, δηλαδή αυτή της αρετής που όμως αναγνωρίζεται εντός του πλαισίου της κοινωνίας, της σφαίρας αναγνώρισης του ατόμου μιας και ο διαχωρισμός μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού δεν

¹⁰⁴Κυριαζής, Ν.- Οικονόμου, Ε.Μ., (2015) Δημοκρατία και Οικονομία, Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα, Ενάλιος

νοείται. Η πολιτική κοινωνία από την αρχαία Ελλάδα ως την αρχαία Ρώμη (*societas civilis*) είχε σχεδόν ταυτόσημο περιεχόμενο και μέχρι και τις απαρχές του Διαφωτισμού δεν υπόκειντο σε κανέναν διαχωρισμό¹⁰⁵.

Οι πιο γνωστοί διανοούμενοι των τελευταίων αιώνων διατύπωσαν τις φιλοσοφικές τους αναζητήσεις αλλά και τις θεωρήσεις σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, παρουσιάζοντας την σχέση που η πολιτεία, η αγορά και η κοινωνία πρέπει να έχουν, πάντα ιδωμένες βέβαια υπό το ιστορικό και συγκυριακό πρίσμα. (Machiavelli, Hobbes, Richard Hooker, Francis Hutcheson, Adam Smith, Adam Ferguson, John Locke, Kant, Marx, Hegel, Gramsci και Alexis de Tocqueville). Πιο κοντά στις θεωρητικές προσεγγίσεις της κοινωνίας πολιτών βρίσκεται ο Gramsci, ο οποίος εκλαμβάνει την κοινωνία των πολιτών, ως υπερδομή, δηλαδή ως τη σφαίρα της γενικότερης ελευθερίας και των ελευθέρων συναλλαγών, η οποία βασίζεται στην καλλιέργεια δικτύων εμπιστοσύνης.

Επιπλέον, ο Alexis de Tocqueville τόνισε στα μέσα του 19ου αιώνα την αναγκαιότητα της συμμετοχής των πολιτών σε άτυπα δίκτυα και ομάδες – λέσχες, που συνέβαλαν στην εγκαθίδρυση ενός υγιούς κοινωνικού υπόβαθρου της αμερικανικής δημοκρατίας. Σε περίπτωση καταπάτησης των ατομικών πολιτικών ελευθεριών από το κράτος καθίσταται αδύνατη η λειτουργία των εν λόγω ομάδων. Με άλλα λόγια οι ομάδες αυτές μπορούν να διαμεσολαβήσουν και να ενισχύσουν τις πολιτικές σχέσεις σε περιβάλλον απουσίας περιορισμών των πολιτικών ελευθεριών¹⁰⁶.

Ακόμη, ο Ernest Gellner διατύπωσε την άποψη ότι *«η κοινωνία πολιτών είναι ένα σύνολο ποικίλων μη κυβερνητικών θεσμών αρκετά ισχυρών ώστε να αντισταθμίζουν το κράτος, και που, ενώ δεν το εμποδίζουν να εκπληρώσει το ρόλο του ως εγγυητή της ειρήνης και διαιτητή μεταξύ μεγάλων συμφερόντων, μπορούν ωστόσο να το εμποδίσουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει το υπόλοιπο της κοινωνίας»*.

Κατά το Μουζέλη, *«για να λειτουργήσει η κοινωνία πολιτών πρέπει να εκλείψει το είδος της αμοραλιστικής οικογενειοκρατίας των κομματικών δράσεων και των αυξημένων πελατειακών σχέσεων και να αποκτήσει η κοινωνία πολιτών την αυτονομία, στοιχείο το οποίο είναι το σημαντικότερο της αυτοπραγμάτωσης της κοινωνίας πολιτών»*. Επομένως, η κοινωνία των πολιτών λειτουργεί: α) ως αντίποδας του

¹⁰⁵Στραβοσκούφης, Θ. (2006) Κοινωνική ανάπτυξη, κοινωνία πολιτών και ΜΚΟ. Ένας διαδραστικός θεσμικός μηχανισμός. Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, Τόμος 120

¹⁰⁶Μακρυδημήτρης, Α. (2003), Κράτος και κοινωνία των πολιτών, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα

κράτους, β) ως ενδιάμεσος χώρος (ενδιάμεσα στρώματα μεταξύ κυβέρνησης και κυβερνώντων), και γ) ως μεσόκοσμος ανάμεσα στην αγορά και στο κράτος.

Αν επιχειρούσαμε να δώσουμε έναν ορισμό για την κοινωνία των πολιτών θα μπορούσαμε να πούμε ότι: ως κοινωνία πολιτών ορίζεται η σφαίρα των θεσμών, των άτυπων ομάδων, των μη κυβερνητικών οργανώσεων, στα πλαίσια της οποίας και βάσει της οικογένειας, του κράτους και της αγοράς, οι άνθρωποι συμπράττουν με θεσμική υπόσταση σε καθεστώς εκούσιας δράσης και ελευθερίας. Απώτερος σκοπός είναι η επίτευξη ωφέλειας για τα μέλη της, εντός των πλαισίων της δημοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας, που χαρακτηρίζεται από εμπιστοσύνη, αλληλεγγύη, συνεργασία και ανοχή.

Ειδικότερα, οι περισσότεροι φορείς της κοινωνίας πολιτών αναφέρονται σε ομάδες που χαρακτηρίζονται από: α) οργανωμένη παρουσία, β) προάσπιση κοινών συμφερόντων, και γ) άσκηση ισχύος και πίεσης προς τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς. Άρα, κάλλιστα οι εν λόγω ομάδες μπορούν να ταξινομηθούν στους κόλπους των ομάδων πίεσης (pressure groups) ή των ομάδων συμφερόντων (interest groups). Επιπλέον, η ταξινόμηση των ομάδων μπορεί να γίνει και στα κοινωνικά κινήματα (π.χ., στο οικολογικό). Βέβαια, ο όρος κοινωνικό κίνημα (social movement) είναι δυνατόν να προσδώσει στις οργανώσεις μια χροιά προοδευτική, μαζική και δημοκρατική.

Αυτές οι ομάδες ή οργανώσεις μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τα πεδία δράσης τους και δη: α) σε εκείνες που προστατεύουν μία κοινωνική κατηγορία, β) σε εκείνες που προωθούν ένα ιδεολογικό ζήτημα, και γ) σε εκείνες που αναλαμβάνουν εκτενή δράση δανειζόμενες στοιχεία από τις παραπάνω κατηγορίες. Αναντίρρητα, όλες οι οργανώσεις ή ομάδες βασίζονται στη συλλογική δράση, αποτελώντας την απόλυτη έκφραση της κοινωνίας των πολιτών. Το να ιδρύονται και να λειτουργούν πολλές και αναρίθμητες ποσοτικά και ποιοτικά οργανώσεις, χωρίς τις αναγκαίες προϋποθέσεις συλλογικής δράσης, είναι κάτι που είτε προσθέτει στα μέλη το κίνητρο για νέες επιλογές, είτε τα εκθέτει στις επιλογές της οργάνωσης.

Η σύγχρονη θεώρηση των κοινωνικών ομάδων και οργανώσεων δύναται να τις συμπεριλάβει όλες, ακόμη και αν κινούνται προς την κατεύθυνση της συντεχνιακής ή της κορπορατιστικής ιδεολογίας, εάν και εφόσον το κοινό όφελος και η οργανωμένα κοινωνική πολιτική γίνεται στόχος. Συνάμα η συνεχής και εκτενής συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας επαναπροσδιορίζει την ανάγκη της σύγχρονης κοινωνικής

πολιτικής προκειμένου να επιτευχτεί η κάλυψη των κοινωνικών αναγκών, Είναι αυτό το κράτος πρόνοιας και η παρουσία του ή καλυτέρα η απουσία του που επηρεάζει τους φορείς της κοινωνίας των πολιτών ποσοτικά και ποιοτικά άλλα και επηρεάζεται από τις κοινωνικές αξίες του εκάστοτε κράτους. Οι σύγχρονες αντιλήψεις για την κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας αναζητούν τον ρόλο της κοινωνίας πολιτών, δίνοντας έμφαση στον εμπλουτισμό των κλασσικών προσεγγίσεων με παραμέτρους, όπως είναι η ηλικία, το φύλο του κάθε ανθρώπου κ.λπ.

Ο προνοιακός πλουραλισμός (άλλως γνωστός και ως μικτή οικονομία της πρόνοιας) ενισχύονται από: α) την αναγνώριση των άτυπων δικτύων ανεπίσημης κοινωνικής φροντίδας (οικογένεια, γειτονιά, φιλικό περιβάλλον με την ταυτόχρονη ένταξή του στο σύστημα παροχών), β) την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών, των φορέων των ΜΚΟ, των εθελοντικών οργανώσεων, και γ) την ανάπτυξη της συνεργασίας των φορέων αυτών με το κράτος.

Περαιτέρω, η κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας συνδέθηκαν άμεσα με τον επονομαζόμενο τρίτο τομέα-third sector κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και, ιδιαίτερα, τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Ανάμεσα στο κράτος και την οικονομία, ένας τρίτος τομέας αναδύθηκε ως ένα νέο στοιχείο κοινωνικής πολιτικής. Μάλιστα, συνδέθηκε με τη δομή πολλών τύπων non profits εταιριών και οργανώσεων που άρχισαν να λειτουργούν στη δεκαετία του 1970 σε περισσότερες από 60 χώρες. Στο βαθμό όμως που ο τρίτος τομέας δεν περιλαμβάνει μονοδιάστατες οργανώσεις, αλλά οργανώσεις που εκτείνονται πέρα από την μορφή του μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, εντοπίζεται μια αντίφαση σχετικά με το τι τελικά περιλαμβάνει ο τρίτος τομέας.

Η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα είναι σε θέση να αναζητήσει χωρίς εννοιολογικούς περιορισμούς τον τρίτο τομέα και μέσα στην κοινωνία πολιτών, ιδιαίτερα στα πλαίσια της ώθησης των μη κρατικών φορέων στην προσπάθεια που καταβάλλουν για την αναμόρφωση του προνοιακού συστήματος.

Για την επίτευξη αυτής της αναμόρφωσης, έχει εισαχθεί και ο όρος κοινωνική οικονομία με σκοπό την ενίσχυση της εννοιολογικής προσέγγισης των οργανώσεων του τρίτου τομέα. Η κοινωνική οικονομία λειτουργώντας εντός της «συμμετοχικής δημοκρατίας» προσδιορίζει εκ νέου τη δημόσια σφαίρα, αφού επιτρέπει στα άτομα να συμμετέχουν στην προάσπιση των συμφερόντων τους μέσω της δημιουργίας συμμαχιών με άλλες κοινωνικές ομάδες. Από την άλλη, η κοινωνική οικονομία αποτελεί δικλείδα ασφαλείας ως προς την κατανομή συνεταιριστικής ισχύος σε οργανώσεις και ενώσεις πολιτών.

Εν κατακλείδι, οι σχηματισμοί της κοινωνίας των πολιτών που δεν επιδιώκουν την αποκόμιση ορισμένου κέρδους, αλλά αντίθετα προσβλέπουν στην ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών. Η κοινωνική οικονομία κινητοποιείται και ενισχύεται σημαντικά, ενώ παράλληλα το κοινωνικό κεφάλαιο που απορρέει εξ αυτής ανατροφοδοτεί την κοινωνία πολιτών. Κατ' αυτό τον τρόπο, η κοινωνία των πολιτών καθίσταται πιο αποτελεσματική στην επιδίωξη ενός συγκριτικού πλεονεκτήματος στα πλαίσια της ανάπτυξης των κοινωνικών δικτύων.

Το ζήτημα που αναφύεται στην προκειμένη περίπτωση είναι ποιες οργανώσεις και με ποια ιδιότητα αντιπροσωπεύουν την κοινωνία πολιτών. Η παγκόσμια βιβλιογραφία και αρθρογραφία ταξινομεί αυτές τις οργανώσεις με χρηστικά κριτήρια και σε συνάρτηση με την κοινωνική και πολιτική τους κουλτούρα. Εδώ παρατίθενται οι περισσότερο διαδεδομένες οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στα πλαίσια της κοινωνίας πολιτών όπως έχουν ήδη αναφερθεί από τον Θ. Στραβοσκούφη και είναι οι εξής:

- Μη κερδοσκοπικές Οργανώσεις (Non Profit Organizations)
- Εθελοντικές Οργανώσεις (Voluntary Organizations)
- Μη κυβερνητικές Οργανώσεις (Non Governmental Organizations)
- Διεθνείς Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (International NGOs)
- Οργανώσεις της Κοινωνίας Πολιτών (Civil Society Organizations)
- Ανεξάρτητες Οργανώσεις (Independent Organizations)
- Ομάδες Αυτοβοήθειας (SelfHelp)
- Περιβαλλοντικές Οργανώσεις (Environmental Organizations)
- Οργανώσεις Λαϊκής Βάσης (People's Organizations)
- Συνδικάτα (Trade Unions)
- Συνεταιριστικές Οργανώσεις (Cooperative Organizations)
- Οργανώσεις Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Human Rights Groups)
- Καταναλωτικές Οργανώσεις (Consumer Groups)
- Γυναικείες Οργανώσεις (Women's Associations)
- Νεανικές Οργανώσεις (Youth Clubs)
- Γειτονικές (ή Κοινοτικές) Οργανώσεις (Neighborhood – Community Organizations)
- Θρησκευτικές Οργανώσεις (Religious Groups)
- Ακαδημαϊκές Οργανώσεις (Academic Groups)
- Οργανώσεις Ερευνητικού Χαρακτήρα (Research Groups)

- Οργανώσεις Βάσεις (Grass Roots Movements)
- Οργανώσεις Αυτοχθόνων (Organizations of Indigenous People)

Οι περισσότερες εξ αυτών των οργανώσεων αποκαλούνται Μη Κυβερνητικές. Ωστόσο, εντοπίζονται ταξινομικά προβλήματα που κυρίως σχετίζονται με την ταυτότητα των υπηρεσιών των ΜΚΟ και με τον προσανατολισμό τους. Τόσο οι ΜΚΟ όσο και οι υπόλοιπες αντίστοιχες οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών αντιμετωπίζουν πρόβλημα ταξινόμησης, στοιχείο που πιθανότατα ίσχυσε και για τους άλλους τύπους οργανώσεων που προαναφέρθηκαν. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τους Salamon και Anheier, το επίπεδο και το περιεχόμενο δραστηριότητας πολλών οργανώσεων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα θεωρείται ως ένας ικανός δείκτης για να ενσωματώσει σ' αυτή την ταξινόμηση και την αντίστοιχη των υπολοίπων οργανώσεων και κυρίως των ΜΚΟ¹⁰⁷.

Ακολούθως προς τους δύο προαναφερθέντες μελετητές διαμορφώνονται τα εξής δώδεκα επίπεδα κατηγοριοποίησης (τα οποία εδράζονται στον τύπο δραστηριοποίησης και στο οικονομικό προφίλ):

- ❖ πολιτισμός και αγωγή της ψυχής,
- ❖ εκπαίδευση και έρευνα,
- ❖ υγεία,
- ❖ κοινωνικές υπηρεσίες,
- ❖ περιβάλλον,
- ❖ ανάπτυξη και στέγαση,
- ❖ νομική τάξη,
- ❖ υπεράσπιση και πολιτική,
- ❖ φιλανθρωπική μεσολάβηση και προώθηση του εθελοντισμού,
- ❖ διεθνής δράση,
- ❖ θρησκεία, και
- ❖ επιχειρηματικοί και επαγγελματικοί συνεταιρισμοί και ενώσεις.

Σημειώνεται ότι το συγκεκριμένο ταξινομικό σύστημα έχει χρησιμοποιηθεί τόσο στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες από τα

¹⁰⁷Στραβοσκούφης, Θ. (2006) Κοινωνική ανάπτυξη , κοινωνία πολιτών και ΜΚΟ. Ένας διαδραστικός θεσμικός μηχανισμός. Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, Τόμος 120

διεθνή συστήματα¹⁰⁸. Οι ποικίλες οργανώσεις αποτελούν τη νέα μορφή της οργανωμένης δράσης της κοινωνίας των πολιτών καθώς: εκτελούν υπηρεσίες και ανθρωπιστικές λειτουργίες, έχουν τον ρόλο των μηχανισμών προειδοποίησης και αντιμετώπισης των εθνικών και διεθνών προβλημάτων, ενώ ταυτόχρονα βοηθούν στην εφαρμογή των διεθνών συμφωνιών. Οι δραστηριότητές τους κατευθύνονται στην εφαρμογή των όρων της κοινωνικής ανάπτυξης, της εξέλιξης και ανύψωσης του επιχειρηματικού πνεύματος, της μεταφοράς καινοτομιών και τεχνολογιών από τις προηγμένες οικονομίες αγοράς στις χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου.

Κατά τους Gordenker και Weiss «οι ΜΚΟ αφορούν οργανώσεις που είναι ιδιωτικές και θεσμικά αυτόνομες από το κράτος, έχουν μια στοιχειώδη θεσμική οντότητα που αφορά την οργάνωση και τη διάρκεια των δραστηριοτήτων τους, διανέμουν τα κέρδη μόνο για τους σκοπούς της οργάνωσης, προσδιορίζουν με τις καταστατικές τους αρχές τις λειτουργίες τους αυτόνομα και ανεξάρτητα από άλλες διοικητικές αρχές και εν τέλει τείνουν στη δημιουργία δραστηριοτήτων που στόχο έχουν την εκπροσώπηση διαφόρων κοινωνικών ομάδων αλλά και τη δημιουργία οργανωμένης βοήθειας προς τρίτους».

Ο ορισμός ο οποίος αποδίδει εύστοχα το περιεχόμενο των ΜΚΟ δίνεται από τον Στραβοσκούφη, κατά τον οποίο «δομικά και λειτουργικά ο καθορισμός μιας ΜΚΟ μπορεί να αναφέρεται στην οργάνωση που είναι αυτοκυβερνώμενη, ιδιωτική, όχι με σκοπό το κέρδος, η οποία συνδέεται με τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής των ανθρώπων και των μειονεκτημάτων τους. Γενικά, λοιπόν, ως ΜΚΟ ορίζεται η ανεξάρτητη εθελοντική ένωση των ανθρώπων που λειτουργούν από κοινού σε συνεχή βάση με εθνικά και διεθνή κριτήρια, για κάποιο σκοπό, μακριά από τις κυβερνητικές δομές, αποφεύγοντας τη σύσταση και διανομή της αποκτώμενης περιουσίας αλλά και τις παράνομες δραστηριότητες»¹⁰⁹.

Η κατηγοριοποίηση των ΜΚΟ παράλληλα με την κατηγοριοποίηση των φορέων της κοινωνίας πολιτών καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη. Έτσι, για την κατηγοριοποίηση των ΜΚΟ εφαρμόζονται ορισμένα κριτήρια και δη: ο προσανατολισμός τους, οι υπηρεσίες Πρόνοιας, ανάπτυξης, αναπτυξιακής εκπαίδευσης, υπεράσπισης (υποστήριξης), δικτύου, έρευνας που παρέχουν.

¹⁰⁸Όπως για παράδειγμα από: το UN International Standard Industrial Classification System, το Eurostat General Industrial Classification of Economic Activities by the European Community και το National Taxonomy of Exempt Entities.

¹⁰⁹Στραβοσκούφης, Α. (2004), Ο ρόλος των ΜΚΟ στη διαδικασία της διαρκούς ανάπτυξης, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, σελ. 268.

Περαιτέρω, οι ΜΚΟ μπορούν να εντοπιστούν και να αναπτυχθούν σε διεθνές, εθνικό, κοινοτικό και τοπικό επίπεδο. Οι διεθνείς ΜΚΟ έχουν την έδρα τους σε βιομηχανοποιημένες πόλεις, ενώ οι εθνικές και οι κοινοτικές σε αναπτυσσόμενες χώρες. Τέλος, οι τοπικές αντιπροσωπεύουν σε μικρότερο βαθμό τις κοινοτικές ΜΚΟ, επιτελώντας κυρίως ρόλο υπεράσπισης στις αγροτικές περιοχές.

Το συνολικό έργο των ΜΚΟ συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στη διαδικασία της κοινωνικής ανάπτυξης, κυρίως σε τομείς όπως η φτώχεια, η ανθρωπιστική αποκατάσταση, η εκπαίδευση κλπ. Απόρροια της ενεργού αντιστάσεως των μη κυβερνητικών οργανώσεων σε τομείς όπως ο αποκλεισμός των ατόμων από το κοινωνικό σύνολο άλλα και η φτώχεια, ήταν η πρόοδος που επετεύχθη σε Κίνα και ανατολική Ασία στα χρόνια μεταξύ '70 και '85, δεκαπενταετία κατά την οποία παρουσιάστηκε μείωση του αριθμού των φτωχών από 270 εκ. σε 100 εκ. Οι οικονομικές κρίσεις της επόμενης δεκαετίας στην ασιατική ήπειρο αναίρεσαν την πρόοδο που είχε σημειωθεί προηγούμενα στις εν λόγω χώρες.

Μάλιστα, ιδιαίτερη πρόοδος έχει σημειωθεί και σε διάφορες αφρικανικές χώρες (μεταξύ άλλων στην Ουγκάντα, τη Γκάνα και τη Μποτσουάνα). Διεθνείς οργανισμοί όπως ο ΟΗΕ, η Παγκόσμια Τράπεζα, η ΕΕ βρίσκονται σε συνεχή διάλογο με τις ΜΚΟ, τους αναθέτουν σημαντικά αναπτυξιακά προγράμματα, διατηρώντας, ωστόσο, εκείνοι τον τελευταίο λόγο στις προσπάθειες για τη συνολική ανάπτυξη. Η ΕΕ, λ.χ., μέσω 800 αναπτυξιακών ΜΚΟ, προσπαθεί να προσδώσει νέο κύρος στην αναπτυξιακή διαδικασία. Η ΕΕ συγχρηματοδοτεί τρεις βασικούς τομείς και συγκεκριμένα την ανθρωπιστική και την επισιτιστική βοήθεια καθώς επίσης εξειδικευμένα αναπτυξιακά προγράμματα στις χώρες υψηλού κινδύνου. Επομένως, ο ρόλος των ΜΚΟ τις καθιστά εκ των πραγμάτων κοινωνικούς και κυβερνητικούς εταίρους μέσα στο ευρωπαϊκό περιβάλλον.

Εν τέλει, όλες οι οργανώσεις προωθούν την κοινωνική ανάπτυξη, αφού ως μέλη της κοινωνικής οικονομίας σε ένα πλέγμα σχέσεων πομπού – δέκτη καταπολεμούν τον κοινωνικό αλλά και τον οικονομικό αποκλεισμό. Οι ΜΚΟ αποτελούν σύγχρονες και επαγγελματικές οργανώσεις, οι οποίες αναλαμβάνουν οργανωμένες δράσεις με θεσμικότητα και εμπειρία. Στον αντίποδα, ο διεθνικός τους χαρακτήρας προσκρούει σε φωνές διαμαρτυρίας για τις αρνητικές πλευρές των ΜΚΟ, χαρακτηριζόμενες ως ολοκληρωμένες «εταιρείες» παροχής υπηρεσιών, με στοιχεία δωρεών και επιχορηγήσεων από το κράτος σε βαθμό που η πολιτική τους ισχύ τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Συνοψίζοντας, η δημιουργία ενός σαφούς νομικού πλαισίου λειτουργίας και διαφάνειας και η μελλοντικώς θεωρητική διασάφηση του ρόλου των ΜΚΟ συνιστούν παραμέτρους που θα συμβάλουν στο γενικότερο έργο της κοινωνίας πολιτών γενικά αλλά και των ΜΚΟ ειδικότερα. Οι ΜΚΟ καθίστανται συνδιαχειριστές ενός νέου προνοιακού μοντέλου μικτής πλουραλιστικής οικονομίας, εκεί όπου η κοινωνία πολιτών και ο τρίτος τομέας, στοιχεία διαχωρισμένα από το κράτος και την αγορά σε επίπεδο πολιτικής και οικονομικής επιρροής, θα μπορέσουν ν' ανθίσουν¹¹⁰.

Με όπλο το φιλοσοφικό βολонταρισμό και τον επαγγελματικό εθελοντισμό, η κοινωνική ανάπτυξη δύναται να καρπωθεί τους κόπους όλων των φορέων της κοινωνικής οικονομίας και να γίνει ολοένα και πιο τελέσφορη. Η αγορά φαίνεται να μπαίνει σε καθεστώς «επιτήρησης» καθώς οι διεθνείς ΜΚΟ που ασχολούνται με την οικονομική ανάπτυξη πιέζουν τη διεθνή κοινότητα για αναίρεση πολλών οικονομικών επιταγών.

4.2 Έννοια και περιεχόμενο της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης

Η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη (ΕΚΕ – CSR Corporate Social Responsibility) αποτελεί πλέον στις μέρες μας κομμάτι της σύγχρονης επιχειρηματικής δραστηριότητας με μεγάλη δυναμική αλλά και πολλές απαιτήσεις. Πρόκειται για την εξισορρόπηση της επιχειρηματικής λειτουργίας μεταξύ οικονομικού, κοινωνικού και περιβαλλοντικού τομέα και η επιτυχία της οφείλει να είναι συνώνυμο τόσο της οικονομικής ανάπτυξης όσο και της κοινωνικής συνοχής.

Η κύρια αιτία τόσο για την ανάπτυξη όσο και την διάδοση της έννοιας της ΕΚΕ εδράζεται στην συνειδητοποίηση εκ μέρους της σύγχρονης κοινωνίας της ανάγκης αυτής για βιώσιμη ανάπτυξη συμπεριλαμβάνοντας όμως και τις απαραίτητες θεμελιώδεις αλλαγές που η οργάνωση και η λειτουργία των επιχειρήσεων απαιτούν. Οι επιχειρήσεις που κατέχουν ηγετική θέση στην αγορά δείχνουν να έχουν κατανοήσει την δυναμική αυτή γεγονός που τις ωθεί στην επανεξέταση της παραδοσιακής αντίληψης του κοινωνικού ρόλου τους, βασικά εκφρασμένου μέχρι πρότινος από δωρεές, χορηγίες και άλλα μέτρα παρόμοιας λογικής, περιορισμένου βεληνεκούς και κλίμακας. Αρχίζουν έτσι να ενστερνίζονται πιο ολοκληρωμένες στρατηγικές με μια

¹¹⁰Στραβοσκούφης, Α. (2005), Η άλλη όψη του Τρίτου Τομέα: Αμφίρροπες τάσεις και ζητήματα διαφθοράς στις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στο συλλογικό έργο των Κουτσούκη Κ. και Σκλια Π. (επιμ.), Διαφθορά και σκάνδαλα στη δημόσια πολιτική, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, σσ. 490-506.

πιο ολιστική προσέγγιση διαχείρισης της ΕΚΕ τόσο εντός όσο και εκτός της επιχείρησης.

Σκοπός της αλλαγής οπτικής αλλά και πρακτικής δράσης των επιχειρήσεων είναι η άνοδος της απόδοσης τους σε βάθος χρόνου μέσω της προσπάθειας τους να ικανοποιήσουν όλα τα εμπλεκόμενα μέρη του βιόκοσμου τους, με άλλα λόγια όλες τις ομάδες και τα άτομα που μπορούν να ασκήσουν ή να δεχτούν επιρροή από την λειτουργία της εκάστοτε επιχείρησης. Στην μεταστροφή αυτή μείζονα σημασία έχουν και οι εξελίξεις σε πολιτικό, οικονομικό και τεχνολογικό επίπεδο που με τη σειρά τους οδηγούν σε περεταίρω κοινωνικές αλλαγές ωθώντας έτσι το κοινωνικό σύνολο να επαναπροσδιορίζει τις απαιτήσεις και τις προσδοκίες του από τις επιχειρήσεις. Δεν είναι πλέον το οικονομικό αποτέλεσμα το μοναδικό κριτήριο αξιολόγησης μιας επιχείρησης ούτε καν αυτό της ποιότητας των προσφερόμενων αγαθών και υπηρεσιών, αλλά σε αυτά έρχεται να προστεθεί η κοινωνική αντίληψη της επιχείρησης για το περιβάλλον μέσα στο οποίο δραστηριοποιείται.

Σημειώνεται δε ότι χρονικό ορόσημο της συνειδητοποίησης της σημασίας της ΕΚΕ είναι οι αρχές της δεκαετίας του 90 όπου η ανάγκη για την εξισορρόπηση της οικονομικής και κοινωνικής επίδρασης της επιχείρησης ανάγεται σε θέμα μείζονος σημασίας. Έκτοτε κυρίως στην Ευρώπη αλλά και εν γένει στον υπόλοιπο κόσμο παρατηρείται η συνειδητοποίηση εκ μέρους των επιχειρήσεων μιας ευαισθησίας η οποία δεν άπτεται των προσφερόμενων προϊόντων και υπηρεσιών αλλά στοχεύει στη συστηματική διαχείριση της κοινωνικής τους ευθύνης.

Η σημασία που δίνει η Ευρώπη στην ΕΚΕ φαίνεται ξεκάθαρα από την έκδοση της Πράσινης Βίβλου το 2001 από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και η οποία σήμερα βρίσκεται σε διαδικασία επεξεργασίας σχεδίου οδηγίας. Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως ήδη έχει εξαγγείλει την υποστήριξη της στη δημιουργία Ευρωπαϊκής συμμαχίας για την ΕΚΕ. Η υποχρεωτική δημοσίευση στοιχείων για εργασιακά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά θέματα που εμπίπτουν των δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων, είναι μια πρακτική που έχουν θεσπίσει και ακολουθούν αρκετές ευρωπαϊκές χώρες.

Η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη ορίζεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως η *«έννοια σύμφωνα με την οποία οι εταιρίες ενσωματώνουν σε εθελοντική βάση κοινωνικές και οικολογικές ανησυχίες στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και*

στις επαφές τους με άλλα ενδιαφερόμενα μέλη»¹¹¹. Εκτός όμως από τον ορισμό που δίνει η Ευρωπαϊκή Ένωση υπάρχουν και άλλοι που εστιάζουν στην ανάγκη ηθικής συμπεριφοράς εκ μέρους των επιχειρήσεων. Κοινός τόπος όμως παραμένει η συνειδητοποίηση πως μια επιχείρησης που θέλει να νοείται ως κοινωνικά υπεύθυνη οφείλει να παίρνει σοβαρά τα επιμέρους «προϊόντα» της και τα οποία αποτελούνται μεταξύ άλλων από την ποιότητα ζωής των εργαζομένων, την παροχή ίσων ευκαιριών, την ανταποδοτικότητα προς την ευρύτερη κοινωνία εντός της οποίας δραστηριοποιούνται, καθώς και τον σεβασμό προς το περιβάλλον.

Η ΕΚΕ δεν είναι κάτι στατικό αλλά διαρκώς εξελίσσεται ακολουθώντας την εξέλιξη της τεχνολογίας και την μετάβαση της δραστηριότητα των επιχειρήσεων σε υπερεθνικό επίπεδο. Έτσι μιας και οι επιχειρηματικές δραστηριότητες αφορούν όλο και περισσότερα άτομα και κράτη είναι φυσικό να υπάρξει ένα πλαίσιο κανόνων λειτουργίας και άσκησης κοινωνικού ελέγχου. Όλο και περισσότερες είναι οι διεθνείς πρωτοβουλίες τα τελευταία χρόνια για την συστηματοποίηση και προώθηση της ΕΚΕ¹¹².

Σήμερα, εκατοντάδες επιχειρήσεις και οργανώσεις από ολόκληρο τον κόσμο έχουν ενταχθεί στην προσπάθεια του Global Compact, η οποία ξεκίνησε κατόπιν πρωτοβουλίας του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ το 2000. Απώτερος σκοπός της εν λόγω προσπάθειας είναι να ενώσει τις προσπάθειες επιχειρήσεων, συνδικαλιστικών φορέων και οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών στους τομείς των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της εργασίας, του περιβάλλοντος και της καταπολέμησης της διαφθοράς των ενδιαφερομένων μερών και της κοινής γνώμης σε ότι αφορά τον κοινωνικό ρόλο των επιχειρήσεων.

Αναλυτικότερα, οι δέκα αρχές που διέπουν την παραπάνω προσπάθεια χωρίζονται σε αντίστοιχες θεματικές ενότητες και δη:

- Ανθρώπινα Δικαιώματα (Υποστήριξη και σεβασμός των διεθνώς αναγνωρισμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων),
- Μη εμπλοκή σε παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων,
- Εργασιακά Πρότυπα (Σεβασμός της συνδικαλιστικής ελευθερίας και του δικαιώματος συλλογικών διαπραγματεύσεων),

¹¹¹Πράσινη Βίβλος, “Προώθηση ενός Ευρωπαϊκού Πλαισίου για την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη”, 2001.

¹¹²Ενδεικτικά αναφέρονται τα εθνικά και υπερεθνικά δίκτυα συνεργασίας επιχειρήσεων και επιχειρηματικών ενώσεων, τα διεθνή πρότυπα διαχείρισης της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης, το κίνημα για τις ηθικές επενδύσεις και οι αντίστοιχοι δείκτες κοινωνικά υπεύθυνων επιχειρήσεων.

- Εξάλειψη της καταναγκαστικής εργασίας,
- Απαγόρευση της παιδικής εργασίας,
- Εξάλειψη των διακρίσεων στην εργασία,
- Περιβάλλον (Προληπτική προσέγγιση),
- Ανάλυση πρωτοβουλιών για την προώθηση της περιβαλλοντικής υπευθυνότητας,
- Ανάπτυξη και διάδοση φιλικών για το περιβάλλον τεχνολογιών
- Καταπολέμηση της Διαφθοράς

Περαιτέρω, παρατηρείται πως τα ενδιαφερόμενα μέρη και ιδιαίτερα οι μη κυβερνητικές οργανώσεις και οι ενώσεις τοπικών συμφερόντων κινητοποιούνται εντονότερα για την προώθηση των αιτημάτων και προσδοκιών τους. Οι καταναλωτές, παρουσιάζουν επίσης μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την κοινωνική και περιβαλλοντική επίδραση των προϊόντων και υπηρεσιών που αγοράζουν καθώς και των εταιριών που τα προσφέρουν.

Ομοίως, οι εργαζόμενοι ενδιαφέρονται περισσότερο για την κοινωνική συμπεριφορά των εργοδοτών τους και οι εν λόγω εταιρίες φαίνονται να υποστηρίζουν πιο ενεργητικά τις ανάγκες της κοινωνίας προχωρώντας σε προσλήψεις ατόμων προερχόμενων από ομάδες θύματα διακρίσεων και προκαταλήψεων, ανεξαρτήτως εργασιακών προσόντωνσε πολλές περιπτώσεις και όταν αυτό είναι εφικτό. Άλλωστε, η εξάπλωση της συστηματικής και στρατηγικής διαχείρισης της ΕΚΕ δεν έχει παντού την ίδια μορφή.

Οι επιχειρήσεις εστιάζουν την προσοχή τους όσον αφορά την ΕΚΕ σε διαφορετικούς τομείς και θεματικές αναλόγως των πολιτισμικών και πολιτικών παραδόσεων και κανόνων της χώρας στην οποία δραστηριοποιούνται. Έτσι για παράδειγμα οι καλές και ηθικά κοινωνικές πρακτικές στην άλλη πλευρά του ατλαντικού επιλέγονται σε εθελοντική βάση, ενώ στην Ευρώπη αποτελούν μέτρα υποχρεωτικού χαρακτήρα με τη θεσμοθετημένη όπως προαναφέρθηκε δημοσίευση στοιχείων σχετικά με την κοινωνική ευθύνη των εταιριών. Νέα νομοθεσία έχει υιοθετηθεί από την Ε.Ε για τη δημοσιοποίηση μη χρηματοοικονομικών πληροφοριών για την πολυμορφία από ορισμένες μεγάλες επιχειρήσεις και ομίλους οι οποίες θα περιλαμβάνουν θέματα κοινωνικά και εργασιακά, θέματα σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έτσι ώστε να περιλαμβάνονται και οι 10 αρχές που διέπουν την προσπάθεια του Global Compact.

Θα μπορούσε κανείς να πει πως το Ευρωπαϊκό μοντέλο βασίζεται στον κοινωνικό διάλογο και τη συνεργασία, τα οποία οδηγούν και στις αντίστοιχες νομοθετικές ρυθμίσεις, ενώ το Αμερικανικό προτάσσει το φιλανθρωπικό στοιχείο και τη δράση της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Επομένως, οι ευρωπαϊκές επιχειρήσεις είναι πιο εξελιγμένες στα θέματα των εργασιακών σχέσεων και στη δημοσίευση περιβαλλοντικών στοιχείων και κοινωνικών απολογισμών, ενώ οι αμερικανικές έχουν αναπτύξει περισσότερο τους εσωτερικούς κώδικες συμπεριφοράς.

13 επιχειρήσεις με τη συμβολή 3 επιχειρηματικών φορέων δημιουργούν το 2000 ένα δίκτυο ΕΚΕ στην Ελλάδα με την μορφή μη κερδοσκοπικού σωματίου. Να σημειωθεί δε ότι έκτοτε τα μέλη του έχουν αυξηθεί σημαντικά και ανέρχονται σε 119 επιχειρήσεις και 7 επιχειρηματικούς φορείς. Πρόκειται για τον εθνικό εταίρο του ευρωπαϊκού επιχειρηματικού φορέα της ΕΚΕ (CSREUROPE).

Στόχος του δικτύου αυτού είναι:

- η προώθηση του οικονομικού συμφώνου στην Ελλάδα
- η υποστήριξη επιχειρήσεων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και οργανισμών,
- η διάδοση των δέκα αρχών προς τον επιχειρηματικό κόσμο
- η προσέλκυση νέων μελών
- η παράλληλη δημιουργία ευκαιριών για συλλογική δράση
- η υποστήριξη των ευρύτερων στόχων του ΟΗΕ μέσα από δραστηριότητες

που αφορούν όλους τους συμμετέχοντες

Οι ελληνικές επιχειρήσεις φαίνονται διατεθειμένες για ενεργή συμμετοχή και εφαρμογή των κανόνων και αρχών της ΕΚΕ προχωρώντας σε συστηματική διαχείριση της κοινωνικής τους ευθύνης ακολουθώντας τα διεθνή πρότυπα οργάνωσης γεγονός που τους επιτρέπει τη συμμετοχή σε διεθνείς πρωτοβουλίες κοινωνικά υπεύθυνων επιχειρήσεων¹¹³

4.2.1 Τα πλεονεκτήματα της συστηματικής διαχείρισης της ΕΚΕ και η σχέση με κοινωνία των πολιτών

Προκειμένου να καταστεί δυνατή η εξέταση των θετικών συνεπειών που μπορεί να έχει η επιχειρηματική λειτουργία στα πλαίσια της ΕΚΕ είναι σκόπιμο να γίνει αντιληπτή η εκ πρώτης όψεως ετερόκλητη στόχευση της κάθε εταιρείας, όπου από τη μια μεριά στοχεύει στην αύξηση της κερδοφορίας και από την άλλη στην

¹¹³www.globalcompactnetworkhellas.gr (22/8/2016)

ηθική συμπεριφορά της, χωρίς απαραίτητα οικονομικές βλέψεις, έναντι του κοινωνικού περιβάλλοντος της. Όλο και περισσότερες έρευνες δείχνουν πως η βελτίωση της εικόνας μιας επιχείρησης ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη αλλά και η ανάληψη υπεύθυνης συμπεριφοράς έναντι του περιβάλλοντος της μπορούν να την καταστήσουν πιο ανταγωνιστική οδηγώντας σε αύξηση της κερδοφορίας της.

Παράλληλα οι ίδιοι οι καταναλωτές έχουν αναλάβει ένα πολύ πιο ενεργό ρόλο, γεγονός που οφείλεται στην πληθώρα πληροφοριών που έχουν στη διάθεση τους. Τα δεδομένα αυτά καθιστούν εξαρτώμενη τη φήμη της κάθε επιχείρησης σε παγκόσμιο επίπεδο οδηγώντας τις εταιρίες να αναλάβουν σοβαρά τις ευθύνες τους και να αξιολογήσουν αποτελεσματικά επιχειρηματικούς κινδύνους χρησιμοποιώντας την ΕΚΕ ώστε να οδηγηθούν σε θετική εμπορική διαφοροποίηση αποδίδοντας της ρόλο εργαλείου μάρκετινγκ. Επίσης, η εμπλοκή με τη συστηματική διαχείριση της ΕΚΕ δίνει την ευκαιρία στις επιχειρήσεις να εκτιμήσουν καλύτερα το εξωτερικό περιβάλλον και να ευθυγραμμίσουν τη λειτουργία τους με μια σειρά από κανονιστικές διατάξεις, κοινωνικές απαιτήσεις και επιθυμίες που ενδεχομένως διέφευγαν της προσοχής τους στο παρελθόν.

Τα βασικότερα πλεονεκτήματα είναι συνοπτικά τα ακόλουθα:

- Αξιολόγηση και διαχείριση των πιθανών επιχειρηματικών κινδύνων και ιδιαίτερα των σχετικών με τη φήμη της εταιρίας. Οι επιχειρήσεις που εμπλέκονται ενεργά σε διάλογο και συνεργασία με τα ενδιαφερόμενα μέρη έχουν καλύτερη εικόνα για τους πιθανούς κινδύνους που αντιμετωπίζουν και παράλληλα, τη δυνατότητα να χειριστούν καλύτερα μια πιθανή κρίση και να εξέλθουν ταχύτερα και με μικρότερες απώλειες από αυτήν.

- Αναγνώριση των ενδιαφερομένων μερών (stakeholder groups). Η συστηματική προσέγγιση αποκαλύπτει συχνά ενδιαφερόμενα μέρη που η εταιρία αγνοούσε στο παρελθόν και διαστάσεις του ενδιαφέροντός τους που αν και σημαντικές δεν είχαν γίνει κατανοητές στο παρελθόν.

- Συμμόρφωση με το υπάρχον και μελλοντικό κανονιστικό πλαίσιο σε τομείς όπως η προστασία του περιβάλλοντος, τα εργασιακά δικαιώματα και η παροχή πληροφοριών.

- Βελτίωση της εικόνας και εταιρικής φήμης. Η εταιρική φήμη που στηρίζεται στην εκτίμηση και την εμπιστοσύνη, χρειάζεται χρόνια για να οικοδομηθεί, αλλά μπορεί να χαθεί σε μικρό χρονικό διάστημα αν η εμπιστοσύνη των ενδιαφερομένων μερών και της κοινής γνώμης χαθεί. Οι επιχειρήσεις ξοδεύουν τεράστια ποσά για να

υποστηρίζουν άλλες μορφές των άυλων περιουσιακών τους στοιχείων, αλλά συχνά αγνοούν τις συνέπειες που το κοινωνικό προφίλ μπορεί να έχει στα επιχειρηματικά τους αποτελέσματα.

- Οικοδόμηση εμπιστοσύνης μεταξύ της επιχείρησης και του εξωτερικού της περιβάλλοντος, μέσα από τη συνεργασία και την ανταλλαγή πληροφοριών για τα ζητήματα κοινωνικής ευθύνης της εταιρίας.

- Βελτίωση εταιρικής διακυβέρνησης, μέσω της καλύτερης κατανόησης των σημαντικών ζητημάτων που αντιμετωπίζει η επιχείρηση στους τομείς της εργασίας, του περιβάλλοντος και της κοινωνικής προσφοράς, αλλά και μέσα από τη συστηματική θεώρηση των συναφών με τα θέματα αυτά διαδικασιών που ακολουθεί.

- Μακροπρόθεσμη οικονομική επιτυχία μέσα από την ικανοποίηση των σημαντικότερων ενδιαφερομένων μερών για τη λειτουργία της επιχείρησης και τη δημιουργία αμοιβαία επωφελών σχέσεων (win – win relationships).

- Εξασφάλιση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος στις αγορές όπου κινούνται οι εκάστοτε εταιρίες¹¹⁴.

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι οι επιχειρήσεις έχουν κοινωνική ευθύνη και αυτή η κοινωνική ευθύνη των επιχειρήσεων εξ ορισμού εμπεριέχει και κοινωνικές συνιστώσες, εφόσον δεν λειτουργεί αυτοαναφορικά. Επιδρά έτσι – άμεσα ή έμμεσα – στην κοινωνία, υπέρ της οποίας εκ πρώτης άποψης λειτουργεί. Έτσι, έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον όχι μόνο των επιχειρήσεων, αλλά και της κοινωνίας των πολιτών και των κυβερνήσεων σε όλο τον κόσμο¹¹⁵.

Μάλιστα, επισημάνθηκε ότι: *«η επιχείρηση είναι και πρέπει να παραμείνει ως ένας πρωταρχικά οικονομικός θεσμός, αλλά έχει την υποχρέωση να βοηθήσει την κοινωνία να επιτύχει τους βασικούς της στόχους, άρα έχει κοινωνικές υποχρεώσεις. Όσο μεγαλύτερη γίνεται μια εταιρεία, τόσο αυξάνουν και οι υποχρεώσεις της»*¹¹⁶. Επιπλέον, παρατηρείται και μια εναλλαγή στους όρους οι οποίοι χρησιμοποιούνται, για να περιγράψουν τις δράσεις υπέρ της κοινωνίας που αναλαμβάνουν οι επιχειρήσεις. Έτσι, γίνεται αναφορά τόσο στην κοινωνική ανταπόκριση (*“responsiveness”*), όσο και στην εταιρική κοινωνική επίδοση (*“corporate social*

¹¹⁴The Millennium Poll on Corporate Social Responsibility, 1999. Διαθέσιμο στο: www.iblrf.org (20/9/2012)

¹¹⁵ McWilliams, A. & Siegel, D. (2001) Corporate Social Responsibility: A Theory of the Firm Perspective. *Academy of Management Review*, 26, 1: 117–127.

¹¹⁶Steiner, G. 1971, *Business and Society*, Random House, New York.

performance” – CSP) και την εταιρική κοινωνική *ευθύνη* (“*corporate social responsibility*” – CSR)¹¹⁷.

Οι ομάδες πίεσης, γενικά η κοινωνία των πολιτών αλλά και ειδικά οι ΜΚΟ, ως ενεργά μέλη του κοινωνικού συστήματος, διαθέτουν διάφορα μέσα πίεσης και τα οποία χρησιμοποιούν προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους. Τα αιτήματά τους παραδοσιακά έχουν ως αποδέκτη τους θεσμικούς διαμορφωτές των δημοσίων πολιτικών, δηλαδή τα εντεταλμένα προς αυτό πολιτειακά όργανα που είναι υπεύθυνα και αρμόδια. Ωστόσο, και οι επιχειρήσεις πλέον ανήκουν στους δέκτες κοινωνικής πίεσης, προκειμένου να μεταβάλουν τους όρους λειτουργίας τους και τη συμπεριφορά τους¹¹⁸.

Σήμερα παρατηρείται έντονη αύξηση των ΜΚΟ που έχουν ως στόχο την προάσπιση ζητημάτων που αφορούν την κοινωνία αλλά και που επιδιώκουν ενεργά την ευαισθητοποίηση των εταίρων απέναντι σε αυτά τα ζητήματα. Η οργανωτική τους δομή δεν περιορίζεται σε στενά εθνικά πλαίσια αλλά μπορούν να έχουν διεθνή εμβέλεια γεγονός που μπορεί να αυξήσει την επιρροή τους απέναντι σε πολυεθνικές επιχειρήσεις και διεθνείς οργανισμούς.

Συμπερασματικά όταν γίνεται σωστή εφαρμογή της ΕΚΕ και σύμφωνα με τις προαναφερθείσες αρχές η επιχείρηση γίνεται μέρος της λύσης που αναζητά η κοινωνία των πολιτών αντλώντας παράλληλα οφέλη και για την ίδια. Δημιουργείται ένας κοινός τόπος εμπιστοσύνης μεταξύ κοινωνίας και επιχειρήσεων όπου συνυπάρχουν κοινοί στόχοι και αξίες πέραν των γνωστών χρηματοοικονομικών επιδιώξεων που έχουν όλες οι επιχειρήσεις.

Χωρίς η ΕΚΕ να αποτελεί πανάκεια και χωρίς να παραβλέπεται η ανάγκη για σωστό σχεδιασμό, σφαιρική προσέγγιση και άρτια εφαρμογή της, η συγκεκριμένη πρόταση προσφέρει ένα νέο πλαίσιο εταιρικής λειτουργίας, που καθιστά έναν οργανισμό τμήμα της κοινωνίας και την κοινωνία κομμάτι του οργανισμού.

¹¹⁷Carroll, A. 1991, ‘The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Towards the Moral Management of Organizational Stakeholders’ Business Horizons, July – August, pp.39-48, διαθέσιμο στο: URL:<http://www.rohan.sdsu.edu/faculty/dunnweb/rprnts.pyramidofcsr.pdf> (24/9/2012)

¹¹⁸Smith, N.C. 2008, ‘Consumers as Drivers of Corporate Social Responsibility’, in The Oxford Handbook of Corporate Social Responsibility, eds A. Crane, A. McWilliams, D. Matten, J. Moon & D. Siegel, Oxford University Press, Oxford.

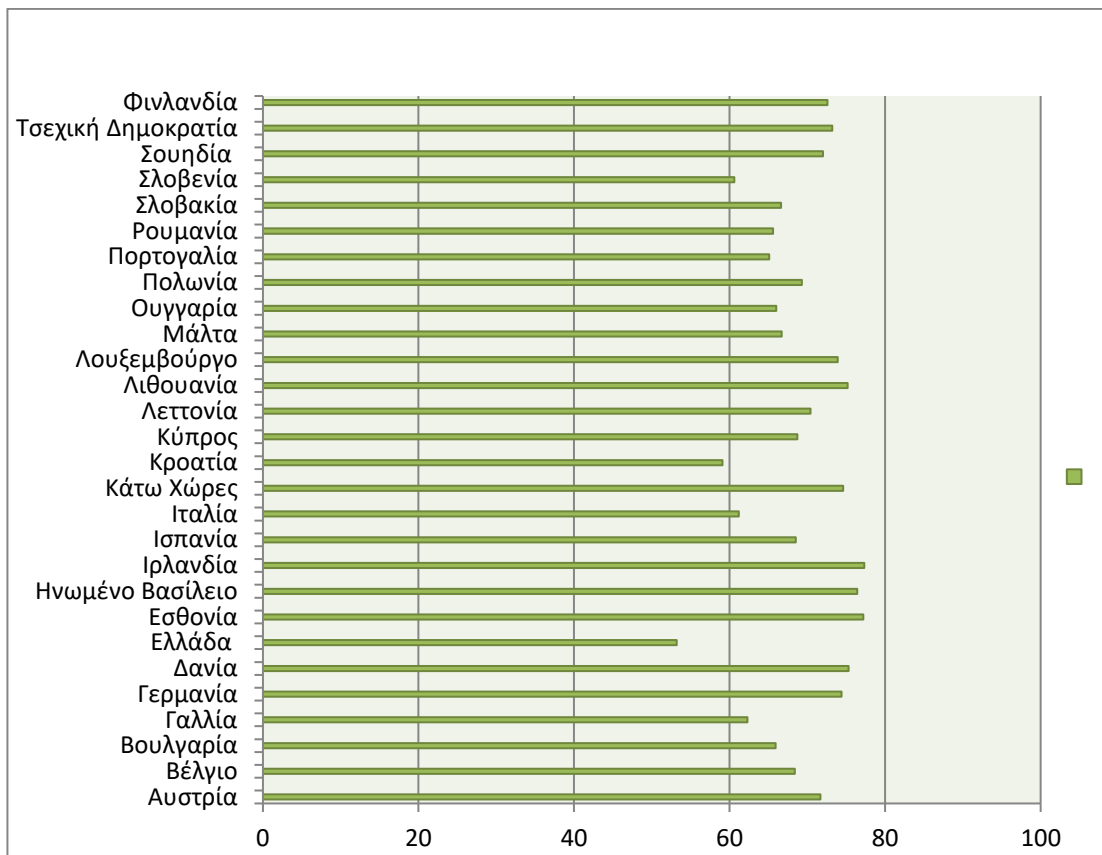
4.3 Οικονομική και κοινωνική ανελευθερία

Την τελευταία δεκαετία μεγάλος αριθμός κυβερνήσεων και διεθνών οργανισμών ανέπτυξαν προγράμματα για την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών με την προοπτική ότι η εμβάθυνση της τελευταίας θα συμβάλει στον εκδημοκρατισμό και στην καλύτερη διακυβέρνηση. Η πρόσφατη επανεμφάνιση και η ευρεία διάδοση της ιδέας της κοινωνίας των πολιτών αποτελεί γεγονός καθώς το ορθολογικό μοντέλο ανάπτυξης που η παγκόσμια κοινότητα εφάρμοσε τα τελευταία πενήντα χρόνια φαίνεται αρκετά αδύναμο να αντιμετωπίσει τα νέα φαινόμενα. Η όξυνση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων και η διάβρωση των ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών γέννησε την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της κοινωνίας των πολιτών.

Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνεται από τα αριθμητικά στοιχεία που ανακοινώνονται κάθε χρόνο από αναγνωρισμένους οργανισμούς και ινστιτούτα και αποτυπώνουν πρόδηλα την παραπάνω εικόνα. Πρόκειται για τους δείκτες ελευθερίας στις διάφορες χώρες οι οποίοι απεικονίζουν το κατά πόσο οι πολιτικές που ακολουθούνται και οι θεσμοί της εκάστοτε χώρας, οδηγούν στην οικονομική ελευθερία. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην έκθεση για την Ευρώπη που ανακοινώθηκε το 2016, η ήπειρος κατέστη συνολικά πιο ανελεύθερη σε οικονομικό επίπεδο. Καμία από τις χώρες της Ευρωζώνης ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης δε φιγουράρει στην πρώτη πεντάδα των αποκαλούμενων οικονομικά ελεύθερων χωρών. Εντός της Ένωσης 13 χώρες βρίσκονται στην κατηγορία των σχεδόν ελεύθερων χωρών και 13 στην κατηγορία των μέτρια ελεύθερων χωρών. Το άθροισμα των δυο κατηγοριών φτάνει τις 26 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αφήνοντας δυο θέση στην κατηγορία των σχεδόν ανελεύθερων χωρών, μια εκ των οποίων δυστυχώς καταλαμβάνει η Ελλάδα. Η δεύτερη ανήκει στην Κροατία η οποία πρέπει να σημειωθεί ότι προσεγγίζει τα κατώτατα όρια της προηγούμενης κατηγορίας με τη μερική ελευθερία. Πρόκειται για μια κατηγορία που αποτελείται από χώρες με ασταθή πολιτεύματα, έντονη διαφθορά και έντονη φτώχεια. Εκτός από τη μεγάλη απόκλιση που παρατηρείται μεταξύ του πρώτου και του τελευταίου (πρόκειται για την Ιρλανδία και την Ελλάδα αντίστοιχα), παρατηρείται και μια απόκλιση πορείας από το 2012 και έπειτα όπου η Ιρλανδία βελτιώνει την θέση της, ενώ η Ελλάδα τη χειροτερεύει¹¹⁹. Ως κοινωνική ελευθερία νοείται η διασφάλιση των βασικών κοινωνικών αγαθών σε όλες

¹¹⁹ <http://www.heritage.org/index/ranking>

τις κοινωνικές ομάδες. Σε ένα κράτος οικονομικά ανελεύθερο το πρώτο σύμπτωμα είναι η αποδόμηση όλων των παραπάνω κεκτημένων. Είναι σαφές λοιπόν πως η οικονομική ελευθερία και περισσότερο η έλλειψη αυτής οδηγεί σε περιορισμό των ελευθεριών του ατόμου εντός της κοινωνίας.

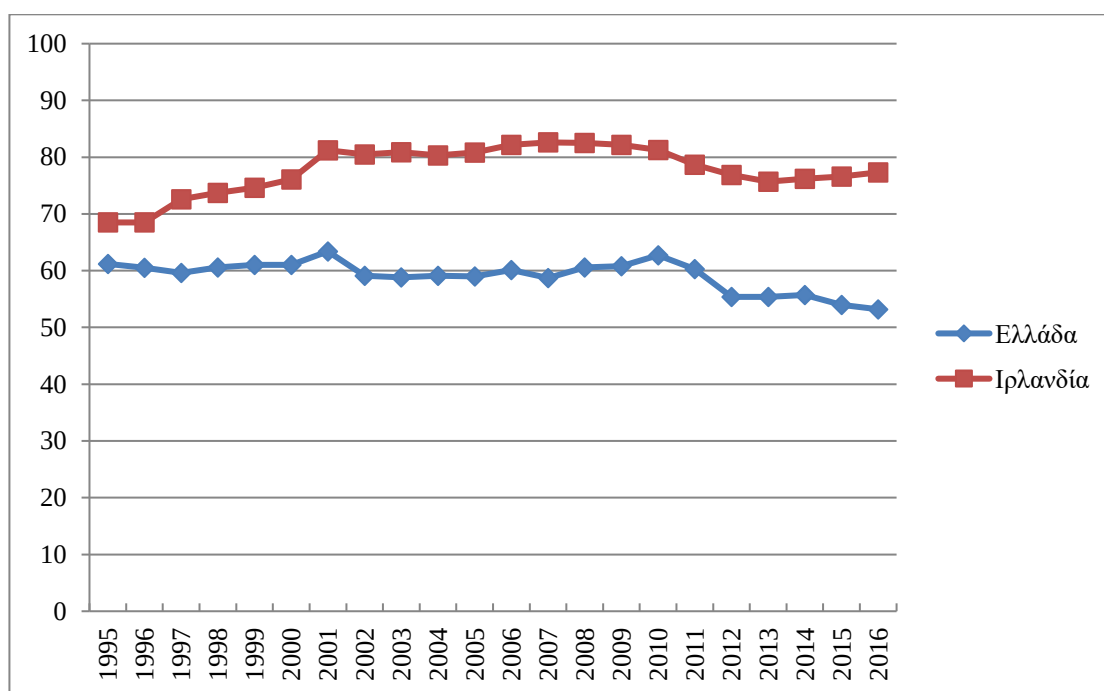
Πίνακας 1. Δείκτης Οικονομικής ελευθερίας στις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το 2016¹²⁰

"Η ελευθερία με την πληρέστερη και πιο θετική έννοια της συνίσταται στο να επιλέγει κανείς συνειδητά και αδέσμευτα τα καλά πράγματα στη ζωή. Και αυτά είναι εκείνα που έχουν καθολικό χαρακτήρα και δεν μπορούν να ασκούνται προνομιακά και αποκλειστικά υπέρ ορισμένων και σε βάρος άλλων"¹²¹ Τα άτομα δεν είναι πλέον σε θέση να επιλέξουν ελεύθερα μιας και δεν είναι όλες οι επιλογές προσβάσιμες σε αυτά, αντιθέτως τα "καλά πράγματα" είναι προσβάσιμα μόνο για αυτούς που δεν υπόκεινται στις επιπτώσεις της οικονομικής ανελευθερίας.

¹²⁰ www.heritage.org/index/

¹²¹ Μακρυδημήτρης, Α. (2006), Κράτος των πολιτών, προβλήματα μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού, Λιβάνης, σελ. 197

Δεν γίνεται λοιπόν να αγνοήσει κανείς τη συσχέτιση που δημιουργείται μεταξύ των δυο ανελευθεριών όπου στην περίπτωση της Ελλάδος διακρίνεται μια πρόδηλη και ευθέως ανάλογη σχέση μεταξύ τους. Όσο επιδεινώνεται η οικονομική ανελευθερία της χώρας τόσο οξύνεται και η κοινωνική, με έντονη την παρουσία κοινωνικών ανισοτήτων σε όλους τους τομείς, που ολοένα και οξύνονται δημιουργώντας ένα φαύλο κύκλο περεταίρω κατάπτωσης και για τους δυο δείκτες.

Πίνακας 2. Δείκτες οικονομικής ελευθερίας Ελλάδας και Ιρλανδίας από το 1995 έως το 2016¹²².

4.4 Όξυνση ανισοτήτων στην Ελλάδα

Στα χρόνια της κρίσης είμαστε μάρτυρες της κατάργησης των ιστορικών κατακτήσεων του κοινωνικού κράτους σε μια προσπάθεια να μειωθεί το κόστος χωρίς όμως να συμπιεστούν τα κέρδη των οικονομικών ελίτ. Οι πολιτικές αυτές δεν σχετίζονται μόνο με την οικονομία αλλά και την ηθική κρίση της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής, αυξάνοντας τις ανισότητες σε παιδεία, υγεία, εργασία, ανεργία, ασφάλεια κ.ο.κ. Όμως από την πείρα που αποκομίσαμε αυτά τα χρόνια διαπιστώνουμε ότι αντί να οδηγήσουν στην ανάκαμψη, αυξάνουν τους δείκτες ανισότητας και μάλιστα το κόστος που επιφέρουν αυτές οι πολιτικές είναι

¹²²www.heritage.org/index/

δυσβάστακτο σε τέτοιο σημείο που μπορεί να αντισταθμίσει τα όποια οφέλη στο πεδίο της ανάπτυξης.

Η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων θέτει σε αμφισβήτηση την διατήρηση υψηλών ρυθμών ανάπτυξης. Έτσι πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν τα αποτελέσματα που έχουν οι πολιτικές αυτές στην διανομή του πλούτου μέσα στην κοινωνία.

Το πρώτο πεδίο όξυνσης των ανισοτήτων στα χρόνια της κρίσης και το σοβαρότερο κατά την άποψη μου, είναι αυτό της εκπαίδευσης όπου οι ανισότητες είναι πρόδηλα παρούσες. Η παιδεία αποτελεί τον κύριο κοινωνικό μηχανισμό μέσω του οποίου συντηρούνται, διευρύνονται και αναπαράγονται οι κοινωνικές και ταξικές ανισότητες με αποτέλεσμα τα κοινωνικά αδύναμα στρώματα να αποκλείονται συστηματικά από την παροχή ίσων ευκαιριών για κοινωνική ευημερία μέσω της μόρφωσης. Το πολιτικό σύστημα μειώνει την χρηματοδότηση από τον κρατικό προϋπολογισμό και οδηγεί την δημόσια εκπαίδευση σε παρακμή. Εμπορευματοποιεί την γνώση και την μεταβάλλει σε καταναλωτικό προϊόν και την υποτάσσει στις δυνάμεις της αγοράς. Επιδείνωση της ήδη άσχημης εικόνας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος λόγω των πολιτικών λιτότητας που εφαρμόζονται τα τελευταία χρόνια αναγνωρίζει η ετήσια έκθεση για την εκπαίδευση 2015 του Κέντρου Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής της ΓΣΕΕ. Ο επιστημονικός υπεύθυνος της έρευνας Νίκος Παίζης κάνει λόγο για όξυνση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων η οποία επιφέρει περαιτέρω συρρίκνωση της επένδυσης στην παιδεία δημιουργώντας ένα στρατό από χιλιάδες νέους χωρίς επαρκή εκπαίδευση και κατάρτιση, με χαμηλές δυνατότητες ανταγωνισμού σε σχέση με τους ευρωπαίους συνομηλίκους τους, σε ένα ολόένα πιο απαιτητικό πλαίσιο απασχόλησης.

Η εκπαίδευση υποφέρει από υποχρηματοδότηση, συρρίκνωση του μαθητικού πληθυσμού και των σχολείων, από σοβαρές υλικοτεχνικές ελλείψεις, γερασμένα εκπαιδευτικά προγράμματα, χαμηλές επιδόσεις σε βασικά μαθήματα.

21% σχολικές αίθουσες χωρίς θέρμανση

35% σχολεία ανεπαρκή σε αίθουσες

19% ανεπάρκεια σχολείων εργαστηρίων¹²³

¹²³<http://www.kanep-gsee.gr/content/etisia-ekthesi-gia-tin-ekpaideysi-2015> (17/09/2016)

Αξιοσημείωτο γεγονός πάντως αποτελεί το ότι στους δύσκολους αυτούς καιρούς της λιτότητας η ζήτηση για τα μεγάλα ιδιωτικά σχολεία των βορείων προαστίων παραμένει αμείωτη. Τα υψηλά κοινωνικά στρώματα συνεχίζουν να απολαμβάνουν ακριβοπληρωμένες εκπαιδευτικές υπηρεσίες αποδεικνύοντας ότι η εκπαιδευτική κρίση όχι μόνο δεν πλήττει όλους το ίδιο, αλλά και ότι το ταξικό χάσμα του εκπαιδευτικού μας γίνεσθαι θα διευρύνεται με τρόπο ακραία άνισο¹²⁴.

Η εφαρμογή του φιλελεύθερου προγράμματος έχει προκαλέσει όξυνση των εκπαιδευτικών άρα και των κοινωνικών ανισοτήτων. Η Ελλάδα σημειώνει το μεγαλύτερο εύρος ανισοκατανομής πόρων ανάμεσα σε προνομιούχα (κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά) και μη προνομιούχα σχολεία. Ο δείκτης σχολικής διαρροής στην Ελλάδα το 2014 ήταν 9% και ο γενικός ευρωπαϊκός δείκτης 11,2 (Ισπανία 21,9 , και Μάλτα 20,3) .Η χώρα μας μπορεί να μην έχει ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά σχολικής διαρροής αλλά εμφανίζει αύξηση του αριθμού των NEETS (Not in education, employment or training). Στην Ελλάδα το 63,3% των νέων που εγκατέλειψαν την εκπαίδευση το 2014 είναι άνεργοι ή εργασιακά μη ενεργή ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στην Ε.Ε των 28 είναι 59,8%¹²⁵.

Στο μέλλον υπάρχει κίνδυνος να ενταθεί η σχολική διαρροή με σύγχρονη αύξηση της νεανικής παραβατικότητας και μετατροπή πολλών νέων σε παρίες του συστήματος. Αυτά τα άτομα δεν είναι πιθανό να ενδιαφερθούν για τα κοινά πόσο μάλλον να ενταχθούν στην Κοινωνία των Πολιτών. Είναι προφανές ότι διανύουμε μια περίοδο οπισθοδρόμησης όπου το δημόσιο ολοένα αποσυνδέεται από την ευθύνη παροχής θεμελιωδών κοινωνικών αγαθών. Έτσι όλο και μεγαλύτερο βάρος όσον αφορά την εκπαίδευση μετατίθεται στις πλάτες των πολιτών η οποία εκπαίδευση επιχειρείται «να μετατραπεί από δημόσιο και καθολικό κοινωνικό δικαίωμα σε ατομικό και αυστηρά ταξικά προσδιορισμένο προνόμιο των λίγων και εχόντων. Όσο λοιπόν η φτώχεια και ανεργία θα οξύνουν τις κοινωνικές ανισότητες στην εκπαίδευση η πρόσβαση σε αυτήν θα γίνεται όλο και πιο δύσκολη για τους μη έχοντες»¹²⁶.

¹²⁴<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=320146> (17/09/2016)

¹²⁵<http://www.kanep-gsee.gr/content/etisia-ekthesi-gia-tin-ekpaideysi-2015> (18/09/2016)

¹²⁶<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=320146> (15/09/2016)

Άλλος πολύ σημαντικός τομέας όπου παρατηρείται όξυνση των ανισοτήτων είναι ο τομέας της υγείας. Η επίδραση της υγείας στην οικονομία και της οικονομίας στην υγεία οδηγεί στην ύπαρξη πολλών ισορροπιών (multiple equilibria). Η κακή υγεία (Bad equilibrium) οδηγεί σε φτώχεια, η οποία με την σειρά της οδηγεί σε κακή υγεία. Ο πληθυσμός οδηγείται σε κατάσταση κακής υγείας και φτώχειας μακροπρόθεσμα. Η καλή υγεία (Good equilibrium) προκαλεί αύξηση του ανθρώπινου κεφαλαίου, της παραγωγικότητας και προκαλεί οικονομική μεγέθυνση. Ακολούθως η οικονομική μεγέθυνση οδηγεί σε καλύτερο επίπεδο υγείας κ.ο.κ. Στα χρόνια της κρίσης παρατηρείται στην Ελλάδα αποασφάλιση του πληθυσμού μεγάλης έκτασης που αποτελεί μείζον κοινωνικό και οικονομικό ζήτημα.

Άτομα με ασφαλιστική ικανότητα	6.171.000
Άτομα χωρίς ασφαλιστική ικανότητα	3.068.000

Πίνακας 3. Αριθμός ασφαλισμένων υγείας¹²⁷

Την όξυνση των ανισοτήτων στοιχειοθετούν δεδομένα όπως ο αποκλεισμός μεγάλου αριθμού ευπαθών ομάδων στην πρόσβαση και στις εκβάσεις υγείας, στην θεραπευτική τους αγωγή και σε καινοτόμες θεραπείες, καθώς και οικονομικά και γεωγραφικά εμπόδια που συνδέονται με την πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας κυρίως της πρωτοβάθμιας. Το παράδοξο είναι ότι ενώ η Ελλάδα κατέχει την μεγαλύτερη αναλογία ιατρού/ ασθενούς, αποτελεί την 5^η χειρότερη χώρα της ΕΕ σε δυσκολία πρόσβασης στο σύστημα υγείας. Πρωτοφανής είναι και μείωση της δημόσιας δαπάνης για την υγεία που υπερβαίνει το 35% για το χρονικό διάστημα 2009-2015. Τέλος χρήζει να αναφερθεί η σοβαρότερη επίπτωση όλων, η επιδείνωση των δεικτών υγείας. Παρατίθενται ενδεικτικά τα στατιστικά στοιχεία του καρδιολόγου κ. Βήχα Γεωργίου από το Μ. Κ. Ι. Ε (Μητροπολιτικού Κοινωνικού Ιατρείου

¹²⁷http://www.nsrf.gr/files/009_Oikonomikon_Ygeias/Κέρκυρα_H%20ΠΦΥ%20ως%20προϋπόθεση%20ανασυγκρότησης%20του%20υγειονομικού%20τομέα.pdf (15/09/2016)

Ελληνικού) από τον Δεκέμβριο του 2011 μέχρι τον Ιούλιο του 2015 με πάνω από 42.000 επισκέψεις¹²⁸.

-Οι δημόσιες δαπάνες τα τελευταία χρόνια υπολείπονται του 5 % του ΑΕΠ όταν ο Ευρωπαϊκός μέσος όρος είναι 8-9 του ΑΕΠ.

-Παρατηρήθηκε αύξηση στις γεννήσεις νεκρών εμβρύων 21%.

-Παράλληλα παρουσιάστηκε αύξηση της προγεννητικής θνησιμότητας (βρέφη κάτω του έτους) ανά 10.000 γεννήσεις κατά 1,1% και της νεογνικής θνησιμότητας κατά 0,74%.

-Σημειώθηκε μείωση των γεννήσεων στην Ελλάδα κατά 14% και αρνητική σχέση γεννήσεων/θανάτων.

-Στον αντίποδα αυξήθηκε βαθμιαία αλλά σημαντικά ο αριθμός των αυτοκτονιών (43% αυτών ήταν άνεργοι.)

Η απουσία πολιτικής για την πρόληψη, ο ελλιπής εμβολιασμός των παιδιών, οι ενδείξεις για αύξηση των γεννήσεων παιδιών με σύνδρομο Dawn (λόγω παράλειψης της διενέργειας προγεννητικού ελέγχου) αποτελούν υγειονομικές βόμβες στα θεμέλια της ελληνικής κοινωνίας. 300 ανασφάλιστοι ασθενείς του ιατρείου ΜΚΙΕ με διαγνωσμένο καρκίνο αδυνατούν να ακολουθήσουν θεραπευτική αγωγή λόγω οικονομικής δυσχέρειας. Εξ αυτών 22 έχουν ήδη πεθάνει αβοήθητοι, ενώ για μερικούς ο καρκίνος ήταν θεραπεύσιμος.

Τα στατιστικά στοιχεία υπερβαίνουν τα όρια της ανθρωπιστικής κρίσης και αν καταρρεύσει το κράτος κοινωνικής πρόνοιας και δεν υπάρξει και παρέμβαση από την ΚΠ θα οδηγηθούμε σε καταστάσεις όμοιες με αυτές της Βρετανικής Βιομηχανικής Επανάστασης όπου οι έχοντες ενδιαφέρονται και επιτυγχάνουν την αύξηση του πλούτου αδιαφορώντας πλήρως για την κατάσταση της υγείας των εργαζομένων τους. Οι εργαζόμενοι αυτοί με τα σημερινά δεδομένα πλησιάζουν περισσότερο στο καθεστώς εκμετάλλευσης και όχι στο καθεστώς δίκαιης αμειβόμενης εργασίας όπου τα δυτικά κράτη κομπάζουν ότι εφαρμόζουν.

Σύμφωνα με έρευνα του ιδρύματος Hans Bockler το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών στην Ελλάδα της κρίσης μεγάλωσε δραματικά. Οι φτωχότεροι επιβαρύνθηκαν φορολογικά κατά 337% ενώ οι εύποροι κατά 9%.

¹²⁸<https://patratora.gr/archives/138286> (16/09/2016)

Στόχος της έρευνας ήταν η μελέτη της επίδρασης της κρίσης και των πολιτικών αντιμετώπισης της, στην μείωση των εισοδημάτων καθώς και στην όξυνση των φορολογικών και γενικότερα οικονομικών ανισοτήτων στην Ελλάδα. Τα στοιχεία της έρευνας δείχνουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τις φορολογικές επιβαρύνσεις μεταξύ πλουσιότερων και φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων. Τα μέτρα λιτότητας που επιβλήθηκαν είχαν σαν αποτέλεσμα την απότομη αύξηση της φτώχειας. Το ονομαστικό ακαθάριστο προϊόν των μέσων ελληνικών νοικοκυριών μειώθηκε μεταξύ 2008 και 2012 κατά το ένα τέταρτο. Το βάρος της κρίσης το έφεραν οι φτωχότεροι. Ιδιαίτερα επιβαρυνμένα παρουσιάζονται τα μεσαία και χαμηλά εισοδήματα που υπέστησαν φορολογικές επιβαρύνσεις της τάξεως του 337% σε σχέση με το παρελθόν. Αντίθετα τα ανώτερα οικονομικά στρώματα υπέστησαν περαιτέρω επιβάρυνση της τάξεως μόλις του 9%. Τα μη προνομιούχα νοικοκυριά έχασαν λόγω κρίσης το 86% του συνολικού τους εισοδήματος, ενώ τα πιο εύπορα μόλις το 16% με 20%. Η έρευνα αφορούσε 260.000 ελληνικά νοικοκυριά.

«Η αναποτελεσματική διαχείριση της κρίσης σε συνδυασμό με την ιδεολογική ανελαστικότητα και τα κατεστημένα πολιτικά συμφέροντα, καθιστά την έξοδο από την κρίση πιο περίπλοκη και οδυνηρή» συμπεραίνουν οι καθηγητές Γιαννίσης και Ζωγραφάκης¹²⁹.

Η παγκοσμιοποίηση και ο διεθνής ανταγωνισμός των οικονομιών επιφέρουν πιέσεις για χαμηλότερες αποδοχές, απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Νοικοκυριά και άτομα υστερούν σε χρηματικούς και μη πόρους με αποτέλεσμα να μην μπορούν να συμμετέχουν κατά ανεκτό βαθμό στην κοινωνικοοικονομική ζωή της κοινωνίας που ζουν με αποτέλεσμα να εκδηλώνονται φαινόμενα επικίνδυνα για την κοινωνική συνοχή όπως η αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού. Η αύξηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού συνδέονται με κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς που επιβάλλονται στις κοινωνίες με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού στις πολιτικές των κρατών.

Η Ελλάδα βυθίζεται στην λιτότητα, στην ύφεση, την συρρίκνωση της οικονομίας. Αυτό οξύνει τις ανισότητες και τον αποκλεισμό στην αγορά εργασίας αφού η κρίση έχει οδηγήσει στην απώλεια 1.500.000 θέσεων

¹²⁹<https://www.boeckler.de/pdf/p-imk-study-38-2015.pdf> (21/09/2016)

εργασίας. Ο περιορισμός των θέσεων οξύνει τον ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας. Έτσι μια μικρή ελίτ πτυχιούχων με υψηλού επιπέδου προσόντα μπορεί να διασφαλίσει εργασία υψηλά αμειβόμενη και να κινηθεί ακόμη και εκτός συνόρων προς εξεύρεση ανάλογης εργασίας. Η υπόλοιπη πλειοψηφία πρέπει να αρκεστεί σε θέσεις εργασίας επισφαλείς, χαμηλόμισθες ακόμα και μερικής απασχόλησης.

Η παρατεταμένη φτώχεια αποκόπτει τους φτωχούς από τον κοινωνικό κορμό της χώρας καθώς τους εμποδίζει να συμμετέχουν στις κοινές αξίες της κοινωνίας και τους στερεί την απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων που προβλέπονται από το Σύνταγμα ενώ ο φτωχός στερείται κινήτρων για συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία. Ο αποκλεισμός των φτωχών από αυτήν την διαδικασία ανατρέπει τις ισορροπίες του πολιτικού συστήματος καθώς επιτρέπει στις ισχυρότερες οικονομικά ομάδες να έχουν δυσανάλογα μεγάλη επιρροή στο πολιτικό γίγνεσθαι.

Παρατηρείται μεταφορά πλούτου από την περιφέρεια προς τον ισχυρό πυρήνα της ΕΕ και της ευρωζώνης και όξυνση των ανισοτήτων μεταξύ των κρατών μελών σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας για την ευρωπαϊκή κρίση.

Όπως προκύπτει οι Έλληνες και οι Ιρλανδοί είχαν τις μεγαλύτερες απώλειες στην αξία της προσωπικής τους περιουσίας την τελευταία τετραετία, κατά την διάρκεια της οποίας το διαθέσιμο εισόδημα τους μειώνονταν με ετήσιο ρυθμό 4,5% τον χρόνο δηλαδή 18% για το σύνολο της περιόδου. Μάλιστα η μείωση αυτή κατέταξε τους Έλληνες το 2015 ως έναν από τους φτωχότερους λαούς στην ευρωζώνη, η οποία χαρακτηρίζεται από έντονες εισοδηματικές διαφορές μεταξύ του πυρήνα και της περιφέρειας. Οι απώλειες στην αξία της προσωπικής περιουσίας κάθε Έλληνα από το 2011 έως το 2015 ανήλθαν σε 16.909 ευρώ. Πρώτοι έρχονται οι Ιρλανδοί με απώλειες 18.474 ευρώ. Τρίτοι οι Ισπανοί με 12.780 ευρώ και μετά οι Κύπριοι με 4.876 ευρώ. Ενώ την ίδια περίοδο κάθε Ολλανδός αύξησε την προσωπική του περιουσία κατά 33.621 ευρώ ο Βέλγος 24.005 ευρώ και ο Γερμανός κατά 19.277 ευρώ¹³⁰.

¹³⁰<https://www.naftemporiki.gr/mobile/story/1020177> (17/09/2016)

Η όξυνση ανισοτήτων μεταξύ φύλων είναι ένα άλλο πεδίο που πρέπει να αναφερθεί. Η αυξανόμενη ανεργία, η συρρίκνωση των συντάξεων, η ενδοοικογενειακή βία και η πιθανή ενίσχυση των «παραδοσιακών αξιών» της διαρθρωτικής προσαρμογής στην Ελλάδα. Στα χρόνια της κρίσης η ανεργία πλήττει σε μεγαλύτερο ποσοστό τις γυναίκες. Παρά το γεγονός αυτό η κυβέρνηση στηρίζει την ανεργία με μέτρα στήριξης που αποσκοπούν κυρίως σε τομείς που κυριαρχούν οι άνδρες και όχι οι γυναίκες (π.χ. οι προσλήψεις στον δημόσιο τομέα έχουν παγώσει συμπεριλαμβανομένων των τομέων υγείας, εκπαίδευσης και δικαιοσύνης όπου κυριαρχούν οι γυναίκες). Επίσης έχουμε αύξηση των ποσοστών μερικής απασχόλησης όπου οι γυναίκες αποτελούν τα 3/4 των εργαζομένων με μερική απασχόληση.

Η οικονομική κρίση επιδείνωσε τα φαινόμενα ενδοοικογενειακής βίας. Υπάρχουν άνδρες που θεωρούν ότι χάνοντας την δουλειά τους απειλείται ο ανδρισμός τους με αποτέλεσμα να γίνονται βίαιοι στις γυναίκες που ζουν μαζί τους.

Τέλος οι μη ελπιδοφόρες προοπτικές σταδιοδρομίας μπορεί να προκαλέσουν μια επιστροφή στις παραδοσιακές οικογενειακές αξίες σε νέες γυναίκες που αν αισθανθούν ότι έχουν μικρές πιθανότητες για μια σημαντική καριέρα μπορεί και να αποφασίσουν να την εγκαταλείψουν τελείως και να αρκεστούν στο ρόλο της μητέρας και νοικοκυράς¹³¹.

Τελευταίο αλλά όχι ασήμαντο αναφέρω ότι τα φαινόμενα ρατσισμού και ξеноφοβίας προσλαμβάνουν εκρηκτικές διαστάσεις σε περιόδους οικονομικών και κοινωνικών κρίσεων ακόμη και σε χώρες με δημοκρατική παράδοση όπως η Ελλάδα στην οποία τα φαινόμενα αυτά δεν εμφανίζονταν συχνά ούτε με μεγάλη ένταση τα προηγούμενα χρόνια. Όμως στα χρόνια της κρίσης μια σειρά από κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα όπως η ανεργία, η φτώχεια, ο αποκλεισμός κοινωνικών ομάδων, η ανασφάλεια, η αποσύνθεση του κράτους πρόνοιας ευνοούν την ανάπτυξη ρατσιστικών και ξеноφοβικών φαινομένων. Ακόμα η αύξηση του ατομικισμού, η αβεβαιότητα για το μέλλον, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο καθιστούν το άτομο ευάλωτο σε ρατσιστικού τύπου προκαταλήψεις και θεωρεί ότι ο «ξένος» ευθύνεται για μια σειρά φαινομένων

¹³¹<http://www.edem-net.gr/el/work/215-2011-05-30-21-37-10.html> (18/09/2016)

όπως η ανεργία, η υψηλή εγκληματικότητα, η εκμετάλλευση του δικού του κοινωνικού κράτους και υποβάθμιση της ζωής του¹³².

Αυτή η όξυνση όλων αυτών των ανισοτήτων στερεί από σημαντικά στρώματα του πληθυσμού την ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον, δυσχεραίνει την ισόρροπη ανάπτυξη της χώρας και εγκυμονεί κινδύνους για την συνοχή της ελληνικής κοινωνίας.

4.5 Η παγκόσμια κοινωνία των πολιτών και η σύγχρονη προβληματική της

Επόμενο βήμα ήταν η παγκοσμιοποίηση και οι σύνθετες οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες, οι οποίες οδήγησαν τους πολίτες στο να συνειδητοποιήσουν το ‘συλλογικό πεπρωμένο’ τους. Σύμφωνα με τον Munck «*Global civil society is diverse, creative and chaotic(...) The reality of globalisation is more complex. Globalisation is about individual autonomy, responsibility and participation. It embodies a growing global consciousness and emerging sphere of shared values and ideas*»¹³³.

Η κοινωνία πολιτών στην παγκόσμια ή τοπική μορφή της καταλαμβάνει τα τελευταία χρόνια ένα μεγάλο τμήμα θεωρητικών και εμπειρικών αναζητήσεων και έχει συσχετισθεί με την δημοκρατία, την κοινωνική μεταρρύθμιση, τον πόλεμο, τα κοινωνικά κινήματα κλπ. Κανείς, ωστόσο, δεν μπορεί να ορίσει επακριβώς την παγκόσμια κοινωνία πολιτών, παρά μόνο να διαπιστώσει ότι αυτή υπάρχει¹³⁴. Το σημείο αναφοράς των πολλών και διαφορετικών αναλύσεων πάνω σε αυτό το θέμα συνίσταται στο γεγονός ότι η παγκόσμια κοινωνία πολιτών αποτελεί μετατόπιση από το έθνος-κράτος προς την παγκόσμια κοινωνία.

Τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών αφορούν στον ειδικό ρόλο που διαδραματίζουν οι διάφοροι μη-κρατικοί φορείς (ΜΚΟ, παγκόσμια πολιτικά και άλλα κοινωνικά κινήματα) στην διαμόρφωση πολιτικών και όχι μόνο δράσεων, οι οποίες παλαιότερα θεωρούνταν αποκλειστική αρμοδιότητα του κράτους¹³⁵.

¹³²http://www.karamanou.gr/gr/uploads/Documents/OMIAIEΣ/01/sp01_2809.htm

¹³³Munck, R. (2006), “Global Civil Society: Royal Road or Slippery Path?”, *Voluntas*, 17: 325-332.

¹³⁴Bartelson, J. (2006), “Making Sense of Global Civil Society”, *European Journal of International Relations*, Vol. 12(3): 371-395.

¹³⁵Kaldor, M., Anheier, H. & Glasius, M. (2003), *Global Civil Society Yearbook 2003*. New York: OUP.

Υπό αυτό το πρίσμα, οι θεωρήσεις περί παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών δεν διαφέρουν σχεδόν σε τίποτα από τις αναλύσεις για την τοπική κοινωνία των πολιτών. Η μοναδική διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι η παγκόσμια κοινωνία πολιτών αποτελεί μια ριζική τομή με το παρελθόν καθώς το έθνος-κράτος δεν μπορεί πλέον να αποτελεί τον βασικό ρυθμιστικό παράγοντα της διεθνούς πολιτικής κοινότητας.

Επιπρόσθετα, η ιδέα της παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών ενσαρκώνει δύο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά: α) ενσωματώνει και προβάλλει την ιδέα μιας παγκόσμιας ηθικής τάξης που είναι απαραίτητη για την πρόοδο και την ανάπτυξη του ανθρώπου και β) προάγει την άποψη ότι ήδη έχει δημιουργηθεί μια παγκόσμια κοινότητα η οποία θα πρέπει να εκφράζεται μόνο μέσα από τις μορφές που προσλαμβάνει η παγκόσμια κοινωνία πολιτών.

Με άλλα λόγια, η ρητορική που χρησιμοποιείται μπορεί να συσχετισθεί με τις θεωρίες περί κοινωνίας πολιτών από την Αναγέννηση έως και σήμερα οι οποίες θεωρούσαν την ανθρώπινη ανάπτυξη ως μια γραμμική διαδικασία προς τον «εκπολιτισμό». Ιδιαίτερα κατά τον 19^ο αιώνα, «η αναζήτηση της τελειότητας» εξέφρασε την ανάγκη να βρεθεί ένα συνολικό οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό σύστημα εφαρμόσιμο σε όλα τα επιμέρους συστήματα.

Εντούτοις, η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα δεν μπορεί να ειπωθεί μέσα από το πρίσμα της μιας διαχρονικής και αποκλειστικής αλήθειας. Η κοινωνία έχει πλέον κατακερματισθεί και έχει αποκτήσει τέτοια ποικιλία και πολυμορφία σε σημείο που δεν μπορεί πλέον να εξηγηθεί με τη χρήση μιας θεωρίας. Παραπέρα, η θεωρητική προσέγγιση για την παγκόσμια κοινωνία πολιτών ουσιαστικά θέτει το ζήτημα της παγκόσμια διακυβέρνησης πάνω στη βάση της αποδυνάμωσης του έθνους-κράτους

Προς αυτή την κατεύθυνση ο Φραγκονικολόπουλος επισημαίνει¹³⁶: «Οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, παρά το γεγονός ότι δεν έχουν διεθνή νομική υπόσταση, στηρίζονται στη νομιμοποίηση που τους παρέχει η οικουμενική διάσταση της δράσης τους (...) οι μη κυβερνητικοί φορείς θα έπρεπε να καλύψουν το κενό που δημιουργείται ανάμεσα στην παραδοσιακή κρατοκεντρική πολιτική και τον νέο αυτό παγκόσμιο χώρο, συμμετέχοντας στην παγκόσμια διακυβέρνηση και ενθαρρύνοντας τη δημιουργία και την ανάδειξη νέων μορφών οικουμενικής συνείδησης και ταύτισης».

¹³⁶Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2007). *Ο παγκόσμιος ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*, Αθήνα: Σιδέρη, σελ. 54.

Με τις προρρηθείσες προϋποθέσεις, η παγκόσμια κοινωνία πολιτών νομιμοποιείται υποθετικά ως ένας υπερεθνικός κυβερνητικός φορέας. Παρ' όλα αυτά, σε εμπειρικό και θεωρητικό επίπεδο η παραπάνω σκέψη δεν μπορεί να τεκμηριωθεί καθώς:

➤ η παγκόσμια κοινωνία πολιτών δεν αποτελεί ένα ομοιογενές σχήμα, εφόσον υπάρχουν πολλές και (συνήθως) αντιμαχόμενες κοινωνίες πολιτών¹³⁷.

➤ η αντίληψη ότι η παγκόσμια κοινωνία πολιτών σημαίνει σχεδόν αυτόματα και καλύτερη διακυβέρνηση δεν λαμβάνει υπ' όψιν τις πολύπλοκες σχέσεις δύναμης και εξουσίας που διαδραματίζονται σε τοπικό και σε παγκόσμιο επίπεδο. Εξάλλου, δεν είναι βέβαιο αν οι δράσεις των φορέων της κοινωνίας των πολιτών θα λειτουργήσουν πάντα προς την κατεύθυνση της δημοκρατικότερης ανασύνθεσης του πολιτικού τοπίου.

➤ Οι φορείς που συγκροτούν τον αυτόνομο χώρο της κοινωνίας των πολιτών, και συγκεκριμένα ο «τρίτος τομέας» αν και ανεξάρτητος από τον δημόσιο-κρατικό, υποβοηθείται σε μεγάλο βαθμό, σε επίπεδο χρηματοδότησης από τα κράτη.

Κατά συνέπεια, η κοινωνία των πολιτών βρίσκεται σε μια σύνθετη σχέση αλληλεξάρτησης με το έθνος-κράτος και είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν μπορεί να λειτουργήσει ή ακόμη και να υπάρξει ως ξεχωριστή οντότητα χωρίς αυτό. Η βασική ιδέα των παραπάνω παρατηρήσεων συνίσταται στο γεγονός ότι η παγκόσμια κοινωνία πολιτών, ελαχιστοποιεί τις πολιτικές ή κοινωνικές συγκρούσεις και μεγιστοποιεί τα πεδία της ατομικής και συλλογικής δράσης και ελευθερίας. ώστε, υποκαθίστανται σταδιακά τα έθνη-κράτη.

Ένα από τα βασικά προβλήματα της τρέχουσας θεωρίας γύρω από την παγκόσμια κοινωνία πολιτών, σχετίζεται με την αδυναμία να βρεθεί ένας τρόπος σύνδεσης με την εμπειρική πραγματικότητα. Το άλλο σκέλος της προβληματικής αφορά στη σχέση της παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών με το έθνος-κράτος. Αυτό συμβαίνει διότι η έννοια της κοινωνίας των πολιτών εμπεριέχει την αντίληψη ότι το κράτος είναι συνήθως καταπιεστικό και διεφθαρμένο και για αυτό το λόγο πρέπει να ελέγχεται από τους φορείς των πολιτών.

Συχνά, λοιπόν, δεν λαμβάνονται υπ' όψιν ορισμένα χαρακτηριστικά του κράτους που αποτελούν σημαντικά συστατικά στοιχεία των σύγχρονων κοινωνιών, όπως επί παραδείγματι ο θεσμικός του ρόλος (εφαρμογή των νόμων) ή η οικονομική

¹³⁷Kaldor, M. (2003), "The idea of global civil society", *International Affairs*, 79 3, p. 591.

πτυχή (ο ρόλος του στην αναδιανομή των εισοδημάτων). Τέλος, η συγκροτημένη παγκόσμια κοινωνία πολιτών δεν δύναται να υπάρξει χωρίς την αναγκαία κρατική υποστήριξη, μιας και ένα μεγάλο ποσοστό των δράσεων της προέρχεται από κρατικές χρηματοδοτήσεις¹³⁸. Επομένως, οι φορείς της παγκόσμιας κοινωνίας των πολιτών αποτελούν ένα τμήμα της εθνικής και υπερεθνικής εξουσίας και αντλούν δύναμη από αυτήν.

Έχει έμπρακτα φάνει μετά από όλα αυτά τα χρόνια κυριαρχίας του φιλελευθερισμού πως η συγκεκριμένη ιδεολογία έχει αρκετά τρωτά σημεία. Η φιλελεύθερη οικονομική πολιτική είναι εγκλωβισμένη σε αντιφάσεις που οδηγούν σε αδιέξοδα. Η οικονομική κρίση αποδεικνύει πως η ελεύθερη χωρίς κανόνες αγορά απέτυχε και αφού αυτή αποτελεί τη ναυαρχίδα της ιδεολογίας του φιλελευθερισμού άρα και αυτός απέτυχε. Ο φιλελευθερισμός πρεσβεύει την ιδέα των ίσων ευκαιριών σε τομείς όπως η εκπαίδευση η εργασία και η υγεία, και πως αυτές πρέπει να είναι δεδομένες ανεξαρτήτως των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και πεποιθήσεων των ατόμων. Η εμπορευματοποίηση όμως ως επακόλουθο της εφαρμογής της συγκεκριμένης ιδεολογίας οδηγεί σε αποκλεισμούς και ανισότητες, καθιστώντας το φιλελευθερισμό μη φιλελεύθερο, μιας και αναγκάζεται να λειτουργήσει ενάντια στις ίδιες του τις αρχές¹³⁹.

Αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό παρατηρώντας την στην πράξη εφαρμογή φιλελεύθερων πολιτικών όπου το κόστος από την αναγκαία ορισμένες φορές εξοικονόμηση των κρατικών δαπανών εξαντλείται στις περικοπές μισθών και συντάξεων. Δημιουργείται έτσι ένα φαινόμενο ντόμινο που αποτελείται από μείωση της αγοραστικής δύναμης, μείωση της ζήτησης, και αύξηση της ανεργία. Η κατάσταση που παρατηρείται στο τέλος αυτού του κύκλου χρήζει κρατικής παρέμβασης και παρουσίας ενός κράτους πρόνοιας που αναγκάζεται να αυξήσει τις κρατικές του δαπάνες προκειμένου να καλύψει τα κενά που το ίδιο δημιούργησε. Ο φαύλος αυτός κύκλος δεν περιορίζεται σε στενά γεωγραφικά πλαίσια μιας και η διεθνοποίηση έχει οδηγήσει σε άρρηκτη αλληλεξάρτηση των ευρωπαϊκών αγορών. Ισχυρά κατά την παρούσα περίοδο κράτη που τάσσονται υπέρ του αγοραίου φιλελευθερισμού και που επιδιώκουν και εφαρμόζουν την επιβολή του στους υπόλοιπους προκειμένου να καρπωθούν τα οφέλη του, θα αναγκαστούν να υποστούν τα ίδια τις δραματικές συνέπειες των επιλογών τους. Οι συνέπειες αυτές φυσικά δεν

¹³⁸Salamon, L., Anheier H. et al (1999), *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*.

¹³⁹Michea, J.C, (2002), *L'impasse Adam Smith*, Flammarion, Paris

θα περιοριστούν σε οικονομικό επίπεδο, αλλά θα δημιουργήσουν τεράστια ρήγματα στη συνοχή της Ευρώπης, που με τη σειρά τους θα δώσουν τροφή όπως ήδη διαφαίνεται, σε ακροδεξιές ή αποσχιστικές τάσεις.

Η προβληματική που τίθεται στην παρούσα καθορίζεται στη βάση μιας θεματικής για την κατασκευή της έννοιας «κοινωνία-των-πολιτών» (civil society) στη σύγχρονη εποχή. Χρήζει, λοιπόν, ιδιαίτερης προσοχής η διερεύνηση του περιεχομένου και η ανάλυση της έννοιας στα επιμέρους στοιχεία που την συνθέτουν.

Τα έργα των στοχαστών και φιλοσόφων που παρατέθηκαν τυγχάνουν μεγάλης αναγνώρισης και αποδοχής στην παγκόσμια φιλοσοφική κοινότητα και αναδεικνύουν τη βαθιά αγωνία γύρω από την ιδέα μίας ισχυρής, ενεργής και τελικά κυρίαρχης «κοινωνίας-των-πολιτών». Ο Larry Diamond εκλαμβάνει την κοινωνία των πολιτών ως *«το χώρο της οργανωμένης κοινωνικής ζωής που είναι εθελοντικός, αυτο-κινούμενος, (κυρίως) αυτο-υποστηριζόμενος, αυτόνομος από το κράτος και δεσμευμένος από μια νομική τάξη ή ένα σύνολο κοινών κανόνων»*¹⁴⁰. Από την πλευρά του, ο Ernest Gellner εστιάζει στο δημοκρατικό ρόλο της κοινωνίας πολιτών ως αντιστάθμισμα στην κρατική εξουσία και την ορίζει ως *«ένα σύνολο ποικίλων Μη κυβερνητικών θεσμών αρκετά ισχυρών ώστε να αντισταθμίζουν το κράτος, και που ενώ δεν το εμποδίζουν να εκπληρώσει το ρόλο του ως εγγυητή της ειρήνης και διαιτητή μεταξύ μεγάλων συμφερόντων, μπορούν ωστόσο να το εμποδίσουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει το υπόλοιπο της κοινωνίας»*.

Με τη σειρά της, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υιοθετεί ένα πιο τεχνοκρατικό και εργαλειακό ορισμό στην αναφορά της για τη διαβούλευση με την κοινωνία πολιτών. αναλυτικότερα, ο ορισμός είναι περιγραφικός των οργανώσεων που ανήκουν στην κοινωνία πολιτών και δόθηκε από την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, έπειτα από γνώμη της το 1999. Έτσι, οι οργανισμοί της κοινωνίας των πολιτών περιλαμβάνουν:

- τους κοινωνικούς εταίρους (εργατικά συνδικάτα και ενώσεις εργοδοτών)
- άλλους οργανισμούς που εκπροσωπούν οικονομικούς και κοινωνικούς δρώντες
- μη κυβερνητικές οργανώσεις, όπως οργανώσεις περιβαλλοντικές, καταναλωτών, ανθρωπίνων δικαιωμάτων, φιλανθρωπικές, εκπαιδευτικές, κτλ

¹⁴⁰Diamond, L. (1994), 'Toward democratic consolidation', Journal of Democracy, 5:3, p. 5.

- τοπικές οργανώσεις με δραστηριότητες προσαρμοσμένες στα μέλη τους, π.χ. οργανώσεις νέων, μικρές οργανώσεις πόλεων με δραστηριότητες για τους πολίτες
- θρησκευτικές κοινότητες.

Στόχος της παρούσας είναι η εις βάθος ανάλυση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών με αφετηρίες την πολιτική επιστήμη και την κοινωνιολογία. Η επιχειρούμενη προσέγγιση δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση της κοινωνίας των πολιτών με τη φιλελεύθερη ιδεολογία και τη δυναμική μετάλλαξης της δεύτερης, από τα οράματα και τις διεκδικήσεις που περικλείει η πρώτη. Από ατομοκεντρική προσέγγιση, η κοινωνία των πολιτών αποτελεί τη σύνθεση της ιδιότητας του πολίτη (citizenship), του ενεργού πολίτη (active citizen) και της ανθρωπιστικής κοσμιότητας (civility). Συνάγεται ότι η κοινωνία των πολιτών από «ιδέα» δύναται να εξελιχθεί προοδευτικά σε συγκροτημένη ιδεολογία και να αποτελέσει απάντηση στα αδιέξοδα του φιλελευθερισμού και στην ανεπάρκεια των ανταγωνιστικών παραδοσιακών πολιτικών ιδεολογιών να καλύψουν τις σύγχρονες ανάγκες που διαμορφώνονται κατά την εποχή της ύστερης νεωτερικότητας.

Παρουσιάζεται μεγάλη εξάπλωση της κοινωνίας των πολιτών σε παγκόσμιο επίπεδο γεγονός που υποβοηθείται από την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών, την οικονομική κρίση αλλά και τις κρατικές πρωτοβουλίες και διαδραματίζει πολλαπλούς ρόλους. Η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών έρχεται ως κοινωνικό αντιστάθμισμα στην λογική της επιδίωξης υπέρογκων κερδών σε ελάχιστο χρόνο εις βάρος της κοινωνικής και πολιτικής ηθικής στα πλαίσια του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού.

Οι διάφορες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού (εισοδηματική ανισότητα, φτώχεια κλπ.) που μαστιίζουν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού σε όλο τον κόσμο είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με εγκληματικά φαινόμενα, έξαρση βίας και κοινωνικές συγκρούσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΙΘΑΝΑ ΕΜΠΟΔΙΑ ΛΟΓΩ ΣΥΝΔΕΣΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗ

Σύμφωνα με τη Μάργκαρετ Θάτσερ: «Δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα σαν αυτό που ονομάζουμε Κοινωνία». Είναι σαφές ότι στις κοινωνικές επιστήμες η ουδετερότητα είναι ανύπαρκτη. Κάθε λόγος περί κρίσεως λαμβάνει άμεσα κάποιο πολιτικό πρόσημο. Οιαδήποτε ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων εντάσσεται αυτόματα σε ένα πλαίσιο επιστημολογικών και φιλοσοφικών αρχών. Είναι αδύνατο η κρίση να εξεταστεί και να ερμηνευτεί από μία μόνο επιστήμη. Η κατανόηση της είναι αντικείμενο διεπιστημονικό.

Είναι σαφές, ότι αυτό οφείλεται στην ποικιλομορφία των συμμετεχόντων στη κοινωνία. Ο λόγος περί κρίσης δεν είναι δυνατόν να προσφέρει αυτόματα λύσεις που βασίζονται σε μια προκαθορισμένη συνταγή. Η κοινωνία όπως και ανωτέρω τονίζουμε λόγω της ποικιλόμορφης σύνθεσης της δεν δύναται να βασίζεται σε «έτοιμες αλήθειες». Οι ηγέτες που θα οδηγήσουν την κοινωνία έξω από την κρίση δεν προϋπάρχουν, αλλά δημιουργούνται με το ζύμωμα τους μέσα από την κρίση. Υποτιθέμενοι αποκαλούμενοι χαρισματικοί ηγέτες, δεν εγκαθιδρύονται με το «έτσι θέλω» (κίνδυνος ολοκληρωτισμού).

Σύμφωνα με τον σύγχρονο κοινωνικό στοχασμό: «Η Κριτική κοινωνική έρευνα ξεκινά από μια σαφή κριτική διάθεση απέναντι στους δεδομένους κοινωνικούς θεσμούς και δομές αναγνωρίζοντας ότι η ανθρώπινη δράση είναι δυνατόν να τους αλλάξει. Βασικό χαρακτηριστικό της κριτικής έρευνας είναι το χειραφετικό παράδειγμα και πρόταση, δηλαδή η δυνατότητα και η αναγκαιότητα απαλλαγής του ανθρώπου από πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις και δομές κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

Κεντρικοί στόχοι των κοινωνικών ερευνών με κριτικό χαρακτήρα είναι η αποκάλυψη σχέσεων και δομών κυριαρχίας, η προώθηση της συνειδητοποίησης και ενδυνάμωσης κυριαρχούμενων κοινωνικών ομάδων και η εξάλειψη των αιτίων της αλλοτρίωσης του ανθρώπου.»¹⁴¹

Η έννοια και οι βαθύτερες ρίζες της κρίσης πάντα απασχολούσαν τους θεωρητικούς από την πρώιμη ακόμα κριτική θεωρητική αναζήτηση. Ο Marx το διατυπώνει περίφημα κατά τον πρόλογο του στο κείμενό του «Για την Κριτική της

¹⁴¹ Λάζος, Γ. (1998) *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Εκδόσεις Παπαζήση

Πολιτικής Οικονομίας» (1859). Πρόκειται για την αντικειμενική αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων: «Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι συνάπτουν καθορισμένες, αναγκαίες και ανεξάρτητες από τη θέλησή τους σχέσεις, τις παραγωγικές σχέσεις, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών τους παραγωγικών δυνάμεων. Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων σχηματίζει την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση, επάνω στην οποία ανορθώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στο οποίο αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής προσδιορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το Είναι τους, αλλά αντιστρόφως το κοινωνικό τους Είναι καθορίζει τη συνείδησή τους. Σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο της ανάπτυξής τους οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίθεση με τις δεδομένες παραγωγικές σχέσεις ή με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, που είναι μόνο μια νομική έκφρασή τους, μέσα στις οποίες είχαν κινηθεί έως τώρα. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε εμφανίζεται μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται ολόκληρο το πελώριο εποικοδόμημα αργά ή γρήγορα».¹⁴²

Με την έννοια της κρίσης, συσχετίζεται άμεσα και η έννοια της κριτικής. Διότι κρίση και κριτική δεν έχουν μόνο μια ετυμολογική συγγένεια, αλλά η κριτική αποκρυσταλλώνεται σε κρίσιμες καταστάσεις ως η ορισμένη άρνηση του υπάρχοντος.

Ο κίνδυνος εξιδανίκευσης της κρίσης είναι υπαρκτός. Οι περίοδοι οικονομικής δυσπραγίας είναι δυνατόν να αλλάξουν τις ανθρώπινες συνήθειες στρεβλώνοντας τις και κατευθύνοντας τις, σε άγνωστες, πολλές φορές και ανεπιθύμητες ατραπούς. Αιτία των παρενεργειών είναι οι ανεξέλεγκτες ανθρώπινες αντιδράσεις εντός της κοινωνίας της κρίσης¹⁴³. «Ο Keynes εκτιμούσε ότι το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας προέρχεται από ορθολογικά οικονομικά κίνητρα- αλλά και ότι μεγάλο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας κυβερνάται από ζωικά πνεύματα¹⁴⁴. Οι άνθρωποι έχουν και μη οικονομικά κίνητρα. Και επιδιώκοντας τα οικονομικά τους

¹⁴²<https://www.marxists.org/archive/marx/works/1859/critique-pol-economy/preface.htm#005>

¹⁴³«Εάν οι άνθρωποι ήταν απολύτως ορθολογικοί δε θα υπήρχαν υφέσεις και κρίσεις» Akerlof, G.- Shiller, R. (2009), *Ζωικά Πνεύματα*, εκδόσεις. Επίκεντρο, σελ.13

¹⁴⁴Κατά τον Keynes και στα πλαίσια της ανάλυσής του όσον αφορά τις αποκλείσεις που παρουσιάζονται από την πλήρη απασχόληση, αναφέρθηκε στα ζωικά πνεύματα ως τον όρο που μπορεί να περιγράψει το «ένστικτο» που καθοδηγεί τους ανθρώπους να λάβουν τις αποφάσεις τους σχετικά με ένα αβέβαιο μέλλον.

συμφέροντα δεν δρουν πάντα ορθολογικά»¹⁴⁵. Ενέργειες και πρωτοβουλίες εντός της κοινωνίας των πολιτών, έρχονται να λειάνουν το έδαφος μιας ανεπιθύμητης λειτουργικής παρέκκλισης της ανθρώπινης κοινωνίας. Η δημιουργία κοινωνικών επιχειρήσεων όταν γίνεται με γνώμονα τις πραγματικές ανθρώπινες ανάγκες, τότε όχι μόνο παρεκτρέπει λανθασμένες, ανεπιθύμητες, ανακατευθύνσεις, άλλα εδραιώνει τις βάσεις ενός λαμπρού κοινωνικού μέλλοντος με επίκεντρο τον άνθρωπο.

Η κοινωνική επιχειρηματικότητα είναι μια σύγχρονη στροφή της ανθρώπινης κοινωνίας που έχει σαφείς ρίζες στο φιλοσοφικό υπόβαθρο των κοινωνικών στοχαστών. Ίσως οι άνθρωποι που συμμετέχουν σε κοινωνικές επιχειρήσεις με την πάροδο του χρόνου απολέσουν τις στείρες καταναλωτικές συνήθειες που επέβαλε η πνευματική αλλοίωση της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης δια του χειραγωγημένου τύπου και της φρενήρους προτροπής προς κατανάλωση. Είναι επιβεβλημένο ο άνθρωπος να επιδιώξει αυτή την τόσο αναγκαία αυτό βελτίωση. Να πολεμήσει με την κοινή ανθρώπινη λογική, ανεπηρέαστος από τις σειρήνες όλα τα παράδοξα του υποτιθέμενου καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού.

Η εκτίμηση του παρελθόντος ως κάτι το ιδανικό επεξηγεί για ποιο λόγο δεν έχουν αναπτυχτεί θεωρήσεις για το μέλλον λαμβάνοντας υπ όψιν τις εν δυνάμει δυνατότητες του παρόντος. Τα αιτήματα της ανθρωπότητας εξακολουθούν να περιστρέφονται γύρω από επιδιώξεις όπως η εξάλειψη της αδικίας σε κοινωνικό επίπεδο, αλλά και τη μεταστροφή της κοινωνίας προς ένα επίπεδο ηθικής που περιλαμβάνει αξίες και τα ιδανικά όπως αυτά είχαν αναγνωριστεί κατά την αρχαιότητα και βρήκαν εφαρμογή στην αρχαιοελληνική δημοκρατία.

5.1 Η κοινωνική επιχειρηματικότητα ως μοχλός εξόδου από την κρίση.

Μέσα σε περιόδους κρίσης η κοινωνία με τους φορείς της αναζητά και εφευρίσκει λύσεις. Προέχον είναι η βιωσιμότητα και η εξυπηρέτηση των διαφόρων κοινωνικών αναγκών που προκύπτουν σαν συνέπεια της οικονομικής δυσπραγίας, λόγω της επικρατούσας υφιστάμενης κρίσης. Το μοντέλο της κοινωνικής επιχειρηματικότητας φαντάζει σαν πολύτιμη διέξοδος, για την αντιμετώπιση τέτοιων συνεπειών.

¹⁴⁵Akerlof, G.-Shiller, R. (2009), *Ζωικά Πνεύματα*, εκδόσεις. Επίκεντρο, σελ.29

Επιχειρώντας να δώσουμε έναν «ασφαλή» ορισμό στην έννοια της κοινωνικής επιχειρηματικότητας θα λέγαμε ότι είναι μια κοινωνική δραστηριότητα πιο «επιχειρηματικά» οργανωμένη. Η ένταξη στην κοινωνική οικονομία μη κερδοσκοπικών οργανισμών, κοινωφελών οργανώσεων και συλλογικών δραστηριοτήτων προς εξυπηρέτηση κοινωνικών σκοπών, είναι οι βασικοί άξονες της κοινωνικής επιχειρηματικότητας.

Η κοινωνική επιχείρηση κινείται κατά περίπτωση σε δυο διαφορετικά επίπεδα. Το ένα είναι το αντικείμενο της, που έχει κοινωνικό χαρακτήρα και το άλλο είναι η επιλογή εργαζομένων από τις ευάλωτες ομάδες της κοινωνίας, που σκοπό της έχει να υπηρετεί. Η ίδια επιλογή αφορά και τους επιχειρηματικούς συνεργάτες της. Έκτος των άλλων, σκοπός της είναι, η αποτελεσματικότερη οργάνωση της απόδοσης των κοινωνικών δραστηριοτήτων. Αυτό βέβαια επιτυγχάνεται αξιοποιώντας στο έπακρο, όλους τους θεμελιώδεις κανόνες της διοίκησης μίας επιχείρησης. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι αυτές που οργανώνουν με τον εξυπνότερο και αποδοτικότερο τρόπο τις διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες.

Η κοινωνική επιχειρηματικότητα είναι αυτή που μπορεί να προσφέρει επιλογές απασχόλησης βοηθώντας να ενταχθούν στην κοινωνική και οικονομική ζωή άτομα από ευάλωτες ομάδες. Τέτοια είναι τα άτομα που αδυνατούν να εργαστούν, όπως τα υπό εξάρτηση από διαφορές ουσίες, τα ανάπηρα άτομα, οι άνθρωποι μεγάλης ηλικίας κλπ. Αυτή επίσης είναι που μπορεί να βοηθήσει στην παραγωγική διαδικασία πολλών αγαθών και στην παροχή υπηρεσιών, απευθυνόμενη σε διάφορες ευαίσθητες ομάδες, όπως τα άτομα με ειδικές ανάγκες, τα παιδιά, τα άτομα με χρόνιες παθήσεις κλπ.

Πρωτεύουσα μάλιστα, είναι η συμβολή της, στην ανάπτυξη της κοινωνικής συνοχής σε τοπικό επίπεδο. Κάθε τόπος έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Η κοινωνική επιχειρηματικότητα, με πρωτοβουλίες στους πολιτισμικούς τομείς, δύναται να αξιοποιήσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής, διατηρώντας και αναπτύσσοντας τις παραδοσιακές δραστηριότητες.

Οι τομείς που δύναται να παρέχεται η κοινωνική υπηρεσία είναι: Οι υπηρεσίες πρόνοιας, σε ευάλωτες ανθρώπινες ομάδες (Παροχή τροφής, στέγης, υγειονομικής περίθαλψης, ψυχολογικής και συμβουλευτικής υποστήριξης κλπ). Η σχολική εκπαίδευση, η εύρεση εργασίας, η γενική εκπαιδευτική ενημέρωση σχετικά με το περιβάλλον τον πολιτισμό κ.α.

Μορφές-μοντέλα κοινωνικής επιχειρηματικότητας έχουν ήδη αναπτυχθεί σε ευρωπαϊκές χώρες, όπως στη Γερμανία, στο Βέλγιο, στη Δανία, στη Γαλλία, και

άλλες. Τα αποτελέσματα είναι θεαματικά, τόσο στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών όσο και στην απασχόληση. Στη χώρα μας, η κοινωνική επιχειρηματικότητα αναγνωρίστηκε επίσημα, σχετικά πρόσφατα (2011). Το νομοθετικό πλαίσιο παρέχει τη δυνατότητα ανάπτυξης διαφόρων πρωτοβουλιών, όπως στον τομέα της αξιοποίησης της παραδοσιακής τοπικής παραγωγής, της κοινωνικής φροντίδας κα. Παρόλα αυτά τα διοικητικά και θεσμικά εμπόδια μιας περαιτέρω ανάπτυξης της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα, είναι μεγάλα και ανυπέρβλητα. Χρειάζεται ακόμη αρκετή προσπάθεια, αρχικά από την πολιτεία, όσο και από την πλευρά της κοινωνίας των πολιτών. Μια προσπάθεια που θα διαμορφώσει ένα αποτελεσματικό πλαίσιο υποστήριξης των κοινωνικών επιχειρήσεων. Κύριο μέλημα θα πρέπει να είναι, η δημιουργία δομών συμβουλευτικής καθοδήγησης των κοινωνικών επιχειρηματιών, όπως και η κατάλληλη ενημέρωση των τοπικών κοινωνιών σχετικά με τα οφέλη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Έμφαση επίσης πρέπει να δοθεί στο τομέα της αξιοποίησης των ευρωπαϊκών πόρων και δυνατοτήτων που παρέχονται για τον σκοπό αυτό.

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις κατά κανόνα δεν επιδιώκουν το επιχειρηματικό κέρδος. Επιδιώκουν ικανά έσοδα για την κάλυψη του κόστους τους, ώστε να αυτοχρηματοδοτούνται μέσα από την δραστηριότητα τους. Ο σκοπός και μόνο αυτός, έρχεται σε αντιδιαστολή με τους σκοπούς της εμπορικής επιχειρηματικότητας, όπως και μέσα στους στόχους της είναι η παραγωγή κοινωνικής αξίας μέσα από ανάπτυξη τέτοιας δραστηριότητας, που με μειωμένα έξοδα-κόστη, να διασφαλίζει εισόδημα ώστε να «βγάζει τα έξοδα της».

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι η κοινωνική οικονομία δεν είναι μια πρόσφατη επινόηση. Ο θεσμός της όμως ξεκινάει σαφώς, μέσα στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις συμβάλλουν καθοριστικά στην επιβίωση των κοινωνιών, δίνοντας την ευκαιρία στους πολίτες να πάρουν την «κατάσταση στα χέρια τους», ώστε να καλύψουν στοιχειώδεις ανάγκες για την διαβίωση τους. Εντός του δυτικού κόσμου οι κοινωνικές επιχειρήσεις έχουν οπωσδήποτε διαφορές αλλά τα παραδείγματα των παρόμοιων επιχειρήσεων του αναπτυσσόμενου κόσμου μπορούν να αποτελέσουν για αυτές πηγή γνώσεων και έμπνευσης.

5.2 Εταιρική κοινωνική ευθύνη και κοινωνική επιχειρηματικότητα

Η επιχειρηματική ηθική βάλλεται διαρκώς από τον προσωπικό πλουτισμό, έναν ισοπεδωτικό παράγοντα που εξαντλεί κάθε περιθώριο ανθρώπινης θεώρησης. Σύμμαχοι του άκρατου πλουτισμού είναι τα ρυπογόνα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης που διαρκώς επιχειρούν μια λυσσώδη υποκίνηση προς κατανάλωση. Η πτώση των ηθικών αξιών, είναι ένα σύγχρονο διαρκώς αυξανόμενο φαινόμενο, απόρροια της απρόσωπης αντιμετώπισης της κοινωνίας από τους αλλοιωμένους θεσμούς. Το υφιστάμενο σύστημα εξουσίας, μέσω της Κυβέρνησης ελέγχει τις δύο θεσμικές εξουσίες, Νομοθετική και Δικαστική, και να «συναλλάσσεται» με τις υπόλοιπες τρεις, ΜΜΕ, Επιχειρήσεις και Συνδικαλισμό!

Σαν ηθική ορίζουμε την μελέτη των ηθών (αξιών, αντιλήψεων, συμπεριφορών) μιας κοινωνίας. Η θεώρηση αυτή ορίζει επίσης και το γενικό σύστημα των κανόνων σκέψης και συμπεριφοράς μεταξύ των ανθρώπων. Σαν «Επιχειρηματική Ηθική» εννοούμε την ενασχόληση και την αντιμετώπιση της επιχείρησης απέναντι στο εταιρικό της περιβάλλον και στην κοινωνία ώστε να προάγεται, παράλληλα με το επιχειρηματικό κέρδος, το κοινωνικό συμφέρον, η πρόοδος, η δημιουργικότητα. Η έννοια «Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη», είναι η ενσωμάτωση από τις εταιρείες ηθικών κανόνων που μέσα από τις δραστηριότητες της έχουν ουσιαστική συνεισφορά στο κοινωνικό σύνολο.¹⁴⁶

Ο συνδυασμός όμως των δυο αυτών ιδιοτήτων στο επιχειρηματικό περιβάλλον είναι συνήθως προβληματικός. Η ηθική έχει μελετηθεί και αναλυθεί και έχει σαφώς οριστεί, από αρχαιοτάτων χρόνων. Ενώ αντίθετα, για την κοινωνική ηθική ευθύνη της επιχείρησης, την επιχειρηματική πολιτική που ασκείται εθελοντικά, σε αντίθεση με τις άλλες που επιβάλλονται από τη νομοθεσία, τους κανόνες της αγοράς και τις υποχρεώσεις έναντι τρίτων, υπάρχουν πολλές απόψεις. Υπάρχει η πεποίθηση ότι η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη εισέρχεται τον χώρο του Δικαίου εφόσον χρησιμοποιείται η έννοια «ευθύνη», δηλαδή η ανάληψη καθήκοντος/αρμοδιότητας. Είναι επίσης φανερό, ότι η έννοια της «ευθύνης», είναι ξεχωριστή και διαφορετική από την έννοια της «κοινωνικής ευθύνης». Η εκάστοτε νομοθετική εξουσία κάθε χώρας κινείται σε συγκεκριμένο πλαίσιο κανόνων δικαίου, το οποίο απονέμει δικαιώματα και επιβάλλει υποχρεώσεις διαπνεόμενες από το πολιτικό σύστημα της χώρας.

¹⁴⁶Άρθρο του διευθυντή και μέλους του Δ.Σ. του ΣΕΒ κ. Ιωάννη Δραπανιώτη Τεύχος: Ιούλιος/ Αύγουστος 2004

Η νομοθεσία ορίζει αυστηρά το πρόπον, το σωστό μέσα στα δικά της πλαίσια. Η κοινωνική ευθύνη των εταιρειών διέπεται από πλαίσια που συμμορφώνονται από κανόνες, τέτοιους ώστε να επιτευχθούν ορισμένοι σκοποί χωρίς συγχρόνως να είναι δεσμευτικοί. Η κοινωνική ευθύνη ορίζεται από το αναγκαίο, αυτό που σε κάθε στιγμή προσαρμόζεται στο δέον κατά ξεχωριστή περίπτωση - ανάγκη. Σαν ένα σωστά συγκροτημένο και συνεχώς προσαρμοζόμενο νομικό πλαίσιο, προϋπόθεση του κοινωνικώς αποδεκτού περιβάλλοντος. Η σύγχρονη επιχείρηση σύμφωνα με τις σημερινές προσαγές της κοινωνίας, «οφείλει» να έχει κοινωνικά αποδεκτές διαδικασίες, μια επιχειρηματική ηθική διατυπωμένη με συνέπεια και κοινωνική συμβατότητα.

Ο κύριος σκοπός μιας επιχείρησης είναι να δημιουργεί αξία, είτε με την παραγωγή αγαθών, είτε με την προσφορά υπηρεσιών. Προφανής στόχος της η παραγωγή κέρδους για τους ιδιοκτήτες και τους μετόχους της, αλλά παράλληλα και ευημερία για την κοινωνία. Η κοινωνική ευθύνη προέρχεται από το ενδιαφέρον σχετικά με τις επιπτώσεις των δράσεων των επιχειρήσεων, καθώς αυτές επηρεάζουν τα συμφέροντα άλλων. Οι αποφάσεις των επιχειρήσεων λοιπόν δεν μπορούν να είναι καθαρά οικονομικές. Είναι απαραίτητο να είναι συνυφασμένες με ολόκληρο το κοινωνικό σύστημα. Είναι επιβεβλημένο η κάθε επιχειρηματική σκέψη να διευρυνθεί πέρα από τα εταιρικά όρια, προς όλη την κοινωνία, καθόσον μακροπρόθεσμα αυτοί που δεν χρησιμοποιούν τη δύναμή τους κατά τρόπο που η κοινωνία θεωρεί υπεύθυνο, τελικά θα καταλήξουν να τη χάσουν.¹⁴⁷

Οι αρχές επιχειρηματικής ηθικής που αποδέχεται κάθε επιχείρηση, ορίζουν και τους κανόνες συμπεριφοράς της. Αρχές βασισμένες σε θεμέλια ηθικής που οι μέτοχοι, οι εργαζόμενοι, οι πελάτες και όλοι όσοι συνδέονται με την επιχείρηση, αποδέχονται ως ηθικά στοιχεία της κοινωνίας στην οποία αναπτύσσονται. Είναι διάχυτη η πεποίθηση ότι υπάρχει μία αναλογία ανάμεσα στην ατομική και την επιχειρησιακή συμπεριφορά. Έτσι είναι θεμιτό η εταιρική συμπεριφορά να εκτιμάται με ηθικούς όρους. Κάποιοι πιστεύουν ωστόσο, ότι μονό τα άτομα είναι ικανά για «ηθική υπευθυνότητα». Η επιχείρηση όμως αποτελείται και η ίδια από άτομα. Οπότε η αναλογική αναγωγή από το ατομικό στο εταιρικό επίπεδο είναι θεμιτή και εύλογη. Η εταιρική ηθική αποκτάται από μακροχρόνιες εκπαιδευτικές διαδικασίες που υποχρεωτικά ενυπάρχουν σε ένα αναπτυσσόμενο σύστημα με υψηλές ηθικές αξίες.

¹⁴⁷Άρθρο του διευθυντή και μέλους του Δ.Σ. του ΣΕΒ κ. Ιωάννη Δραπανιώτη Τεύχος: Ιούλιος/ Αύγουστος 2004

Βασικές προϋποθέσεις ώστε να εφαρμοστούν αυτές οι πρακτικές σε μια επιχείρηση είναι να υπάρχουν άριστες ικανότητες διοίκησης και ένα επαρκές χρονικό διάστημα προσαρμογής.

Η κοινωνική επιχειρηματικότητα είναι αυτή που θα θέσει τις ίδιες βάσεις όπως και η εμπορική. Βάσεις σταθερές που υποχρεωτικά πρέπει να διέπονται από τις βασικές αρχές της εμπορικής επιχειρηματικότητας σαν σταθερά θεμέλια για την επιβίωση της. Εναπόκειται λοιπόν στις κοινωνικές επιχειρήσεις να αξιοποιήσουν τις γνώσεις από τις εμπορικές, ώστε να συμβάλουμε όλοι στην εξασφάλιση ενός μέλλοντος βασισμένου στην ευημερία και τη σταθερότητα, ενός μέλλοντος με ηθικές και κοινωνικές, ανθρωποκεντρικές βάσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

6.1 Το πλαίσιο

Στην ευρωπαϊκή ιστορία η επιδίωξη ενός κοινού οικονομικού μέλλοντος αποτελούσε συγχρόνως ελπίδα και πρόκληση. Οι ολέθριες εξελίξεις του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου υποχρέωσαν την γηραιά ήπειρο να επισπεύσει την αναγκαία πια ενοποίηση, η οποία συνέβαλε στην αποτροπή του κινδύνου νέων συρράξεων. Η διαδικασία αυτή προϋπέθετε την εφαρμογή ενός νέου οικονομικού και κοινωνικού προτύπου το οποίο ενστερνίστηκαν όλα τα ιδρυτικά μέλη. Μέσα στο μοντέλο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αναδείχτηκε η αξία της κοινωνικής συνοχής, η οποία και κατεύθυνε πλείστες των οικονομικών πολιτικών, βάζοντας τα θεμέλια για το συνολικό πρόγραμμα του οράματος της ευρωπαϊκής ανάπτυξης.

Η ευρωπαϊκή ένωση δημιουργήθηκε κάτω από την επιτακτική ανάγκη μιας ισορροπημένης οικονομικής ανάπτυξης, η οποία όπως είναι προφανές, προϋποθέτει συνθήκες πλήρους απασχόλησης και κοινωνικής προόδου, που εύλογα οδηγούν στην μεγαλύτερη συνοχή των ευρωπαϊκών λαών. Η οικονομική και κοινωνική συνοχή συνιστά κατευθυντήρια αρχή, που μπορεί να εντοπιστεί σε όλες τις πράξεις των διαδικασιών της ευρωπαϊκής ενοποίησης, με αφετηρία το 1945. Η Συνθήκη της Ρώμης (1957), πρωταρχικά επεκτείνει τους σκοπούς της ευρωπαϊκής ενοποίησης, όχι μόνο στην εν γένει οικονομική συνεργασία, αλλά και στην επίτευξη μιας συνεκτικής κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης που θα μείωνε τις ανισότητες μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών¹⁴⁸.

Οι στόχοι λοιπόν της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν μπορούν να επιτευχθούν χωρίς τον σχεδιασμό και την εφαρμογή ενός νέου εμπλουτισμένου προτύπου βασισμένου - εκτός της οικονομίας- στην κοινωνική αλληλεγγύη και ενοποίηση. Η μεταπολεμική ανοικοδόμηση αποτελεί τον πυρήνα του προτύπου της κοινωνικής αλληλεγγύης. Εξ αυτής απορρέουν τα εξής ευλόγα συμπεράσματα: α) Για την ανάπτυξη, η συλλογική κοινωνική δράση είναι αποτελεσματικότερη από την ατομική. β) Όλες κοινωνικές τάξεις ανεξαιρέτως, μπορούν να συνεισφέρουν. γ) Η ανάπτυξη που πραγματοποιείται από την κοινωνική συμβολή, δικαιολογεί τον ενεργό ρόλο του Κράτους να εγγυηθεί

¹⁴⁸Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 29 Αυγούστου 2013.

ένα ορισμένο επίπεδο ευημερίας για όλους, σαν προϋπόθεση για την οικονομική ανάπτυξη. Όπως για παράδειγμα η υγειονομική περίθαλψη και η εκπαίδευση.

Η σύγχρονη Ευρώπη κάτω από τις ανάγκες της κοινωνικής αλληλεγγύης, δημιουργεί καινοτόμες συνθήκες κοινωνικής πρόνοιας, διαμορφώνοντας καθοριστικά τις σχέσεις Κράτους και αγοράς.

6.2 Στατιστικά-Αριθμητικά δεδομένα.

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, έχει εκτιμηθεί πως στην Ευρώπη η κοινωνική οικονομία αποτελούμενη ονομαστικά από συνεταιρισμούς, αλληλασφαλιστικές εταιρείες, ενώσεις και ιδρύματα, απασχολεί πάνω από 14,5 εκατομμύρια εργαζόμενους, αριθμός που μεταφράζεται στο 6,5 % του ενεργού πληθυσμού των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27 μελών. Σε αυτά τα νούμερα συμπεριλαμβάνονται ακόμη η πλειονότητα των κοινωνικών επιχειρήσεων, μιας και σε αυτά περικλείονται οι κοινωνικές επιχειρήσεις που χρησιμοποιούν νομικές μορφές της κοινωνικής οικονομίας, όπως οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί και οι επιχειρηματικές ενώσεις.¹⁴⁹

Σημαντικό είναι, ότι η κοινωνική οικονομία έχει σημειώσει δυσανάλογη μεγέθυνση μεταξύ 2002-03 και 2009-10, καθώς αυξήθηκε από το 6 % στο 6,5 % της συνολικής ευρωπαϊκής αμειβόμενης απασχόλησης και από τα 11 εκατομμύρια στα 14,5 εκατομμύρια θέσεις εργασίας. Το φαινόμενο αυτό δεν περιορίζεται μόνο στην Ευρώπη, αλλά προοδευτικά αναπτύσσεται, σε ολόκληρο τον κόσμο, όπως σαφώς συμπεραίνεται από τα στοιχεία για τους συνεταιρισμούς που δημοσιεύτηκαν στο πρόσφατο World Cooperative Monitor (Παγκόσμιο Παρατηρητήριο Συνεταιρισμών) του Euricse και της Διεθνούς Συνεταιριστικής Ένωσης (WWW.MONITOR.COOP).

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξακριβωθούν τα ακριβή δεδομένα για την κοινωνική οικονομία και τους οργανισμούς που τη συγκροτούν, αυτό οφείλεται στην έλλειψη προτυποποίησης των τύπων των οργανισμών στις χώρες όπου εξασκούνται οι κοινωνικές δραστηριότητες, και στην μερική αδιαφορία που έδειχναν οι στατιστικές υπηρεσίες σε αυτούς τους τύπους των επιχειρήσεων. Ωστόσο, οι πιο πρόσφατες εκτιμήσεις επιτρέπουν μια πρώτη ανάλυση της συγκρότησης της κοινωνικής οικονομίας.

¹⁴⁹Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 29 Αυγούστου 2013.

Εντός της Ευρώπης δραστηριοποιούνται πολυποίκιλτοι τύποι οργανισμών της κοινωνικής οικονομίας και οι πλείστοι εξ' αυτών, έχουν συσταθεί ως ενώσεις, ως ιδρύματα όπως και σε άλλες παρεμφερείς μορφές, συμπεριλαμβανομένων τόσο των αμειβόμενων, όσο και των εθελοντικών. Οι οργανισμοί αυτοί αποτελούν περίπου το 65 % της απασχόλησης στην ευρωπαϊκή κοινωνική οικονομία.

«Σε ολόκληρη την Ευρώπη, οι γεωργικοί συνεταιρισμοί κατέχουν συνολικό μερίδιο αγοράς γύρω στο 60 % στην επεξεργασία και εμπορία γεωργικών αγαθών και εκτιμώμενο μερίδιο 50 % στην προμήθεια εισροών. Η Ευρώπη διαθέτει περίπου 4.200 συνεταιριστικές πιστωτικές τράπεζες με 63.000 υποκαταστήματα. Αυτές οι συνεταιριστικές τράπεζες έχουν 50 εκατομμύρια μέλη (περίπου 10 % του πληθυσμού της ΕΕ), 181 εκατομμύρια πελάτες, 780.000 εργαζόμενους, 5,65 τρισεκατομμύρια ευρώ σε στοιχεία ενεργητικού, και μέσο μερίδιο αγοράς γύρω στο 20 %. Όσον αφορά τον ευρωπαϊκό τομέα λιανικής, 3.200 καταναλωτικοί συνεταιρισμοί απασχολούν 400.000 άτομα και έχουν 29 εκατομμύρια μέλη, 36.000 σημεία πώλησης και κύκλο εργασιών 73 δισεκατομμυρίων ευρώ. Οι συνεταιρισμοί λειτουργούν επίσης προστατευτικά για τις θέσεις εργασίας εκατοντάδων χιλιάδων γεωργών και μικρών επιχειρηματιών, οι οποίοι κατορθώνουν να παραμένουν στην αγορά χάρη στις οικονομίες κλίμακας που παρέχουν οι συνεταιρισμοί.»¹⁵⁰

6.3 Η εικόνα ανά χώρα

Παρακάτω παραθέτουμε αριθμητικά δεδομένα ανά χώρα, τα όποια καταδεικνύουν την εικόνα της συμβολής των κοινωνικών επιχειρήσεων στην σύγχρονη ευρωπαϊκή οικονομία, αλλά και μερικά από τα βασικά οικονομικά μεγέθη της εκάστοτε χώρας μέσα στα χρόνια της κρίσης.

Γερμανία

Στην Γερμανία σήμερα υπάρχουν 7.415 συνεταιρισμοί, 328 αμοιβαίες ενώσεις και 505.984 ενώσεις, συνολικά όλες αυτές οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι 513.727. Το ποσοστό της απασχόλησης στην κοινωνική οικονομία σε σχέση με την συνολική απασχόληση της Γερμανικής οικονομίας ανέρχεται στο 6.35%. Η διαφορά στους μισθούς των εργαζομένων στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας ανάμεσα στη

¹⁵⁰Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.

σύγκριση των μισθών που δίνονταν το 2002/2003 σε σχέση με τους μισθούς που δίνονταν το 2009/2010 αυξήθηκε κατά 21%.¹⁵¹

Σήμερα στην Γερμανία η εικόνα έχει ως εξής: Συνεταιρισμοί και άλλες παρόμοιες μορφές, όπως αυτές αναφέρονται διεξοδικά σε προηγούμενη ενότητα, προσφέρουν 830.258 θέσεις εργασίας και αριθμούν 20.509.973 μέλη, οι Αμοιβαίες εταιρείες και άλλες αποδεκτές μορφές προσφέρουν 86.497 θέσεις εργασίας και οι Ενώσεις και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 1.541.829 θέσεις εργασίας και αριθμούν 3.000.000 εθελοντές.¹⁵²

Κατά τα προηγούμενα χρόνια οι κοινωνικές επιχειρήσεις στη Γερμανία, αντιμετώπιζαν αρκετά εμπόδια, αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι το σύνολο των επενδύσεων τους είναι μόλις τα 24 εκατ. ευρώ. Οι γερμανοί ερευνώντας τα αίτια αυτής της ισχνής πραγματικότητας, έβγαλαν το συμπέρασμα, ότι οι δραστηριότητες των κοινωνικών επιχειρήσεων, αφορούσαν τομείς που ήταν ήδη κορεσμένοι από τη συμμετοχή πολλών εμπορικών επιχειρήσεων. Αυτός είναι ο λόγος που τελευταία επενδύουν σε κοινωνικές επιχειρήσεις που προφέρουν καινοτόμες προτάσεις, απαντώντας στις σύγχρονες κοινωνικές και περιβαλλοντικές προκλήσεις.

Αυστρία

«Στην Αυστρία αυτή την στιγμή υπάρχουν 1.860 συνεταιρισμοί, 59 αμοιβαίες ενώσεις και 116.556 ενώσεις, συνολικά όλες αυτές οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι 118.475. Το ποσοστό της απασχόλησης στην κοινωνική οικονομία σε σχέση με την συνολική απασχόληση της Αυστριακής οικονομίας ανέρχεται στο 5.70%. Η διαφορά στους μισθούς των εργαζομένων στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας ανάμεσα στη σύγκριση των μισθών που δίνονταν το 2002/2003 σε σχέση με τους μισθούς που δίνονταν το 2009/2010 μειώθηκε κατά 10.23%.»¹⁵³. Σήμερα στην Αυστρία η εικόνα έχει ως εξής: Συνεταιρισμοί και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 61.999 θέσεις εργασίας και αριθμούν 3.015.614 μέλη, οι Αμοιβαίες εταιρείες και άλλες αποδεκτές μορφές προσφέρουν 1.416 θέσεις εργασίας και οι Ενώσεις και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 170.113 θέσεις εργασίας και αριθμούν 4.760.000 εθελοντές.

¹⁵¹Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.

¹⁵²Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.

¹⁵³Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.

Φιλανδία

Στην Φιλανδία αυτή την στιγμή υπάρχουν 4.384 συνεταιρισμοί, 106 αμοιβαίες ενώσεις και 130.000 ενώσεις, συνολικά όλες αυτές οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι 134.490.

Το ποσοστό της απασχόλησης στην κοινωνική οικονομία σε σχέση με την συνολική απασχόληση της Φιλανδικής οικονομίας ανέρχεται στο 7.65%. Η διαφορά στους μισθούς των εργαζομένων στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας ανάμεσα στη σύγκριση των μισθών που δίνονταν το 2002/2003 σε σχέση με τους μισθούς που δίνονταν το 2009/2010 αυξήθηκε κατά 6.73%. Σήμερα στην Φινλανδία η εικόνα έχει ως εξής: Συνεταιρισμοί και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 94.100 θέσεις εργασίας και αριθμούν 3.865.400 μέλη, οι Αμοιβαίες εταιρείες και άλλες αποδεκτές μορφές προσφέρουν 8.500 θέσεις εργασίας και οι Ενώσεις και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 84.600 θέσεις εργασίας.¹⁵⁴

Σουηδία

Στην Σουηδία αυτή την στιγμή υπάρχουν 12.162 συνεταιρισμοί, 128 αμοιβαίες ενώσεις και 18.872 ενώσεις, συνολικά όλες αυτές οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι 31.162. Το ποσοστό της απασχόλησης στην κοινωνική οικονομία σε σχέση με την συνολική απασχόληση της Σουηδικής οικονομίας ανέρχεται στο 11.16%. Η διαφορά στους μισθούς των εργαζομένων στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας ανάμεσα στη σύγκριση των μισθών που δίνονταν το 2002/2003 σε σχέση με τους μισθούς που δίνονταν το 2009/2010 αυξήθηκε κατά 146.58%. Σήμερα στην Σουηδία η εικόνα έχει ως εξής: Συνεταιρισμοί και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 176.816 θέσεις εργασίας και αριθμούν 275.000 μέλη, οι Αμοιβαίες εταιρείες και άλλες αποδεκτές μορφές προσφέρουν 15.825 θέσεις εργασίας και οι Ενώσεις και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 314.568 θέσεις εργασίας.¹⁵⁵

Η Σουηδία ωστόσο δομικά, αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση. Οι Σουηδοί είναι ιδιαίτερα έξυπνοι επιχειρηματίες (IKEA, Ericsson, Volvo), πρωτοπόροι και καινοτόμοι (Spotify, Skype, Soundcloud), παρόλα αυτά δεν έχουν αναπτύξει ακόμα ιδιαίτερα την έννοια των κοινωνικών επιχειρήσεων.¹⁵⁶ Η κυβέρνηση της Σουηδίας

¹⁵⁴Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.

¹⁵⁵Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.

¹⁵⁶Η Κοινωνική Οικονομία στην Ευρώπη (συνέδριο Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας με θέμα: «Επιχειρώντας Αλλιώς») Startup, 13/11/2013

είναι ισχυρή και οι πολίτες της έχουν παραδοσιακά μεγάλη εμπιστοσύνη στην ικανότητά της να λύνει τις σημαντικές κοινωνικές προκλήσεις με την εφαρμογή εμπνευσμένης φιλοπάτριδος πολιτικής.

Εύλογο λοιπόν είναι, πολλοί Σουηδοί να μην βλέπουν την ανάγκη για κοινωνική επιχειρηματικότητα. Παρόλα αυτά τα τελευταία χρόνια, οι Σουηδοί δείχνουν να αποκτούν όλο και περισσότερη επίγνωση της έννοιας της κοινωνικής οικονομίας, συνειδητοποιώντας ότι τα συστήματα και οι κοινωνίες αλλάζουν συνεχώς, οπότε και οι δικές τους δομές πρέπει να αλλάζουν και να προσαρμόζονται στις νέες τάσεις. Σε αυτό το πλαίσιο παρατηρείται συνεχής αύξηση του αριθμού των κοινωνικών επιχειρηματιών σε όλη χώρα και βελτίωση της δομής υποστήριξης τους.¹⁵⁷

Αγγλία

«Στην Αγγλία αυτή την στιγμή υπάρχουν 5.450 συνεταιρισμοί, 105 αμοιβαίες ενώσεις και 870.000 ενώσεις, συνολικά όλες αυτές οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι 875.555. Το ποσοστό της απασχόλησης στην κοινωνική οικονομία σε σχέση με την συνολική απασχόληση της Αγγλικής οικονομίας ανέρχεται στο 5.64%. Η διαφορά στους μισθούς των εργαζομένων στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας ανάμεσα στη σύγκριση των μισθών που δίνονταν το 2002/2003 σε σχέση με τους μισθούς που δίνονταν το 2009/2010 μειώθηκε κατά 4.57%. Σήμερα στην Αγγλία η εικόνα έχει ως εξής: Συνεταιρισμοί και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 236.000 θέσεις εργασίας και αριθμούν 12.800.000 μέλη, οι Αμοιβαίες εταιρείες και άλλες αποδεκτές μορφές προσφέρουν 50.000 θέσεις εργασίας και οι Ενώσεις και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 1.347.000 θέσεις εργασίας και αριθμούν 10.600.000 εθελοντές»¹⁵⁸

Γαλλία

«Στην Γαλλία αυτή την στιγμή υπάρχουν 24.870 συνεταιρισμοί, 6.743 αμοιβαίες ενώσεις και 160.884 ενώσεις, συνολικά όλες αυτές οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι 192.497. Το ποσοστό της απασχόλησης στην κοινωνική οικονομία

¹⁵⁷Η Κοινωνική Οικονομία στην Ευρώπη (συνέδριο Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας με θέμα: «Επιχειρώντας Αλλιώς») Startup, 13/11/2013

¹⁵⁸Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.

σε σχέση με την συνολική απασχόληση της Γαλλικής οικονομίας ανέρχεται στο 9.02%.¹⁵⁹

Η διαφορά στους μισθούς των εργαζομένων στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας ανάμεσα στη σύγκριση των μισθών που δίνονταν το 2002/2003 σε σχέση με τους μισθούς που δίνονταν το 2009/2010 αυξήθηκε κατά 16.79%. Σήμερα στην Γαλλία η εικόνα έχει ως εξής: Συνεταιρισμοί και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 320.822 θέσεις εργασίας και αριθμούν 24.000.000 μέλη, οι Αμοιβαίες εταιρείες και άλλες αποδεκτές μορφές προσφέρουν 128.710 θέσεις εργασίας, αριθμούν 20.000.000 μέλη και οι Ενώσεις και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 1.869.012 θέσεις εργασίας και αριθμούν 14.000.000 εθελοντές.»¹⁶⁰

Ιταλία

«Στην Ιταλία αυτή την στιγμή υπάρχουν 71.578 συνεταιρισμοί, δεν έχει ακόμη καταγραφεί το σύνολο των αμοιβαίων ενώσεων και 26.121 ενώσεις, συνολικά όλες αυτές οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι 97.699. Το ποσοστό της απασχόλησης στην κοινωνική οικονομία σε σχέση με την συνολική απασχόληση της Ιταλικής οικονομίας ανέρχεται στο 9.74%. Η διαφορά στους μισθούς των εργαζομένων στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας ανάμεσα στη σύγκριση των μισθών που δίνονταν το 2002/2003 σε σχέση με τους μισθούς που δίνονταν το 2009/2010 αυξήθηκε κατά 66.72%. Σήμερα στην Ιταλία η εικόνα έχει ως εξής: Συνεταιρισμοί και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 1.128.381 θέσεις εργασίας και αριθμούν 12.293.202 μέλη, για τις Αμοιβαίες εταιρείες δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία ενώ οι Ενώσεις και άλλες παρόμοιες μορφές προσφέρουν 1.099.629 θέσεις εργασίας και αριθμούν 899.309 εθελοντές.»¹⁶¹

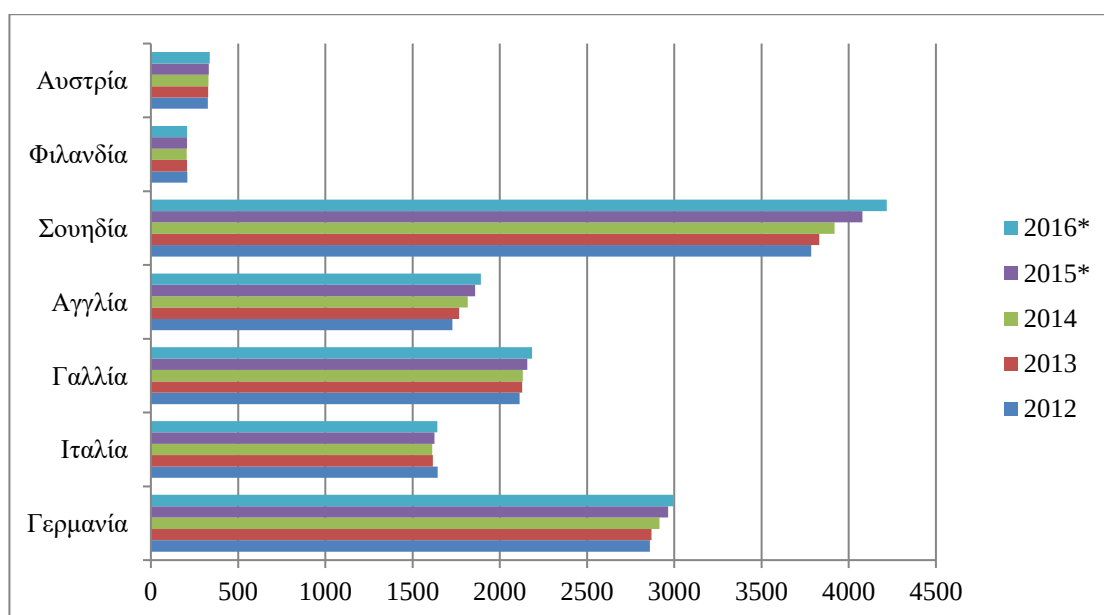
Σε όλες αυτές τις χώρες οι οικονομικοί δείκτες δείχνουν αν όχι βελτιωτικές τάσεις, τουλάχιστον σταθεροποιητικές. Αυτές οι τάσεις σε συνδυασμό με τη συμβολή των κοινωνικών επιχειρήσεων στην σύγχρονη ευρωπαϊκή οικονομία όπως αυτή σκιαγραφείται αριθμητικά παραπάνω, καταδεικνύουν την θετική επίδραση που φαίνεται να έχει η κοινωνία των πολιτών με έναν όχι τόσο εμφανή και άμεσο τρόπο. Παρατίθεται ενδεικτικά ένα πίνακας με τα σχετικά μεγέθη για τις εν λόγω χώρες¹⁶².

¹⁵⁹Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.

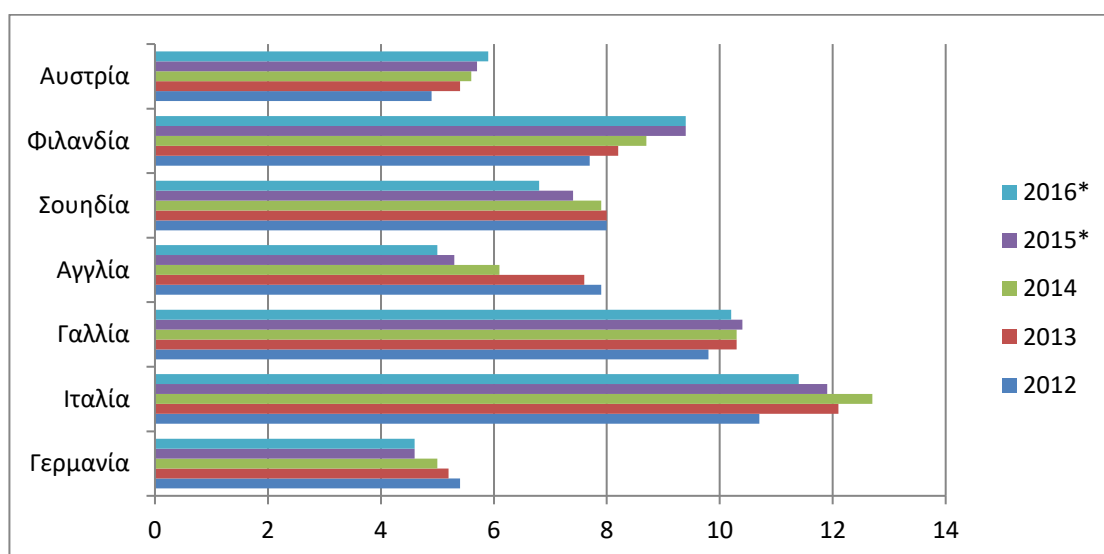
¹⁶⁰Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.

¹⁶¹Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.

¹⁶²http://ec.europa.eu/economy_finance/eu/countries/index_en.htm (10/10/2016)

Πίνακας 4. Μεταβολή ΑΕΠ κατά τα έτη 2012-2016 (*τα έτη 2015-2016 είναι εκτιμήσεις μεταβολής βάσει του 2014)¹⁶³

Πίνακας 5. Μεταβολή της ανεργίας ως ποσοστό επί του συνολικού εργατικού δυναμικού (*τα έτη 2015-2016 είναι εκτιμήσεις μεταβολής βάσει του 2014)¹⁶⁴

Παραθέτουμε επίσης στη συνέχεια, τους ευρωπαϊκούς φορείς, μέσα από τους οποίους οι κοινωνικές επιχειρήσεις επιχειρούν το κοινωνικό τους έργο. Αυτοί γεννήθηκαν ως επιτακτική απαίτηση – ανάγκη, από τους πολίτες, σαν εφαρμογή της

¹⁶³http://ec.europa.eu/economy_finance/eu/countries/index_en.htm

¹⁶⁴http://ec.europa.eu/economy_finance/eu/countries/index_en.htm

θεσμικής υλοποίησης του κοινωνικού έργου, που είναι απαραίτητο για την βελτίωση της καθημερινότητας των ευρωπαίων πολιτών. Όχι μόνο σε περίοδο κρίσης αλλά και ως συμπλήρωμα της κρατικής πρόνοιας, όπου αυτή παρουσιάζει ελλείψεις.

6.4 Ευρωπαϊκοί κοινωνικοί φορείς

Σήμερα, οι οργανώσεις-φορείς που εκπροσωπούν την κοινωνική οικονομία στην Ευρώπη είναι οι εξής:

1. *Cooperative family:*

- EUROCOOP: European Community of Consumer Cooperatives
- CECODHAS: European Liaison Committee for Social Housing —

cooperative section

- CECOP: European Confederation of Workers' Cooperatives, Social Cooperatives and

Participative Enterprises

- COGECA: General Confederation of Agricultural Cooperatives
- GEBC: European Cooperative Banking Group
- UEPS: European Union of Social Pharmacies

2. *Mutual society family:*

- AIM: International Association of Mutual Societies
- AMICE - Association of Mutual Insurers and Insurance Cooperatives in

Europe

3. *Association and social action organisation family:*

- CEDAG: European Council of Associations of General Interest
- EFC: European Foundation Centre
- European Platform of Social NGOs

4. *Platforms for Social Enterprises:*

- CEFEC: Social Firms Europe, the Confederation of European Social Firms,

Employment

Initiatives and Social Cooperatives¹⁶⁵

¹⁶⁵Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013

Όλοι οι παραπάνω φορείς αποτελούν σήμερα την κοινωνική οικονομία της Ευρώπης, όμως πέρα από αυτούς, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια έχουν κάνει την εμφάνισή τους τα κοινά δίκτυα και πλατφόρμες που αντιπροσωπεύουν την κοινωνική οικονομία και αποτελούνται από κρατικούς φορείς (π.χ. δημαρχεία) και / ή εταιρείες και άλλες κοινωνικές οργανώσεις που ενθαρρύνουν ενεργά την κοινωνική οικονομία.

Τέτοιες περιπτώσεις είναι το δίκτυο ESMED, το Ευρώ-Μεσογειακό δίκτυο κοινωνικής οικονομίας, που αποτελείται από τις εθνικές κοινωνικές οικονομίες και τις συνεταιριστικές επιχειρήσεις της Πορτογαλίας, της Γαλλίας, της Ισπανίας, της Ιταλίας, του Μαρόκου και της Τυνησίας.

Το δίκτυο REVES, το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Πόλεων και Περιφερειών για την Κοινωνική Οικονομία, το δίκτυο ENSIE, που είναι το Ευρωπαϊκό Δίκτυο για τις κοινωνικές επιχειρήσεις Κοινωνικής Ένταξης και το δίκτυο FEDES – την Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία των εργοδοτών Κοινωνικής οικονομίας. Ο CIRIEC, είναι μια ασυνήθιστη περίπτωση οργανισμού, που φέρνει σε επικοινωνία οργανώσεις που εκπροσωπούν εταιρείες του δημόσιου τομέα και τις κοινωνικές και συνεταιριστικές οικονομίες πολλών ευρωπαϊκών χωρών, μαζί με επιστημονικούς ερευνητές που ειδικεύονται στον τομέα αυτό.¹⁶⁶ Δημιουργείται ένα είδος κοινωνικού Triple Helix το οποίο μπορεί να συνδράμει στην κοινωνική οικονομία, ενεργοποιώντας στοιχεία από το ευρύτερο ευρωπαϊκό φάσμα εκτός οικονομίας και εντός της οργανωμένης κοινωνίας.

Οι βαθιές αλλαγές στο Ευρωπαϊκό κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, συνέβαλαν στην αμφισβήτηση κατά τα τελευταία χρόνια πολλών καθιερωμένων απόψεων και αξιών. Δημιουργήθηκε σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα μεγάλη ποσότητα πλούτου συσσωρευμένη σε ορισμένα «χέρια», με αποτέλεσμα να οξυνθούν οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες σημαντικά σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Υπάρχει μια ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η «Ανοδική Κοινωνική Κινητικότητα» έχει μειωθεί δραστικά και μεγάλα τμήματα της κοινωνίας βιώνουν επιδείνωση της ποιότητας ζωής τους, που σαν αποτέλεσμα έχει την απώλεια της κοινωνικής συνοχής. Έτσι οι άνθρωποι που υφίστανται τις επιπτώσεις των οικονομικών μετασχηματισμών τους οποίους δεν μπορούν να ελέγξουν ή να κατευθύνουν, αισθάνονται αδύναμοι και αποκλεισμένοι. Όλες οι κοινωνικές επιχειρήσεις και οργανώσεις που δημιουργήθηκαν στο σύγχρονο ευρωπαϊκό περιβάλλον είναι η διέξοδος, η λύση όλων αυτών των κοινωνικών αδιεξόδων που

¹⁶⁶Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013

πρόεκυψαν από την κρίση. Μια λύση που το μέλλον θα δείξει την αποτελεσματικότητά της, μιας που οι μεταλλάξεις της είναι συνεχείς και προσαρμόζονται τόσο από τους πολίτες, όσο και από τις αγορές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε μια ανάλυση μεταξύ των δυο μορφών επιχειρηματικότητας, εξετάζοντας ομοιότητες και διαφορές, προσπαθώντας να προσεγγίσουμε την κοινωνική επιχειρηματική διαδικασία, πιο συστηματικά και πιο αποτελεσματικά. Επιπροσθέτως σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητη η ανάλυση της βασικής έκφρασης της κοινωνικής οικονομίας μέσω της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, δηλαδή της επιχειρηματικότητας των κοινωνικών επιχειρήσεων.

Η κοινωνική επιχειρηματικότητα σαν επιχειρηματική δραστηριότητα αποσκοπούσα στο κοινωνικό όφελος, υφίσταται εντυπωσιακή άνοδο τις τελευταίες δεκαετίες. Δείκτης της αύξησης αυτής είναι το ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό, των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων, οι οποίες αυξήθηκαν κατά 31% μεταξύ 1987 και 1997 σε 1.200.000, σε ποσοστό που υπερβαίνει κατά 26% την ίδρυση των νέων επιχειρήσεων (The New Non profit Almanac and Desk Reference, 2002). Ωστόσο, η δυναμική είναι ακόμη πιο ισχυρή, από τα ποσοστά που παρουσιάζονται.

Όπως είναι χρήσιμο να αναφερθεί το ζήτημα σχετικά και με τις υπόλοιπες μορφές της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, πέρα από αυτή που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο του μη κερδοσκοπικού τομέα και που έχουν επίσης ακμάσει κατά τα τελευταία χρόνια. Η πρόσφατη έκρηξη στην κοινωνική επιχειρηματικότητα σε συνάρτηση με τις επιχειρηματικές δραστηριότητες εντός της, απαιτεί μια έγκαιρη συγκριτική ανάλυση. Ο λόγος είναι ότι όσο η Κοινωνική επιχειρηματικότητα εξακολουθεί να θεωρείται ακαδημαϊκό θέμα, δεν εξετάζεται το θεωρητικό της υπόβαθρο, ούτως ώστε, να μην έχει διερευνηθεί επαρκώς.¹⁶⁷

7.1 Θεωρητικά Ζητήματα

Διερευνώντας το φάσμα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας παρατηρούμε ότι εξ' αρχής πρόκειται για μια καινοτόμο δραστηριότητα με κοινωνικό σκοπό, είτε με σκοπό το κέρδος όπως οι περιπτώσεις επιχειρήσεων κοινωνικών χρήσεων, (π.χ., Dees & Anderson, 2003, Emerson & Twersky, 1996), είτε στον μη κερδοσκοπικό τομέα,

¹⁶⁷Austin, J.E. & Harmeling, S.S. (1999). *Women's World Banking: Catalytic change through networks*. HBS Case No. 9-300-050. Boston: Harvard Business School Publishing.

είτε με κάποιες υβριδικές δομικές μορφές όπου υπάρχει ένας τύπος επιχείρησης που παράγει κέρδος αλλά χωρίς κερδοσκοπικές προσεγγίσεις, για κοινωνικούς σκοπούς (Dees, 1998).

Σύμφωνα με το στενό της ορισμό, η κοινωνική επιχειρηματικότητα αναφέρεται συνήθως στο φαινόμενο της εφαρμογής της επιχειρηματικής εμπειρίας και τις δεξιότητες που βασίζονται στην αγορά στον μη κερδοσκοπικό τομέα, όπως όταν ένας μη κερδοσκοπικός οργανισμός αναπτύσσει καινοτόμες προσεγγίσεις προκειμένου να καρπωθεί εισόδημα (Reis, 1999, Thompson, 2002).

Κοινό για όλες τις μορφές της κοινωνικής επιχειρηματικότητας είναι το γεγονός, ότι οι υποκείμενες κινήσεις κατά την δραστηριότητα της, είναι να παράγουν κοινωνική αξία, παρά την προσωπική επιδίωξη και τον πλούτο των μετόχων (π.χ., Zadek & Thake, 1997) και ότι η δραστηριότητα αυτή χαρακτηρίζεται από την καινοτομία ή τη δημιουργία κάτι νέου και όχι απλώς την αντιγραφή υπαρχουσών πρακτικών. Ο κεντρικός παράγοντας για την κοινωνική επιχειρηματικότητα είναι το κοινωνικό πρόβλημα που πρόκειται να αντιμετωπίσει και η συγκεκριμένη οργανωτική μορφή που μια κοινωνική επιχείρηση λαμβάνει, ώστε να επιτύχει τον σκοπό της. Η απόφαση της οργανωτικής δομής θα πρέπει να έχει γνώμονα την ιδανική μορφή που θα μπορούσε να κινητοποιήσει πιο αποτελεσματικά τους πόρους που είναι αναγκαίοι για να αντιμετωπίσει αυτό το θέμα. Έτσι, η κοινωνική επιχειρηματικότητα δεν ορίζεται μόνο από τη νομική της μορφή δεδομένου ότι μπορεί να επιδιωχθεί μέσω διαφόρων σχημάτων.

Χρησιμοποιώντας αυτήν την ευρύτερη σύλληψη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας επιχειρούμε μια συγκριτική ανάλυση ως προς την εμπορική επιχειρηματικότητα. Ορίζουμε την κοινωνική επιχειρηματικότητα ως καινοτόμο, κοινωνική δραστηριότητα που μπορεί να υπάρχει εντός ή εκτός των επιχειρήσεων ως μη κερδοσκοπική ή στους τομείς της κυβέρνησης. Ωστόσο, οι περισσότεροι ορισμοί της στη λαϊκή συνείδηση καθώς και στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, εστιάζονται κυρίως στην κοινωνική επιχειρηματικότητα εντός και μεταξύ των μη κερδοσκοπικών και επιχειρηματικών τομέων. Για την προσέγγιση της συγκριτικής ανάλυσης πιο συγκεκριμένα, προσφέρουμε τις ακόλουθες σειρές από θεωρητικές προτάσεις που επικεντρώνονται σε τέσσερις διαφορετικές μεταβλητές ούτως ώστε να καθοδηγηθεί η

σύγκριση.¹⁶⁸ Μελετώντας τα μέρη που απαρτίζουν τους τομείς της επιχειρηματικότητας γενικά και τα σημεία που οι δυο διαφοροποιούνται.

Εδώ μπορούμε να προσομοιάσουμε τις συνθήκες της αγοράς σαν συγκοινωνούντα δοχεία που κατά συνθήκες το ένα επηρεάζει το άλλο.

7.2.1 Η οικονομία της κοινωνικής αγοράς

Μια θεωρία πίσω από την ύπαρξη των κοινωνικών οργανώσεων είναι ότι κάνουν την εμφάνισή τους, όταν υπάρχει ανεπάρκεια της κοινωνικής αγοράς. Δηλαδή, οι δυνάμεις της αγοράς δεν ανταποκρίνονται σε μια κοινωνική ανάγκη, όπως σε δημόσια αγαθά (Weisbrod, 1975, 1977). Στην πράξη όπως δείχνει σήμερα τουλάχιστον στην περίπτωση της Ελλάδας, η παροχή κοινωνικών αγαθών όπως η υγεία για παράδειγμα, βρίσκονται σε έλλειψη. Άλλωστε το επιβεβαιώνουν τα πάνω από 40 κοινωνικά ιατρεία και 15 κοινωνικά φαρμακεία που λειτουργούν σήμερα και που έκαναν την εμφάνισή τους στην αρχή της κρίσης που διανύουμε.

Για το κενό αυτό μιλά η έννοια της οικονομίας της κοινωνικής αγοράς η οποία βασίζεται στην ιδέα της συνύπαρξης της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής βιωσιμότητας σε παράλληλο χρόνο χωρίς το ένα να εμποδίζει το άλλο. Πρόκειται για μια αμαλγαματοποίηση του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού. Εντός της θεωρίας αυτής συνδέονται η αποδοτικότητα της αγοράς βάσει ίσων ευκαιριών. Είναι κατανοητό πως οι αρχές της οικονομίας της κοινωνικής αγοράς μπορούν να λειτουργήσουν εάν και εφόσον τεθεί συγκριμένο πλαίσιο από το κράτος ώστε να αποφευχθούν συμπεριφορές που κλίνουν προς την επίτευξη βραχυπρόθεσμων κερδών και τον ομοιοταγισμό, χωρίς βεβαίως να φτάνουμε στο άλλο άκρο της απόλυτης στρέβλωσης της αγοράς.

Από αυτή τη θεωρία δύο συμπεράσματα μπορούν να αντληθούν. Από τη μία βρίσκεται η συμμετοχή του κράτους και η συμβολή του που αναμένεται στο πεδίο της οριοθέτησης και επιτήρησης των κανόνων εντός του πλαισίου λειτουργίας της αγοράς. Από την άλλη απαιτείται η συμμετοχή της αγοράς που διέπεται από αναπτυξιακές αρχές, χωρίς όμως τις στρεβλώσεις, τα ρίσκα και τις επιδιώξεις πλουτισμού.

Η αγορά μέχρι σήμερα φαίνεται ελάχιστα διατεθειμένη να παίξει το παιχνίδι με αυτούς τους κανόνες, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων όπου η κοινωνική

¹⁶⁸Austin, J.E. & Harmeling, S.S. (1999). *Women's World Banking: Catalytic change through networks*. HBS Case No. 9-300-050. Boston: Harvard Business School Publishing.

επιχειρηματικότητα έχει αναλάβει το ρόλο αυτό. Άρα η αποτυχία της αγοράς από τη μια και η ανικανότητα του κράτους για διαφορετικούς λόγους (φορολογική και φοροεισπρακτική πολιτική και ικανότητα) από την άλλη δημιουργούν τις διάφορες επιχειρηματικές ευκαιρίες, για κοινωνική επιχειρηματικότητα.

7.2.2 Αποστολή- Σκοπός

Σύμφωνα με την μακιαβελική αντίληψη, το ότι «Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», είναι δομημένος ο μεγαλύτερος αριθμός των εμπορικών επιχειρήσεων. Αυτός ακριβώς ο «Σκοπός», είναι που αντιτίθεται προς το κοινωνικό συμφέρον, που έρχεται σήμερα να απαιτήσει πιο ανθρωπινή συμπεριφορά, αλλάζοντας τους κανόνες του παιχνιδιού.

Ο βασικός σκοπός της κοινωνικής επιχειρηματικότητας είναι η δημιουργία κοινωνικών αξιών για το κοινό καλό, ενώ η εμπορική επιχειρηματικότητα στοχεύει στη δημιουργία προϋποθέσεων οι οποίες οδηγούν σε ιδιωτικό κέρδος. Αυτή η αντίθεση έχει φυσικά, υπερεκτιμηθεί. Δεν είναι απόλυτο ότι η εμπορική επιχειρηματικότητα δεν ωφελεί την κοινωνία, όταν προσφέρει νέα, πολύτιμα αγαθά, υπηρεσίες και θέσεις εργασίας με σαφείς κοινωνικές επιπτώσεις. Ας μην παραβλέψουμε, ότι ορισμένοι εμπορικοί επιχειρηματίες ανακατευθύνουν τους σκοπούς τους δημιουργώντας πολύτιμα κοινωνικά αγαθά, με στόχο το κέρδος αποβλέποντας όμως και στο κοινό όφελος.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η διαφοροποίηση του σκοπού μιας επιχείρησης, είναι ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό μεταξύ της κοινωνικής και της εμπορικής επιχειρηματικότητας. Αυτός εκδηλώνεται σε πολλές εκφάνσεις της δραστηριότητας και κυρίως είναι άμεσα εξαρτώμενος από τη συμπεριφορά του προσωπικού της. Εμπορικές και κοινωνικές διαστάσεις εντός της επιχείρησης πολλές φορές, είναι δυνατόν να γίνουν πηγές έντασης, όταν αυτές αντιτίθενται στα παραδοσιακά οικονομικά συμφέροντα των συμμετεχόντων στην εταιρεία.¹⁶⁹ συμφέροντα που δεν ανήκουν αποκλειστικά στους ιδιοκτήτες, αλλά αφορούν πολλές φορές και το προσωπικό της.

¹⁶⁹Colby, S., Stone, N., & Carttar, P. (2004). Zeroing in on impact. *Stanford Social Innovation Review*, 2, σελ.24–33.

7.2.3 Η μέτρηση της απόδοσης.

Ο κοινωνικός σκοπός της κοινωνικής επιχείρησης δημιουργεί μεγαλύτερες προκλήσεις για τη μέτρηση των επιδόσεων από την εμπορική, οι οποίες μπορεί να βασίζονται σε σχετικά απτά και μετρήσιμα μέτρα της απόδοσης, όπως η οικονομική των δεικτών, το μερίδιο της αγοράς, η ικανοποίηση του πελάτη και η ποιότητα. Επιπλέον, η πρόκληση της μέτρησης της κοινωνικής αλλαγής είναι μεγάλη λόγω της μη ποσοτικοποίησης της παραγωγής και της πολυσχιδούς αιτιότητας των παραγομένων αγαθών. Διαφέρουν επίσης οι χρονικές διαστάσεις των παραγωγών όπως είναι ορατές και οι διαφορές των κοινωνικών επιπτώσεων που δημιουργούνται. Άρα η μέτρηση των επιδόσεων των κοινωνικών επιπτώσεων θα παραμείνει ένας θεμελιώδης παράγοντας διαφοροποίησης, που περιπλέκει ευθύνες και σχέσεις μεταξύ των δυο τύπων επιχειρηματικότητας.¹⁷⁰

Το πεδίο είναι λοιπόν ανοικτό για νέες σκέψεις και ερμηνείες. Η συνεχιζόμενη κρίση επιτάχυνε την ανάγκη επανεξέτασης των ρόλων της αγοράς, του Κράτους και του νεοεισαχθέντα πια, τρίτου πόλου, που λέγεται Κοινωνική Επιχειρηματικότητα. Συνέβαλε επίσης η κρίση, στον επαναπροσδιορισμό ορισμένων εκ των αξιών. Πρότεινε επίσης νέους «παραλλήλους», δίνοντας νέες κατευθύνσεις που οφείλουμε πια να κινηθούμε σαν μελή μιας πιο ανθρώπινης κοινωνίας. Ο εντεινόμενος σύγχρονος παγκόσμιος ανταγωνισμός, των μεγάλων δημογραφικών αλλαγών και δημοσιονομικών περιορισμών, απαιτεί νέες μορφές οργάνωσης και συνεργασίας ανάμεσα σε δημόσιο τομέα, οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, ιδιωτικές επιχειρήσεις και πολίτες.

7.2.4 Επιτυχία της κοινωνικής επιχείρησης

Συμπερασματικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι η κοινωνική οικονομία, δεν αποβλέπει στο εμπορικό κέρδος και δεν κυριαρχείται από τους ανταγωνιστικούς κανόνες της αγοράς, όπως επίσης δεν λειτουργεί με τις ακαμψίες δημόσιου τομέα, αλλά αντίθετα έχει μια ευρύτατη προσαρμοστικότητα και αμεσότητα. Η κοινωνική αποδοχή είναι σαφώς ευρύτερη από κάθε άλλη επιχειρηματική δράση. Η βασική

¹⁷⁰Weisbrod, B. (1975). *Toward a theory of the voluntary sector in a three-sector economy*. In E.S. Phelps (Ed.), *Altruism, morality and economic theory* (σελ. 171–195). New York: RussellSageFoundation.

έκφραση της κοινωνικής οικονομίας είναι και η κοινωνική επιχειρηματικότητα, δηλαδή η επιχειρηματικότητα των κοινωνικών επιχειρήσεων.

Οι επιχειρήσεις αυτές μπορούν να έχουν πολυποίκιλα υψηλά ηθικά κίνητρα όπως: τον εμπλουτισμό από νέες νεωτεριστικές ιδέες, την κοινωνική καινοτομία, τον εθελοντισμό, την πρακτική φαντασία, την επαναφορά, της ανθρώπινης προσωπικότητας σε κοινωνικούς ρόλους, το σεβασμό της αξίας της κοινωνίας μέσα από τα κοινωνικά δικαιώματα, την συνέχεια της παράδοσης και της πολιτικής κληρονομιάς, κα.

Συντελεί λοιπόν η κοινωνική επιχειρηματικότητα στην ποιότητα, στην κοινωνική ανάπτυξη και στη συνοχή της σύγχρονης κοινωνίας. Είναι ένας φορέας φιλικός στα πρόσωπα που μειονεκτούν και τα οποία βρίσκονται σε συνθήκες αποκλεισμού. Όπως και αξιοποιεί τις ειδικές ικανότητες ατόμων που ως τώρα δεν είχαν την ευκαιρία να προβάλλουν.

Το προϊόν που παράγουν έχει έντονο κοινωνικό χαρακτήρα¹⁷¹. Αντλούν ιδέες από την πραγματική κοινωνική ζήτηση και την διασύνδεσή της με την κοινωνική ανάπτυξη. Καταργούν τις ύποπτες διαμεσολαβήσεις των διαφόρων μεσιτών - εμπόρων σε πολλά σημεία της αγοράς. Γεγονός που ισχύει και στην αγορά εργασίας. Η λειτουργία της κοινωνικής επιχειρηματικότητας δεν απογράφεται πλήρως στον λογιστικό κύκλο της παραγωγής και της οικονομίας, παρόλα αυτά λειτουργεί καταλυτικά και συνεισφέρει, τόσο στον τομέα της απασχόλησης όσο και στον τομέα του ΑΕΠ.

Στις κοινωνικές επιχειρήσεις κατατάσσονται: οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, οι εθελοντικές οργανώσεις, οι συνεταιρισμοί, οι συλλογικοί φορείς των καταναλωτών, τα μικτά εταιρικά σχήματα, τα ινστιτούτα, τα πανεπιστήμια και εν γένει κοινωνικά συλλογικά πρόσωπα, κ.ο.κ. Οι πόροι τους αντλούνται μέσα από προγράμματα και επίσης μέσα από τον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα. Αποτελούν ένα πεδίο που συνεισφέρει αποφασιστικά στην ανάπτυξη και καλύπτει τα διαρθρωτικά της ελλείμματα.

Δια μέσου των κοινωνικών επιχειρήσεων ο ιδιωτικός τομέας, κερδίζει την αναγνώριση, την αποδοχή και επίσης την κάλυψη ειδικών του αναγκών τις οποίες αδυνατεί ο ίδιος να καλύψει καθώς δεν μπορεί να δημιουργήσει και να λειτουργήσει

¹⁷¹Πρόκειται για αγαθά των οποίων τόσο η παραγωγή όσο και η διάθεση μπορεί να θεωρηθούν μη συμφέροντα για την ελεύθερη αγορά, όπως η παραγωγή και η παροχή προϊόντων προνοιακού χαρακτήρα σε ομάδες πληθυσμού όπως ηλικιωμένοι και παιδιά.

με όρους κοινωνικής ευαισθησίας. Συγχρόνως καλύπτεται ένα μεγάλο κενό του δημόσιου τομέα τη στιγμή που αυτός ο ίδιος είναι απρόσφορος και δεν έχει τον κατάλληλο μηχανισμό και την διαθεσιμότητα για αυτούς τους διαμεσολαβητικούς ρόλους του κοινωνικού τομέα.

Ο εθελοντισμός είναι αυτός που παίζει τον βασικό ρόλο την διαμόρφωση και την στελέχωση της κοινωνικής επιχείρησης. Είναι όμως απαιτητή και η εξειδίκευση για λόγους αποτελεσματικότητας, η οποία βασίζεται σε γνώσεις. Με αυτή την έννοια η κοινωνική επιχειρηματικότητα πρέπει να στηρίζεται από εξειδικευμένη κατάρτιση και τεχνική βοήθεια, χωρίς ωστόσο να στηρίζεται στην γραφειοκρατική ανάπτυξη άλλων «σπάταλων» επιχειρήσεων. Η αποτελεσματικότητα τους συνδέεται ευθέως με την δικτύωση και την θεματική τους ειδίκευση, που έχουν σαν βάση την τοπική αμεσότητα. Είναι απαραίτητο ο σχεδιασμός της να είναι μακρόπνοος και εμπνευσμένος.

Το κεφάλαιο δεν είναι απαραίτητο να είναι μόνο χρηματικό. Τα χρηματικά κεφάλαια συνδέονται άμεσα με τους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς και προκαλούν σχέσεις εξάρτησης στη επιχείρηση. Η σχέσεις αυτές είναι ικανές στο μέλλον να εκβιάσουν την λειτουργία της επιχείρησης. Πρέπον είναι να βασίζεται στους εθελοντικούς ανθρώπινους πόρους ώστε να εξασφαλίζει την μεγίστη δυνατή απεξάρτηση της από τους στείρους κανόνες της αγοράς.

7.2.5 Τα κλειδιά επιτυχίας της κοινωνικής επιχείρησης

Η αξιοπιστία της αυτοδέσμευσης των εταίρων της κοινωνικής επιχείρησης θεωρείται το βασικό κλειδί της επιτυχίας. Στο εθελοντικό περιβάλλον των κοινωνικών επιχειρήσεων είναι χαμηλή η επιδίωξη συμφέροντος, οπότε η εσωτερική συνοχή βασίζεται στην βούληση των εταίρων, χωρίς συμφέρον άμεσο και χωρίς κέρδος¹⁷².

-Το πεδίο ανάπτυξης. Για παράδειγμα οι κοινωνικές επιχειρήσεις, αξιοποίησης ανθρώπινων πόρων όπως οι επιχειρήσεις του τομέα της κοινωνίας της πληροφορίας είναι φανερό ότι εμφανίζουν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι άλλων περιπτώσεων

¹⁷²Τα κέρδη της Κοινωνικής Συνεταιριστικής Επιχείρησης δεν διανέμονται στα μέλη της, εκτός αν τα μέλη αυτά είναι και εργαζόμενοι σε αυτή. Τα κέρδη διατίθενται ετησίως κατά ποσοστό 5% για το σχηματισμό αποθεματικού, κατά ποσοστό έως 35% διανέμονται στους εργαζομένους της επιχείρησης ως κίνητρο παραγωγικότητας σύμφωνα με τα οριζόμενα στο καταστατικό τους και το υπόλοιπο διατίθεται για τις δραστηριότητες της επιχείρησης και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

λόγω ακριβώς αυτής της ειδοποιού διαφοράς και της βαρύτητας στη χρήση ανθρώπινων πόρων που τις καθιστά καταλληλότερες για τον τομέα αυτό.

-Η εγκατάσταση συλλογικών συστημάτων, όπως τα τοπικά σύμφωνα ποιότητας, τα τοπικά συστήματα ανταλλαγών, τα δίκτυα ηθικού δικαίου εμπορίου που λειτουργούν βάσει συμφωνιών τιμής και βέβαια οι κοινωνικοί θεσμοί όπως η κοινωνική αριστεία και η ανάπτυξη επίσης συστημάτων εταιρικής – κοινωνικής – περιβαλλοντικής ευθύνης.

-Η δικτύωση των κοινωνικών επιχειρήσεων και η ανταλλαγή των εμπειριών, στο πλαίσιο ακόμη και της κατάρτισης των εθελοντών ή των εργαζομένων στις κοινωνικές επιχειρήσεις.

-Η διεύρυνση του πελατολογίου εφαρμόζοντας τακτικές αγοράς. Έτσι η ανταγωνιστικότητα γίνεται ευέλικτη, βασιζόμενη όμως στην κοινωνική ζήτηση, το είδος δηλαδή της ζήτησης που οδήγησε στην ανάγκη για τη δημιουργία αυτού του είδους την κοινωνική επιχειρηματικότητα.

-Η ανάπτυξη συνθηκών αμφίδρομου οφέλους, κοινωνίας και αγοράς.

-Η εσωτερική διοίκηση και εφαρμογή οικονομιών κλίμακας, με παράλληλη εφαρμογή πολιτικών διαφάνειας και δημοσιότητας. Το κοινό πρέπει να έχει απόλυτη πρόσβαση στις λειτουργίες της επιχείρησης, ώστε να συμβάλει στη καλύτερευση της λειτουργίας της.

7.3 Αξιολόγηση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας

Οι κανόνες αξιολόγησης των κοινωνικών επιχειρήσεων είναι σχεδόν κοινοί με τους κανόνες των εμπορικών επιχειρήσεων. Εκεί που διαφέρει η αξιολόγηση είναι η εκτίμηση του κοινωνικού ρόλου που παράγει κοινωνική επιχείρηση κάνοντας έτσι ένα κοινωνικό πια «ισολογισμό» ώστε να αποδοθούν με το καλύτερο τρόπο οι ικανότητες και οι προσφορές της στο κοινωνικό σύνολο. Εξίσου σημαντική είναι συνεπώς η συμβολή της κοινωνικής επιχειρηματικότητας και στην τοπική ανάπτυξη, καθώς συμβάλλει στην επίλυση προβλημάτων των τοπικών κοινωνιών αλλά και στην μείωση της ανεργίας σε αυτές.

Ιστορικά, η κοινωνική οικονομία αναπτύχθηκε προκειμένου να υπάρξουν λύσεις και απαντήσεις σε προβλήματα και περιόδους σημαντικών κοινωνικών μεταβολών. Η ανάληψη, λοιπόν, επιχειρηματικής πρωτοβουλίας με κοινωνικά χαρακτηριστικά και η συμμετοχή στην κοινωνική οικονομία είναι υπόθεση των

πολιτών. Ως εκ τούτου, οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι πρωτοβουλίες που τις χαρακτηρίζει ο κοινωνικός σκοπός, η συλλογικότητα, η αλληλεγγύη και η δημοκρατική λειτουργία.

Για το μέλλον της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στη χώρα μας δεδομένου ότι πάμπολλα εμπόδια και προσκόμματα παρουσιάζονται συνεχώς δεν μπορεί κάποιος να προβλέψει με ασφάλεια την εξέλιξη του. Η μοναδική απάντηση που μπορεί κάποιος να δώσει είναι αν η κοινωνική επιχειρηματικότητα μπορεί να δώσει λύση στο μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα αυτή τη στιγμή, αυτό της ανεργίας, και μάλιστα της ανεργίας σε μεγαλύτερες ηλικίες. Η απάντηση είναι θετική υπό προϋποθέσεις. Εάν δεν γίνει χρήση των κλειδιών όπως αυτά προαναφέρθηκαν παραπάνω και εάν τα εμπόδια που συνδέονται με την επιχειρηματικότητα εν γένει όπως αυτά παρουσιάστηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο, δεν αρθούν, είναι προφανές πως τα οφέλη μετριάζονται ή τίθενται ακόμα και σε κίνδυνο.

Η αλληλέγγυα οικονομία δεν αποτελεί οικουμενική πραγματικότητα και πρακτική, αντιθέτως διακρίνονται ομάδες των οποίων η ανάγνωση για τη συγκεκριμένη έννοια την αναδεικνύει ως κάτι το ιδεατό που είναι όμως αδύνατο να περάσει στη σφαίρα του πραγματικού, ενώ κάποιες άλλες επιτυγχάνουν την μετάφραση αυτής της έννοιας σε πράξη μέσω της παραγωγικής διαδικασίας των επιχειρήσεων, της εμπορευματοποίησης και της κατανάλωσης.

Οικονομία αλληλεγγύης εκφραζόμενη σαν κοινωνική επιχειρηματικότητα, αποτελεί τη βάση ενός νέου τρόπου παραγωγής που χρησιμοποιεί την τεχνολογία και συγκεκριμένα το διαδίκτυο. Υπό αυτήν την έννοια, οδηγούμαστε σε μια win win κατάσταση μιας και η αλληλέγγυα οικονομία επεκτείνεται, αυξάνει ο αριθμός των δικτύων και μαζί αυξάνουν και οι δυνατότητές τους για πολιτική δράση. Η επανάσταση αυτή έχει σαν βάση τη ικανότητα των κοινωνικών ομάδων να συνεχίζουν να συνδέονται και να επεκτείνονται σε δίκτυα και σε κινήματα, φέρνοντας το τοπικό και το παγκόσμιο μαζί.

Στο πλαίσιο των προϋποθέσεων λοιπόν είναι αναγκαίο οι καθημερινές μας πρακτικές να καθοδηγούνται από αρχές αλληλεγγύης. Αρχές ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς που ανάγουν τις επιλογές σύμφωνα με τον κόσμο που θέλουμε να χτίσουμε. Για αυτό, είναι επιτακτική η ανάγκη να δυναμώσουμε τα κυκλώματα της αλληλέγγυας οικονομίας και να ενισχύσουμε στο έπακρο την κοινωνική επιχειρηματικότητα.

7.4 Η πολυσημία της κοινωνίας των πολιτών ως θεμέλιο της κοινωνικής επιχειρηματικότητας,

Αναφερόμενοι στον όρο «Κοινωνία των Πολιτών», αντιλαμβανόμαστε ότι είναι μία έννοια που παίζει σημαντικό ρόλο σήμερα στο επίπεδο της πολιτικής, όπως και του θεωρητικού πολιτικού λόγου. Ο όρος «Κοινωνία των Πολιτών», εμπίπτει στις βασικές έννοιες των κοινωνικών επιστημών. Σαν τέτοιος ως είναι φυσικό, αποτελεί πολύσημο όρο. Δηλαδή αποκτά διαφορετικό νόημα, εξαρτώμενος από το ιστορικό, το κοινωνικό και το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται. Η αντίληψη που σήμερα κυριαρχεί σχετικά με την θέση του ορού «Κοινωνία των Πολιτών», μέσα στο φάσμα των κοινωνικών επιστημών είναι η τοποθέτηση του σε έναν τρίτο, ενδιάμεσο χώρο μεταξύ κρατικού – κομματικού συστήματος και αγοράς. Πρόκειται για τον χώρο που δεν λειτουργεί, ούτε σύμφωνα με την κρατική – κομματική λογική, ούτε με αυτή της αγοράς και του κέρδους.¹⁷³

Εντός της χώρας μας σύμφωνα με την ως άνω τοποθέτηση του όρου «Κοινωνία των Πολιτών», η θέση της είναι εξαιρετικά καχεκτική. Ο κύριος λόγος που επικρατεί η καχεξία αυτή έχει να κάνει κυρίως με την υπάρχουσα κομματοκρατία. Τα κόμματα ως γνωστόν έχουν την τάση να εμπλέκονται σε όλους τους θεσμικούς χώρους της κοινωνίας, με αποτέλεσμα να υποδαυλίζουν τις λογικές αυτονομίας τους και τις υψηλές τους αξίες. Στην επικρατούσα σημερινή κρίση, παρατηρούμε αφ ενός την ολική απαξίωση των κομμάτων, αφ ετέρου την διαμορφωμένη - από τον τύπο κυρίως - καταναλωτική συμπεριφορά της αγοράς, λόγω της μεγάλης ένδειας μιας μεγάλης μερίδας του πληθυσμού, να έχει σημαντικά αμβλυνθεί η επιρροή του ρόλου της. Η κατάσταση αυτή σηματοδοτεί, εντός του χώρου της «Κοινωνία των Πολιτών», θετικές αλλά και αρνητικές εξελίξεις.

Οι τελευταίες αδιαμφισβήτητα αποτελούν την σκιάδη πλευρά της «Κοινωνίας των Πολιτών». Χαρακτηριστικά των εξελίξεων αυτών είναι, η απάθεια για το πολιτικό γίνεσθαι, η κοινωνική ανομία, η αύξηση της παραβατικότητας και η φυγή μεγάλου αριθμού των νέων προς τους τεχνητούς παραδείσους των ναρκωτικών ουσιών.¹⁷⁴

Αναδύονται επίσης ομάδες και οργανώσεις, που προωθούν ρατσιστικές αξίες και νοοτροπίες. Συχνή επίσης είναι η καταφυγή, σε αποδιοπομπαίους τράγους,

¹⁷³Μουζέλης, Ν Εφημερίδα «Το Βήμα», μη κυβερνητικές οργανώσεις, κοινωνία πολιτών, εθελοντισμός. Άρθρο 18-12-2011.

¹⁷⁴Μουζέλης, Ν. Εφημερίδα «Το Βήμα», μη κυβερνητικές οργανώσεις, κοινωνία πολιτών, εθελοντισμός. Άρθρο 18-12-2011.

προκείμενου να εξηγηθεί η πρόσφατη οικονομική δυσπραγία με γενικεύσεις και «τσουβαλιάσματα».

7.5 Ο εθελοντισμός

Μέσα στις θετικές εξελίξεις, κατατάσσεται η τάση της κοινωνίας για εθελοντισμό. Ο πολίτης εντασσόμενος σε εθελοντικές ομάδες, αναδύει τον θετικό και αισιόδοξο χαρακτήρα του. Η ανάγκη αυτή προέρχεται από τη συρρίκνωση των κοινωνικών υπηρεσιών του κράτους. Η κρατική αυτή δυσπραγία ενεργοποιεί τον πολλαπλασιασμό ομάδων βοήθειας, προς άτομα που έχουν ανάγκη κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας. Οι εθελοντικές ομάδες παρέχουν οικονομική βοήθεια, ρούχα και τρόφιμα. Όπως υπάρχουν και αυτές που προσφέρουν ιατρικές και νομικές υπηρεσίες.¹⁷⁵

Παρατηρούμε έτσι την ανάπτυξη της ανθρώπινης αλληλεγγύης, μια άγνωστη μέχρι τώρα κοινωνικής κουλτούρας, που δεν εκδηλώνεται πλέον μέσω του κράτους, αλλά πολύ πιο άμεσα και αυθόρμητα από τους ίδιους τους πολίτες. Μια εκδήλωση που προέρχεται συνήθως, από τα κατώτερα στρώματα των πολιτών, αυτών που ανταποκρίνονται στον συνάνθρωπο που ζητάει βοήθεια. Αναδύεται έτσι μια κοινωνικότητα, που ήταν άγνωστη μέχρι σήμερα και η κρίση είναι αυτή που της δίνει την αφορμή να ανθίσει. Μια κοινωνικότητα η οποία έρχεται σταδιακά, να ταράξει τα «θολά νερά» της απάθειας.

Μέσα σε τέτοιες κοινωνικές αλλαγές είναι εύλογο να υπάρξουν και οι επικριτές των εξελίξεων. Αυτοί που θεωρούν την εθελοντική κοινωνική βοήθεια, ως το όχημα για το πέρασμα ανθρωπιστικών λειτουργιών του κοινωνικού κράτους στον ιδιωτικό τομέα, μέσα σε ένα ευρύτερο πλάνο σκόπιμης προώθησης μιας νεοφιλελεύθερης στρατηγικής. Κάτι τέτοιο, δύσκολα μπορεί κάποιος να πιστέψει πως ευσταθεί. Ο κοινωνικός εθελοντισμός δεν αποσκοπεί στη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας. Απλά και μόνο προσπαθεί, εντός της κρίσης αλλά και εκτός αυτής, να συμπληρώσει –και όχι να υποκαταστήσει– τις κρατικές κοινωνικές υπηρεσίες, προσφέροντας βοήθεια η οποία δεν έχει τον απρόσωπο – άχρωμο, διευθετικό γραφειοκρατικό χαρακτήρα της πρόνοιας του κράτους.

¹⁷⁵Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Έρευνας για τις Συνεργατικές και Κοινωνικές Επιχειρήσεις και τις υπηρεσίες της Επιτροπής. Carlo Borzaga, Gianluca Salvatori, Riccardo Bodini και Giulia Galera. Ευρωπαϊκή Ένωση, Μάρτιος του 2013 σελ.24

7.6 Κοινωνία των πολιτών και πολιτική

Φυσικό είναι η «Κοινωνία των Πολιτών» να εξεταστεί εντός του πλαισίου του ευρύτερου πολιτικού περιβάλλοντος. Παρατηρούμε λοιπόν, πολιτικοποιημένα άτομα, εντασσόμενα στις κοινωνικές ομάδες, να στρέφουν την πλάτη τους στα κόμματα, συμμετέχοντας σε μη κυβερνητικές οργανώσεις. Πρόκειται για οργανώσεις που προωθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, δίνοντας στους θεσμούς δημοκρατική διάσταση. Απαιτείται πλέον, η δημοκρατική διαφάνεια και η προστασία των αδύναμων ομάδων από τον κρατικό αυταρχισμό. Επιτακτική μάλιστα εμφανίζεται η ανάγκη της πάταξης της δημόσιας διαφθοράς, του χρηματισμού των υπάλληλων του κράτους, κλπ. Εδώ οι ανεξάρτητες αρχές – όσο αυτές δύνανται να είναι ανεξάρτητες – αποτελούν την τροχοπέδη της κρατικής αυθαιρεσίας και τις μονοπωλιακής ασυδοσίας των αγορών. Η κρίση είναι αυτή που καλλιεργεί το έδαφος για την ανάπτυξη τέτοιου είδους οργανισμών, ικανών να αμβλύνουν τις ανισόροπες σχέσεις κοινωνίας και κράτους

Οι ενστάσεις παρόλα αυτά, εναντίον των ανεξάρτητων αρχών της «Κοινωνίας των Πολιτών» δεν λείπουν. Η δημοκρατική τους νομιμοποίηση, δεν είναι λόγος επικρίσεως, εφόσον οι αρχές τους δεν είναι αιρετές από τον λαό. Εκπροσωπούν άρα, αποκλειστικά και μόνο τον εαυτό τους. Οι δημοκρατικοί θεσμοί όμως, απαιτούν όπως η συμμετοχή εντός των πολιτικών διαδικασιών πρέπει να είναι αποκλειστικά μέσω κομμάτων ή δημοψηφισμάτων.¹⁷⁶

Εκεί όπου η κοινοβουλευτική δημοκρατία έχει βαθιές ρίζες μέσα στη κοινωνία, οι πολίτες συμμετέχουν στον πολιτικό χώρο και δια μέσω μιας πληθώρας οργανώσεων που εντάσσονται στον χώρο της «Κοινωνίας των Πολιτών». Όταν οι ρίζες αυτές δεν υπάρχουν ή είναι ατροφικές, υπάρχει σοβαρό δημοκρατικό έλλειμμα. Τότε το χάσμα των κομμάτων και των πολιτών, διευρύνεται επικίνδυνα. Ένας κίνδυνος που εμπεριέχει πολλά ανεπιθύμητα «παρατράγουδα», στην μελλοντική εξέλιξη της κοινωνίας.¹⁷⁷

Εντός του πολιτικού χώρου της «Κοινωνίας των Πολιτών» εντάσσεται και το κίνημα των «Αγανακτισμένων». Αυτό συμβαίνει και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου το κίνημα αυτό, ευθέως αμφισβήτησε τα κόμματα εξουσίας και τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές της ευρωζώνης. Είναι αυτές οι πολιτικές που σκοπό τους

¹⁷⁶Μουζέλης, Ν. Εφημερίδα «Το Βήμα», μη κυβερνητικές οργανώσεις, κοινωνία πολιτών, εθελοντισμός. Άρθρο 18-12-2011.

¹⁷⁷Μουζέλης, Ν. Εφημερίδα «Το Βήμα», μη κυβερνητικές οργανώσεις, κοινωνία πολιτών, εθελοντισμός. Άρθρο 18-12-2011.

έχουν, να εντείνουν την ύφεση, να εκτοξεύσουν την ανεργία και να περιθωριοποιήσουν κοινωνικά και οικονομικά, ανθρώπους κοινωνικά αδύναμους.¹⁷⁸

Οι «Αγανακτισμένοι» αποτελούν συνέχεια των κινημάτων της Γένοβας και του Σηάτλ, όπως και πληθώρας ακόμη παρόμοιων κινημάτων ανά τον πλανήτη. Η σύγχρονη δυτική πολιτική κουλτούρα έχει σαφώς επηρεαστεί από αυτά τα κινήματα, παρόλο που ουσιαστικά δεν επέφεραν εμφανείς θεσμικές πολιτικές αλλαγές. Οι μορφές και οι μέθοδοι αμφισβήτησης μέσα από αυτά τα κινήματα έχουν διαφοροποιηθεί από τους τρόπους αμφισβήτησης που αναπτύσσονται εντός των κομμάτων. Η δημοκρατική διακυβέρνηση μεταλλάσσεται και παίρνει μια νέα μορφή στην οποία πρέπει να υπάρχουν και εναλλακτικοί τρόποι συμμετοχής στα κοινά εκτός των παραδοσιακών μέσα από τις κομματικές εντάξεις των πολιτών. Νέες μέθοδοι, που δεν υποσκάπτουν, αλλά δίνουν νέα ζωή αναπροσαρμοσμένη στις σημερινές σύγχρονες απαιτήσεις της ευνομούμενης πολιτείας που δεν δημιουργεί ανισότητες ταξικές.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Α. Μακρυδημήτρης *"η δημοκρατία ή θα είναι ελεύθερη ή θα πάψει να είναι δημοκρατία"*¹⁷⁹. Υπό αυτήν την έννοια η κοινωνία έρχεται να εμπλακεί στην πολιτική και να "εμπλουτίσει" τη δημοκρατία και τις πρακτικές της δημιουργώντας ένα είδος κοινωνικού φιλελευθερισμού.

Η κρίση λοιπόν εκτός των μύριων όσων δεινών επέφερε, ανέδειξε ένα κανάλι, μια ευκαιρία θετικής εξόδου από μια μιζέρια βολέματος ορισμένων. Δημιούργησε συνθήκες διεξόδου που οδηγούν σε μια πιο ανθρωπινή, μια περισσότερο πολιτισμένη και δημοκρατική πολιτεία.

¹⁷⁸Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Έρευνας για τις Συνεργατικές και Κοινωνικές Επιχειρήσεις και τις υπηρεσίες της Επιτροπής. Carlo Borzaga, Gianluca Salvatori, Riccardo Bodini και Giulia Galera. Ευρωπαϊκή Ένωση, Μάρτιος του 2013 σελ. 35

¹⁷⁹ Μακρυδημήτρης, Α. (2006), Κράτος των πολιτών, προβλήματα μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού, Λιβάνης, σελ. 204

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ -ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ – ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ.

8.1 «Θεσμοί και εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας»

Η κοινωνική οικονομία σε οιαδήποτε μορφή της, αρχομένης ως οικονομία της ανταλλαγής προϊόντων, χωρίς την παρεμβολή χρημάτων, καθώς και σε όλες τις παραδοσιακές μορφές της, μέχρι τις σημερινές σύνθετες μορφές συνεταιριστικής επιχειρηματικότητας, είχε προαπαιτούμενο την συλλογική συνείδηση, την αλληλεγγύη και το πνεύμα συνεργασίας μεταξύ των πολιτών¹⁸⁰. Οι εθελοντικοί φορείς και οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών είναι η εξωτερικευμένη έκφραση αυτής της διαδικασίας. Οι κοινωνικές συλλογικότητες σε τοπικό επίπεδο που έχουν πολιτιστικούς, περιβαλλοντικούς και ανθρωπιστικούς χαρακτήρα στόχους, αποτελούν την απαρχή μιας συνεργατικής δραστηριότητας σε οικονομικό επίπεδο για την παραγωγή ή διανομή αγαθών και υπηρεσιών. Ανθρωπιστικές, θρησκευτικές, όπως και πολιτιστικές κοινότητες, ακόμα και οι κοινότητες εθνικού χαρακτήρα της διασποράς, κατά τα παρελθόντα χρόνια, αποτέλεσαν πολλές φορές την βάση για να αναπτυχθεί η αλληλέγγυα οικονομία, ώστε να ισχυροποιηθεί η θέση τους και στη συνέχεια να αποκτήσουν συγκριτικά πλεονεκτήματα ανάπτυξης εντός των ευρύτερων κοινωνιών που λειτουργούσαν. Οι οργανώσεις λοιπόν της κοινωνίας πολιτών, τότε με τη μορφή ιδρυμάτων αλληλεγγύης και άλλοτε ως αδύναμες και κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, μέσα από την συνεργασία των μελών τους, αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά τον αποκλεισμό και την ανθρωπιστική κρίση.¹⁸¹

Σήμερα, η ανάπτυξη των κοινωνικών δικτύων, με την άνοδο της πληροφορικής και του διαδικτύου αποκτά μεγάλες διαστάσεις λόγω της εύκολης και γρήγορης επικοινωνίας που διευκολύνουν τις ανθρωπιστικές καμπάνιες. Η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης που οφείλεται στις ανθρωπιστικές δραστηριότητες της κοινωνίας των πολιτών, γίνεται επίσης καταλυτικός παράγοντας στη διαμόρφωση του πολιτικού περιβάλλοντος. Η ποσοτική και ποιοτική αύξηση των οργανώσεών της, την καθιστά σημαντικό παράγοντα απέναντι στα κράτη και την κοινωνία. Ο ακτιβισμός και η αφύπνιση απέναντι στην ανεργία και την φτώχεια, γεννούν νέες πρακτικές που όταν

¹⁸⁰ Αυτή η συλλογική συνείδηση που αναπτύσσεται εντός της κοινωνικής οικονομίας μπορούμε να πούμε ότι είναι και αυτή που νοείται ως ηθική συμπεριφορά εντός της οικονομικής σφαίρας. Πρόκειται για το κοινό καλό που πρεσβεύει η αριστοτελική ανάλυση ή το χώρο ηθικής εντός της αγοράς όπως τον παρουσίασε ο Α. Smith.

¹⁸¹ Τακτικός, Β και συν. (2013). *Θεσμοί και εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας*. Αθήνα.

εφαρμόζονται για μακρύ διάστημα οδηγούν στην κοινωνική οικονομία με επίκεντρο τον άνθρωπο. Ο τομέας της συνεργασίας είναι ένας από τους τομείς που δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας.

Ελάχιστοι παρόλα αυτά είναι οι στοχαστές, που έχουν προσπαθήσει να θεωρητικοποιήσουν αυτές τις κοινωνικές εξελίξεις οι οποίες οφείλονται στις αλλαγές που επιφέρει η κοινωνία πολιτών, μέσω της κοινωνικής επιχειρηματικότητας πάρα την μεγάλη συμβολή τους στις παγκόσμιες εξελίξεις. Ακόμα λιγότεροι είναι εκείνοι που έχουν αναγνωρίσει την ικανότητά της να διαμορφώσει ένα νέο προοδευτικό περιβάλλον χρησιμοποιώντας τον σύγχρονο επικοινωνιακό της ρόλο, ώστε να προαχθεί η χειραφέτηση, ο εκδημοκρατισμός των πολιτικών θεσμών εκ θεμελίων προς όφελος των ίδιων των πολιτών.

Είναι έκδηλη επίσης μια νέα παγκόσμια τάση της κοινωνίας πολιτών που αποτελεί μια σημαντική βάση για τους κοινωνικούς ακτιβιστές η αποκαλούμενη «παγκοσμιοποίηση από τα κάτω». Αυτή την τάση θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε καθώς και την κοινωνία πολιτών ως ολότητα, δηλαδή σαν μια ενότητα με συγκλίνουσα ιστορική ροή που καθορίζει το μέλλον της ανθρωπότητας.

Εδώ τίθεται το θεμελιώδες ερώτημα. Μπορεί να υλοποιηθεί το όραμα της «παγκοσμιοποίησης από κάτω» και πώς; Η κοινωνία των πολιτών σε παγκόσμιο επίπεδο είναι υπαρκτή και ισχυρή. Αυτή συσπειρώνει διεθνώς το 60% των οργανώσεων σε όλο τον κόσμο. Αυτές οι οργανώσεις εκφράζουν την συνολική επιθυμία, να δημιουργηθεί μια μόνιμη Συνέλευση της Παγκόσμιας Κοινωνίας Πολιτών, τη στιγμή που οι στόχοι των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών ανά την υφήλιο είναι λίγο πολύ κοινοί.

Στην συντριπτική τους πλειοψηφία οι κοινωνικές οργανώσεις διεθνώς ζητούν τη διαγραφή του χρέους των χωρών του Τρίτου κόσμου.

Το 60% ζητά ειρήνη, δικαιοσύνη, πυρηνικό αφοπλισμό, και επιτάχυνση των διαδικασιών για το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο.

Το 50% ζητά περισσότερη βοήθεια για την ανάπτυξη του Τρίτου κόσμου, ενδυνάμωση της διεθνούς δημοκρατίας, ενίσχυση του ρόλου των ΜΚΟ, στήριξη του δίκαιου εμπορίου και της ηθικής οικονομίας¹⁸².

¹⁸²Κατά τους αρχαίους Ελληνικούς χρόνους η αναφορά στην `ηθική `οικονομία είναι εξ' ορισμού περιττή μιας και το στοιχείο της ηθικής εμπεριέχεται στις οικονομικές πρακτικές της εποχής, όπου αναγνωρίζει την οικονομία ως την διαχείριση των τα του οίκου. Στην πορεία όμως οι δύο έννοιες διαχωρίζονται ωθώντας φιλοσόφους όπως ο Ρουσσώ να πρεσβεύουν ότι η συνύπαρξη των δύο είναι ουτοπική. Από τότε μέχρι και σήμερα ο όρος χρησιμοποιήθηκε υπό διαφορετικές οπτικές γωνίες όπως αυτή της

Το 45% ζητά προστασία του περιβάλλοντος, σεβασμό του πρωτόκολλου του Κιότο και δημιουργία Διεθνούς οργάνωσης για το περιβάλλον. Ακόμη μία φορά η ιδιαιτερότητα των περιβαλλοντικών θεμάτων και εκστρατειών φαίνεται να είναι αποδεκτή σε περιορισμένο βαθμό από τα παγκόσμια κινήματα.¹⁸³

Το 43% ζητά τη δημιουργία μόνιμης ειρηνευτικής δύναμης peace- του ΟΗΕ, εξισορρόπηση των σχέσεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, όρια στις πολυεθνικές εταιρίες, προστασία των δικαιώματα των εργαζομένων κι αναγνώριση των κοινωνικών δικαιωμάτων των μεταναστών.

Το 39% ζητά έλεγχο της παγκόσμιας οικονομίας¹⁸⁴.

Το 30% ζητά να συμπεριληφθούν αντιπρόσωποι της κοινωνίας των πολιτών στο εσωτερικό σύστημα του ΔΝΤ, της Παγκόσμιας Τράπεζας, του ΠΟΕ και του ΟΗΕ.

Αυτά τα στοιχεία φανερά δηλώνουν τις κοινές τάσεις των οργανωμένων κοινωνιών των πολιτών.

8.2 Κράτος, αγορά, κοινωνία των πολιτών

Οι διανοούμενοι των εκάστοτε συστημάτων όπως και προηγούμενα αναφέραμε δεν έχουν πάρει ακόμα θεωρητική θέση σχετικά με την κοινωνία των πολιτών. Ο προφανής λόγος αυτής της απόστασης των στοχαστών, είναι ότι εξαρτώνται ακόμη σε μεγάλο βαθμό από το κράτος και την αγορά. Μεγάλος αριθμός αναφορών και άρθρων υπάρχει, πάρα την φτωχή βιβλιογραφία.

Ακόμα από την περίοδο του διαφωτισμού, οι μεγάλοι νεωτεριστικοί στοχαστές αναγνωρίζουν τρεις καθολικότητες ως ρυθμιστικούς παράγοντες της κοινωνικής πραγματικότητας: το κράτος, την αγορά και την κοινωνία των πολιτών. Όλοι οι κλασικοί της πολιτικής θεωρίας συγκλίνουν σε αυτό το πλαίσιο. Adam Smith,

θηρσκευτικής έννοιας. Ο όρος αρχίζει να συνδέεται με την ηθική του ανθρωπισμού μόνο πολύ πρόσφατα. Συγκεκριμένα χρησιμοποιείται από την Κοινωνία των Πολιτών ως η αναγκαία παράμετρος ανθρωπιστικών προγραμμάτων όπου σκοπός δεν πρέπει να είναι το κέρδος όπως ενδεχομένως στην κλασσική οικονομική θεώρηση περί οικονομικών προγραμμάτων αλλά οι ηθικές αξίες όπως αυτές πρεσβεύονται από την Κοινωνία των Πολιτών.

¹⁸³Τακτικός, Β και συν. (2013). *Θεσμοί και εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας*. Αθήνα.

¹⁸⁴Ο λόγος της απαίτησης αυτής ερείδεται στο αίτημα της κοινωνίας των πολιτών για δίκαιη διανομή του πλούτου που παράγει το κοινωνικό σύνολο. Διότι η «ελεύθερη οικονομία» που δεν μπορεί να ελεγχθεί από τον πολίτη και που δεν υπόκειται σε κανόνες, και που καταχρηστικά επικαλείται ελεύθερη, γίνεται αντικείμενο σφετερισμού των δυνάμεων που επιθυμούν τη λειτουργία της εκτός κανόνων και ορίων. Παραδείγματα υλοποίησης αυτού του ελέγχου μπορούν να αντληθούν από τη λειτουργία ορισμένων Ελβετικών καντονίων όπου η εφαρμογή στοιχείων άμεσης δημοκρατίας αποδίδει ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης 15-20% μεγαλύτερους σε σχέση με τα καντόνια που την εφαρμόζουν σε μικρότερο βαθμό. Για περισσότερα στοιχεία βλέπε Κυριαζής Ν.-Οικονόμου Ε.Μ., (2015) Δημοκρατία και Οικονομία, Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα, Ενάλιος

Tocqueville, Rousseau, Hegel, John Locke, Marx, κ.ά. Εξετάζουν τις αλληλοεπιδράσεις των σχέσεων που αναφέρονται σε αυτές τις καθολικότητες. Αυτές είναι που συγκλίνουν σε κοινές συντεταγμένες, ορίζοντας το μέλλον και την πορεία της ανθρωπότητας. Κατά την διάρκεια των τελευταίων τριών αιώνων, μόνον το κράτος και η αγορά, είναι οι βασικές ρυθμιστικές δυνάμεις – καθοριστές των κοινωνικών εξελίξεων στο κυρίαρχο πολιτικοοικονομικό σύστημα του καπιταλισμού. Η κοινωνία πολιτών ως ολότητα μονό μερικά διαλύματα αναλαμπής είχε να δείξει σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα, παρά τις αισιόδοξες σκέψεις των διαφωτιστών. Η εκδήλωση αυθόρμητων κοινωνικών κινημάτων ήταν σπάνια και συχνά άστοχα οργανωμένη, εύκολη λεία για τους πανίσχυρους θεσμούς της αγοράς και της πολιτικής.¹⁸⁵

Εκτός από τις περιόδους των επαναστάσεων, σχεδόν πάντα τα κινήματα αυτά υποτάσσονταν από τα πολιτικά συμφέροντα. Με συνέπεια να τελούν υπό την κρατική σκέπη, χάνοντας τον αρχικό κοινωνικό τους στόχο. Έτσι, η κοινωνία των πολιτών στο διάστημα της πρώτης και της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης εμφανίζεται ως ένας χώρος που περισσότερο χρησιμοποιείται και σύρεται από τις κομματικές ηγεσίες και δεν διαμορφώνει πολιτική με την έννοια της αυτονομίας και της αυτοδιαχείρισης. Μια σκληρή ιστορική διάψευση των διανοούμενων που υποστήριζαν αρκετά νωρίς τις υψηλές ιδέες, της ελεύθερης κοινωνικής οικονομίας.

Σε πείσμα λοιπόν των ελπιδοφόρων προσδοκιών όλη αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από την ιεραρχική οργάνωση της κοινωνίας και της παραγωγής, μια δομή που δεν επιτρέπει την αυτόνομη οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών. Μοναδική διέξοδος ο συνδικαλισμός, (που ακόμα και αυτόν ο κρατικός μηχανισμός και το κομματοκρατούμενο σύστημα κατορθώνουν πολλές φορές να διαβρώσουν) διαμορφούμενος από την συντεχνιακή αλληλεγγύη, συνετέλεσε στην οργάνωση της κοινωνίας. Έτσι η κοινωνική ελπίδα υποτάσσεται στον στείρο κομματισμό και αλυσοδένεται από την συνδικαλιστική γραφειοκρατία. Οπότε ήταν μοιραία η χαλιναγωγή του ρόλου της κοινωνίας, όπου περιέκλεισε ένα ρόλο συναίνεσης και ενσωμάτωσης στο πλαίσιο του έθνους-κράτους. Μια έκφραση οργανωμένων μειοψηφιών από κοινωνικές ομάδες ξέφραγο αμπέλι για τους κομματικούς λύκους. Η μακροχρόνια αυτή θέση της κοινωνίας των πολιτών, την κατέστησε απόλυτα

¹⁸⁵Τακτικός, Β και συν. (2013). *ο.π.*

υποταγμένη στην κρατική εξουσία αδυνατώντας έτσι τους θεσμούς της, σε σύγκριση με τις άλλες δυο καθολικότητες, την αγορά και την πολιτική.

Τα περιθώρια που άφησε η δεύτερη βιομηχανική επανάσταση για την κοινωνική επιχειρηματικότητα ήταν εξαιρετικά μικρά. Ο παραγωγικός συγκεντρωτισμός ήταν αυτός που αφαιρούσε κάθε ελπίδα για κοινωνικές δραστηριότητες. Οι κοινωνικές οργανώσεις τεχνηέντως κατακερματίστηκαν σε ομάδες θεματικού ενδιαφέροντος και υποσκελίστηκαν μέσα στη δίνη των συντεχνιακών συμφερόντων, αποτρέποντάς τες από κάθε τοποθέτηση ανεξαρτήτου ζητήματος συλλογικής κοινωνικής έκφρασης και αυτονομίας, πέραν των μηχανισμών κομμάτων και του κράτους. Η επιτηδευμένη αποδυνάμωση των οργανωμένων μειοψηφιών εξυπηρετούσε και εξακολουθεί ακόμα και σήμερα να εξυπηρετεί την ηγεμονία του κράτους και της αγοράς.¹⁸⁶

Η παγκοσμιοποίηση έρχεται και ταραίζει τα θολά νερά της πολιτικής κυριαρχίας επί των κοινωνικών φορέων και της υφιστάμενης κατάστασης. Η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών πληροφορικής και του διαδικτύου μαζί με την ανάδυση των μεγάλων περιβαλλοντικών προβλημάτων, την κλιματική αλλαγή, τις μεγάλες ανισότητες, τη διόγκωση της παγκόσμιας φτώχειας, συνδυαστικά, εγείρουν και κινητοποιούν, πληθώρα μικρών και μεγάλων οργανώσεων, με μεγάλη επικοινωνιακή εμβέλεια. Οι κυβερνήσεις υποχρεώνονται να λογοδοτήσουν απέναντι σε αυτά τα ζητήματα και να παραχωρούν απρόθυμα βέβαια, σημαντικά δικαιώματα.

Οι δομές της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης εξαναγκάζονται ασθμαίνουσες, να προσαρμοστούν στα νέα τεχνολογικά δεδομένα, απελευθερώνοντας τις κοινωνικές δυνάμεις των ενεργών πολιτών. Οι πιέσεις προς την εξουσία είναι διαρκείς και πιεστικές, πολλαπλασιαζόμενες συνεχώς από την κοινωνία των πολιτών, που τώρα πια γίνεται καταλυτικός παράγοντας στη διαμόρφωση του πολιτικού τοπίου.

Ο βαθμός επιρροής βέβαια είναι άμεσα εξαρτώμενος από το μέγεθος και την ποιότητα των συγκροτούντων, τις εκάστοτε συλλογικότητες που εκφράζονται ως ενιαίο κίνημα. Η τρίτη βιομηχανική επανάσταση έχει χαρακτηριστικό της, την οικολογική αφύπνιση, τη διεύρυνση της κοινωνικής οικονομίας, καθώς και την πράσινη ανάπτυξη. Τα ως τώρα δεδομένα τείνουν να αλλάξουν και να προσαρμοστούν στα σημεία των καιρών. Οι λίστες των πολιτικών προτεραιοτήτων

¹⁸⁶Τακτικός, Β και συν. (2013). *ο,π.*

αναπροσαρμόζονται με τις απαιτήσεις που θέτει η ίδια κοινωνία σε παγκόσμιο πια επίπεδο.

Μια νέα καθολικότητα αναπτύσσεται μέσα από τη μεγάλη αντίθεση ανάπτυξης των επικοινωνιακών δυνατοτήτων σε επίπεδο διαδικτύου. Οι ενεργοί πολίτες εύκολα πια αυτοοργανώνονται, την στιγμή μάλιστα που το κράτος μειώνει διαρκώς τις παροχές του. Το αίτημα λοιπόν της παγκοσμιοποίησης από τα κάτω, είναι μια πρώιμη εκδήλωση της παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών. Οι απεριόριστες και προσιτές επικοινωνιακές εφαρμογές του διαδικτύου που αξιοποιούν οι κάθε μορφής συλλογικότητες ανταγωνίζονται σθεναρά την μονόπλευρη ενημέρωση της εξουσίας του κράτους και των κομμάτων.

Η διαρκής διεύρυνση της βάσης της κοινωνικής οικονομίας δημιουργεί μια αμφίδρομη σχέση με το λεγόμενο «κοινωνικό κεφάλαιο», θέτοντας τις προϋποθέσεις αυτονομίας σε πρωτοβουλίες για την κοινωνική και πράσινη επιχειρηματικότητα. Παρόλο που σήμερα η κοινωνία των πολιτών εκφράζεται από πολυάριθμες οργανώσεις έχει σαφείς διαφορές από το παρελθόν της. Είναι πια δυνατό να πάρει κάτι περισσότερο από την υπόσταση ενός πρόσκαιρου φαινομένου, όπως παλαιότερα χαρακτηρίστηκαν οι μεγάλες λαϊκές εξεγέρσεις των προηγούμενων αιώνων.

Φυσικά στη λίστα οφείλει να προστεθεί και αυτό που καλείται "Βιομηχανία 4.0" για να χαρακτηρίσει την τέταρτη βιομηχανική επανάσταση του κόσμου, διαδόχου των τριών προηγούμενων βιομηχανικών επαναστάσεων. Εν ολίγοις, αυτή περιλαμβάνει όλα όσα περιστρέφονται της παραγωγικής διαδικασίας και είναι ψηφιακά συνδεδεμένα, παρέχοντας μια άκρως ολοκληρωμένη αλυσίδα αξίας. Μπροστά σε εξελίξεις τέτοιου βεληνεκούς που μπορούν να μεταβάλουν την εικόνα της βιομηχανίας και συνεπώς της αγοράς, πρέπει να μεταβάλλεται και η κοινωνία των πολιτών με σκοπό να προσδένει στο άρμα των εξελίξεων τον πολίτη, είτε από τη σκοπιά του παραλήπτη της τεχνολογικής προόδου είτε από αυτή του δημιουργού με την κοινωνική συνείδηση ως γνώμονα. Διότι τι νόημα έχει η όποια πρόοδος εάν δεν εξυπηρετεί το σύνολο της κοινωνίας;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: Η ΚΑΘΟΛΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΩΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΘΕΣΜΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ

Η κοινωνία των πολιτών ενδημούσα εντός του κλίματος της παγκοσμιοποίησης, αποτελεί για τους ανθρώπους, πολύ σημαντικό κοινωνικό καταφύγιο. Το όλο κλίμα της νέας οικονομικής τάσης, ωθεί την παγκόσμια αγορά σε μια οικονομία απρόσωπων δυνάμεων. Μέσα στο κλίμα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας οι άνθρωποι δημιουργούν μια αίσθηση συγγένειας και εμπιστοσύνης, όπου μοιράζονται σκοπούς και συλλογική ταυτότητα. Η κοινωνία των πολιτών είναι το αντίδοτο σε έναν κόσμο που διέπεται όλο και περισσότερο από αυστηρούς οικονομικούς όρους.

Η παγκοσμιοποίηση επιφέρει μια βίαιη αλλαγή. Από τη μία πλευρά, η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών πληροφορικής και του διαδικτύου και από την άλλη η ανάδυση των μεγάλων περιβαλλοντικών προβλημάτων, οι μεγάλες ανισότητες και η διόγκωση της παγκόσμιας φτώχειας, είναι αυτές που κινητοποιούν, παράλληλα, πληθώρα μικρών και μεγάλων οργανώσεων, με μεγάλη επικοινωνιακή εμβέλεια, αναγκάζοντας τις κυβερνήσεις να λογοδοτούν απέναντι σε αυτά τα ζητήματα.

Η κοινωνία των πολιτών αρχίζει να γίνεται βασικός παράγοντας στη διαμόρφωση του πολιτικού περιβάλλοντος, σε μια περίοδο που έχει επιτευχτεί ποσοτική αύξηση αλλά και διαφοροποίηση των στόχων και των μέσων, μέσω των οργανώσεων της με τάσεις αυτονομίας απέναντι στο κράτος με οικονομική διάρθρωση.

Έντονη μάλιστα αρχίζει να γίνεται και η οικολογική αφύπνιση, μέσα από τους νέους κανόνες της πράσινης ανάπτυξης, που αναδείχθηκε τελευταία. Αυτά όλα είναι ορισμένα από τα σημεία των καιρών, που αλλάζουν τα δεδομένα. Δημιουργείται έτσι μια νέα καθολικότητα ακριβώς μέσα από τη μεγάλη αντίθεση ανάπτυξης των επικοινωνιακών δυνατοτήτων σε επίπεδο αυτόνομης οργάνωσης της κοινωνίας των πολιτών. Αποτέλεσμα των διαρκώς φθινουσών παροχών του κράτους σε κοινωνική ασφάλεια, εξασφάλιση απασχόλησης και κοινωνικών παροχών, παράλληλα με τις πιέσεις που ασκούνται από την οικονομική παγκοσμιοποίηση.

Μέσα από τις απεριόριστες και προσιτές επικοινωνιακές εφαρμογές του διαδικτύου, αναπτύσσονται οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις οι οποίες αποκτούν

ολοένα και πιο δραστήριο ρόλο στην επικοινωνιακή διαμεσολάβηση ενισχύοντας τον ρόλο της καθολικότητας μέσα στην κοινωνία των πολιτών. Η υλική βάση της ανάπτυξης της νέας καθολικότητας της κοινωνίας των πολιτών είναι τα μετρήσιμα μεγέθη της κοινωνικής οικονομίας και της τάσης προς την πράσινη ανάπτυξη, που μπαίνει πλέον επίσημα στην πολιτική ατζέντα των ανεπτυγμένων χωρών. Αυτή η νέα υλική βάση της κοινωνικής οικονομίας, που διαρκώς μεγεθύνεται σε μια αμφίδρομη σχέση με το λεγόμενο «κοινωνικό κεφάλαιο», δημιουργεί και τις προϋποθέσεις αυτονομίας έναντι του κράτους.¹⁸⁷

Σήμερα η κοινωνία των πολιτών εκφράζεται μέσα από ένα τεράστιο μωσαϊκό οργανώσεων. Ωστόσο διαφέρει ριζικά από το παρελθόν και δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα φαινόμενο των καιρών. Γίνεται πλέον ρυθμιστής και διαφοροποιεί την οικονομία και την πολιτική που γνωρίζαμε μέχρι τώρα. Δεν ενοποιεί απλά δυνάμεις ώστε να αποτελέσει ένα σκαλοπάτι για ένα κοινωνικό ξέσπασμα και κατόπιν να παραδώσει τη δύναμή της, μετά την πρόσκαιρη έκρηξη, στην εξουσία του κράτους. Συνιστά μια νέα καθολικότητα με αυτόνομη θεσμική διάρκεια, που ριζώνει στην κοινωνία και την ενεργοποιεί προς νέες μορφές συλλογικής δημιουργίας, επιβάλλοντας στο κράτος και την αγορά, για πρώτη φορά στην ιστορία, ιδέες για πράσινη οικονομία και κοινωνική ευθύνη απέναντι στο περιβάλλον, τον πολίτη, τον άνθρωπο.

Η επιβολή της είναι σταδιακή με έντονες τάσεις αυτονομίας και δράσεις που αφορούν την ειρήνη, την οικολογία και την αλληλέγγυα οικονομία. Παρόλα αυτά οι δύο κυρίαρχες καθολικότητες, του κράτους και της αγοράς παραμένουν οι μεγάλες ρυθμιστικές δυνάμεις της κοινωνίας. Αυτές ακόμα καθορίζουν τις εξελίξεις της κοινωνίας. Όπως το ίδιο συμβαίνει με το κυρίαρχο πολιτικοοικονομικό σύστημα του καπιταλισμού καθ' όλη τη διάρκεια των τριών τελευταίων αιώνων της βιομηχανικής εποχής.

Οι πιέσεις όμως για θεσμικές μεταρρυθμίσεις στο επίπεδο της οικονομίας και της δημοκρατίας γίνονται συνέχεια εντονότερες. Οι υπέρμαχοι της μονοσήμαντης κυριαρχίας του κράτους και της αγοράς νιώθουν πια άβολα και μάταια προσπαθούν να εντάξουν το νέο φαινόμενο στα καλούπια τους. Η νέα διαμορφούμενη καθολικότητα δεν υπακούει ούτε στους κανόνες της οικονομίας της αγοράς, ούτε χωράει στο πλαίσιο της οικονομικής ολιγαρχίας. *«Σε προηγούμενους αιώνες μιλούσαμε για πόλεις*

¹⁸⁷Τακτικός, Β. (2011) Συγγράμματα για την Κοινωνική Οικονομία

οικουμενικές που παρήγαν πολιτισμό ακτινοβολώντας τον στα πέρατα του κόσμου: Αθήνα, Ρώμη, Κωνσταντινούπολη, Φλωρεντία, Βενετία... Αυτές οι ανθήρες πόλεις είχαν κι έναν κοσμοπολιτισμό ή μια πολύπολιτισμικότητα ως πόλεις αρχέτυπα κάτι που εν μέρει χαρακτηρίζει και τις παγκοσμιοπόλεις αλλά τώρα προεξάρχει η οικονομική τους σημασία ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό»¹⁸⁸. Σε αυτή την ειδοποιό διαφορά αντιτίθεται η κοινωνία των πολιτών, προσπαθώντας να απορροφήσει τους κραδασμούς που δημιουργούνται λόγω της αρνητικής μετάλλαξης της πόλης σε σχέση με τον πρότερο ηθικό εαυτό της. Δεν συμφωνεί επίσης ούτε με τον θεσμό της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, συμπορευόμενη με τον κρατισμό. Η υλική βάση της κοινωνίας μετασχηματίζεται και οργανώνεται αυτόνομα, εντελώς ανεξάρτητα κι ερήμην όλων αυτών.

Υπάρχουν, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, διάφορες θεωρητικές αναφορές σχετικά με την κοινωνία των πολιτών, στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα. Οι αναφορές αυτές είναι σχεδόν πάντα «δεμένες» με την κρατική εξουσία και αλληλοεπιδρώμενες από αυτήν. Ο λόγος είναι προφανής, οι θεσμοί της ήταν ανίσχυροι, σε σχέση με τις δύο άλλες καθολικότητες. Πολύ περιληπτικά θα αναφερθούμε στις δυο θεωρίες του φιλελεύθερου στοχαστή Alexis de Tocqueville απέναντι στις θεωρίες του ηγέτη της Ιταλικής αριστεράς Gramsci, κάνοντας μια μικρή ιστορική αναδρομή, ώστε να αντιληφθούμε την σχέση και τη συνάρτηση της οργανωμένης κοινωνίας πολιτών ως καθολικότητα, με τις άλλες δυο καθολικότητες της αγοράς και κυρίως του κράτους.¹⁸⁹

Στους δυο αυτούς στοχαστές αναφέρονται σχεδόν όλοι οι σύγχρονοι μελετητές. Ωστόσο οι δυο τους συνέγραψαν σε διαφορετικές εποχές, συνεπώς και τα δεδομένα των εποχών τους ήταν διαφορετικά. Ίσως πάλι η σημερινή τους ερμηνεία να φαντάζει κάπως πρώιμη υπό τις τωρινές συνθήκες. Είναι όμως αδιαμφισβήτητη η συνεισφορά τους στη θεωρητική παράδοση όσον αφορά τη σχέση της κοινωνίας των πολιτών με το κράτος. Οι δυο τους αποτελούν το εναρκτήριο σημείο αναφοράς που σηματοδοτεί τα όρια και τις δυνατότητες ελευθερίας, του κοινωνικού φαινομένου που ορίζουμε σήμερα ως ενεργούς πολίτες.

Μέσα από τον Tocqueville είναι ξεκάθαρη η σημασία του εθελοντισμού, που συμπληρώνει το ανεπαρκές κράτος και έχει σαν εύλογο αποτέλεσμα, την ανάπτυξη

¹⁸⁸ Λεοντίδου Λ., (2009), Παγκοσμιοποίηση, Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελλάδα, εις Σιούσουρας Π., Χαζάκης Κ., Εκδόσεις Ποιότητα

¹⁸⁹ Τακτικός, Β. (2011) ο.π.

του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνίας των πολιτών, που πλέον αναγνωρίζονται ευρέως ως καθοριστικοί παράγοντες οικονομικής ανάπτυξης.

Η Αμερική όμως στην πορεία της εξέλιξης της διαψεύδει πολλές από τις προφητικές ερμηνείες του. Το ίδιο συμβαίνει με την μετεξέλιξη του καπιταλιστικού μοντέλου, ένα φαινόμενο το οποίο δεν αναλύει αναλυτικά ο στοχαστής. Η ανάλυση αυτή γίνεται διεξοδικότερα από τον Adam Smith και τον Marx. Ο Tocqueville αναφέρεται απλά στις αξίες του φιλελευθερισμού τις οποίες εμπεριέχει ο καπιταλισμός. Γράφει μάλιστα τα εξής για την Αμερική: «Βλέπω ότι τα αγαθά και τα χαλεπά επιμερίζονται αρκετά ισομερώς. Τα μεγάλα πλούτη εξαφανίζονται και ο αριθμός των μικρών περιουσιών πολλαπλασιάζεται. Δεν υπάρχουν πια ούτε η αχανής χλιδή ούτε η ανεπανόρθωτη εξαθλίωση. Η φιλοδοξία είναι καθολικό συναίσθημα, λίγες όμως είναι οι άμετρες φιλοδοξίες». Και παρακάτω: «Τα ήθη είναι ήπια και η νομοθεσία ανθρώπινη... Η βία είναι σπάνια και η σκληρότητα σχεδόν ανύπαρκτη... Και αυτό που παρατηρώ σε σχέση με τις περιουσίες εμφανίζεται με μύριες όσες μορφές. Όλα σχεδόν τα ακραία φαινόμενα γλυκαίνουν και αμβλύνονται και όλα τα έντονα σημεία σβήνουν, αφήνοντας τη θέση τους σε κάτι το μεσαίο». Δυστυχώς όμως, τίποτα από αυτές τις ρομαντικές περιγραφές δεν ισχύει σήμερα στην Αμερική.¹⁹⁰

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλά, αντιπαράθεσε τα όρια της πρόβλεψης του Tocqueville και τις ανεπάρκειες της προβολής του, με τις αντίστοιχες αδυναμίες του Marx. Διαπιστώνει λοιπόν ότι και οι δύο στοχαστές δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από την εποχή τους, λόγω των αφετηριακών αξιών τους και των ιδιαίτερων επιλογών. Μοιραία συνεπαγωγή η παρέκκλιση προς αντίθετες κατευθύνσεις. Η ιστορική σκληρή πραγματικότητα επιβεβαιώνεται για άλλη μία φορά «οι δύο αντίθετες και αντικριστές αναγνώσεις του μέλλοντος εμφανίζονται ως παραπληρωματικά μέρη μιας ενεργούς και επίκαιρης αντιπαράθεσης αξιών, στο πλαίσιο της οποίας οι δύο στοχαστές μπορούν να συγκριθούν όχι ως προς την αναλυτική τους δεινότητα, αλλά ως προς την κατεύθυνση και τις προεκτάσεις της προταγματικής τους ανεπάρκειας.»¹⁹¹

Σε αντίθεση με τους ανωτέρω ο Gramsci, εισάγει στην πολιτική θεωρία την έννοια της ιδεολογικής ηγεμονίας του «οργανικού διανοούμενου» και το γεγονός ότι σκεπτόμενοι και οργανωτικοί άνθρωποι προωθούν ενεργά τις ιδέες και τις απόψεις της τάξης τους.

¹⁹⁰Democracy in America Alexis de Tocqueville, New York, 1838.

¹⁹¹Τσουκαλάς, Κ. (2010). *Η επινόηση της ετερότητας. Ταυτότητες και διαφορές στην εποχής της παγκοσμιοποίησης*, Εκδόσεις Καστανιώτη

Το πεδίο άσκησης της ελευθερίας της δημιουργίας των όρων και προϋποθέσεων της συναίνεσης και της πειθούς, είναι η κοινωνία των πολιτών, όπως είναι εξίσου και πεδίο κοινωνικών συγκρούσεων στο πολιτιστικό, ιδεολογικό, θρησκευτικό και οικονομικό επίπεδο.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Gramsci, κατανόηση ενός σύγχρονου κράτους δεν πραγματοποιείται μόνο από τη μελέτη της πολιτικής και της οικονομικής του δομής. Είναι απαραίτητη η ανάλυση του συνόλου των φαινομένων που όπως ο ίδιος αποκαλεί σαν «οργάνωση της κουλτούρας», τις δέσμες από τις ποικίλες προσλαμβάνουσες του πολίτη. Όπως, εφημερίδες, μάθηση, μέσα μαζικής ενημέρωσης, κινηματογράφο, λαϊκή παράδοση κ.λπ. Ο ίδιος αντιτάσσεται με τον δικό του τρόπο στις επικρατούσες απόψεις και στο διεθνές μαρξιστικό θεωρητικό τοπίο της εποχής του.

Οι συνεισφορές του όσον αφορά την πολιτική σκέψη ήταν:

- η έννοια της πολιτισμικής «ηγεμονίας», ως μέσο διατήρησης της κυριαρχίας του καπιταλιστικού κράτους,
- ο τονισμός της ανάγκης για τη μόρφωση των εργατών, ώστε να δημιουργηθούν οι «οργανικοί διανοούμενοι» της εργατικής τάξης και να γίνει δυνατή η επίτευξη της εργατικής ταξικής «ηγεμονίας»,
- η διάκριση μεταξύ πολιτικής κοινωνίας (αστυνομία, στρατός, νομικό σύστημα κ.ά.), που κυριαρχεί άμεσα και κατασταλτικά, και κοινωνίας των πολιτών (οικογένεια, εκπαιδευτικά συστήματα, συνδικάτα κ.ά.), όπου η κυριαρχία του καπιταλιστικού κράτους συγκροτείται μέσω της ιδεολογίας ή μέσω της συναίνεσης,
- η πρωταρχική σημασία του ιστορικού υποκειμένου, δηλαδή η ανάλυση μιας κοινωνίας στο συγκεκριμένο κάθε φορά ιστορικό της πλαίσιο και η κριτική του οικονομικού ντετερμινισμού.¹⁹²

Είναι πολύ σημαντικό μελετώντας τις σκέψεις του μεγάλου στοχαστή, να αναλογιστούμε ότι αυτές διατυπώθηκαν κάτω από άλλες διαφορετικές από τις σημερινές συνθήκες. Είναι λοιπόν ανεπαρκής για να εξηγήσει όλα τα σύγχρονα πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα και τις συλλογικές συμπεριφορές. Ο Gramsci άλλωστε- όπως πολλοί θεωρούν - ήταν κυρίως, εθνικός στοχαστής της ιταλικής κοινωνικής πραγματικότητας.

Η οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών σήμερα συγκροτείται σε ένα παγκόσμιο διεθνικό πλέγμα, με ανεξάρτητη και αυτόνομη δράση από το εθνικό

¹⁹²Τακτικός, Β. (2011) ο.π

κράτος. Δεν είναι υποχρεωμένες οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών να είναι κρατικοί υπάλληλοι ή κομματικά στελέχη. Είναι έκδηλη η απαγκίστρωση της από τους παραδοσιακούς πολιτικούς δεσμούς μιας ιεραρχικής αντιπροσωπευτικής οργάνωσης, με σκοπό την κρατική εξουσία ή τη διατήρησή της.

Είναι δηλαδή σαφής ο διαχωρισμός της κοινωνίας των πολιτών από το κράτος ως επιλογή! Δομείται μια διαφοροποιημένη κοινωνία των πολιτών από αυτή που ανάλυε ο Gramsci στην εποχή του.

Τα προηγούμενα χρόνια κατά τις ειρηνικές περιόδους ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών περιοριζόταν στη δημιουργία συναίνεσης και ενσωμάτωσης στο πλαίσιο του έθνους-κράτους. Ορισμένες φορές μάλιστα παρουσιαζόταν σαν έκφραση οργανωμένων μειοψηφιών, διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, παρατηρείται μια εξελικτική διαδικασία η οποία επιδρά στο μετασχηματισμό της δημοκρατίας έναντι του κρατικού αυταρχισμού. Φαινόμενο που ενδημεί μετασχηματιστικά, στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και της ανοικτής κοινωνίας, μέσα από την παράδοση του φιλελευθερισμού και της σοσιαλδημοκρατίας και έχει σαν αποτέλεσμα τη θεσμική εξέλιξη των κοινωνικών κατακτήσεων, των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Τα νέα όμως δεδομένα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της εγκαθίδρυσης ως επικυριαρχούσης της αγοράς, περιορίζουν την κρατική κοινωνική προστασία. Οι πολίτες ωθούνται έτσι προς την αυτενέργεια τις οργανωτικές πρωτοβουλίες. Είναι λοιπόν εύλογη η ανάδυση μιας νέας καθολικότητας της κοινωνίας των πολιτών. Καθολικότητα που καλείται πια να γίνει ρυθμιστής και όχι ένα απλός συνομιλητής κατά τη δημοκρατική διαβούλευση. Ένας ισότιμος ρυθμιστής που αναπτύσσεται σε παγκόσμιο επίπεδο και διαμορφώνει νέους θεσμούς.

Η κοινωνία των πολιτών παρουσιάζεται σήμερα σαν τον τρίτο πόλο στην οικονομία και την παγκόσμια διακυβέρνηση. Μια δύναμη ευημερίας και συναίνεσης. Πρώτιστα όμως σαν δύναμη αμφισβήτησης και ανατροπής, που επιβάλλει πολιτικές για το περιβάλλον, για την αντιμετώπιση της απασχόλησης και καταπολέμηση της φτώχειας μέσα από τη συμμετοχική οικολογία και την κοινωνική αλληλέγγυα οικονομία, ως πολυμορφικό κίνημα συμμετοχικής δημοκρατίας. Η πολιτική που γνωρίζαμε μέχρι σήμερα αλλάζει σταδιακά. Η αλματώδης ανάπτυξη των επικοινωνιακών δυνατοτήτων συντελούν στο στόχο της αυτόνομης οργάνωσης της κοινωνίας των πολιτών. Κυρίως, όμως, γεννιέται μέσα από τις απεριόριστες και

προσιτές επικοινωνιακές εφαρμογές του διαδικτύου οι οποίες αποκτούν ολοένα και πιο δραστήριο ρόλο στην επικοινωνιακή διαμεσολάβηση.

Θέλοντας να αναφέρουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της νέας καθολικότητας που την διαφοροποιούν από τις άλλες δυο μπορούμε να τονίσουμε τα εξής:

Η εκρηκτική έκταση, που καταλαμβάνει την τελευταία εικοσαετία

Οι ανθρώπινες και βιώσιμες συγκλίνουσες αξίες που προκύπτουν συνθετικά από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες όπως του φιλελευθερισμού, του σοσιαλισμού, της οικολογίας κλπ

Η πολυμορφία και πολυφωνία

Η ανοιχτή διαβούλευση στον κυβερνοχώρο, έξω από τη γραφειοκρατία και τους θεσμούς εξουσίας η οποία συντελεί στη διαμόρφωση μια εντελώς νέας κατάστασης αυτής της ανοιχτή κοινωνίας.

Η οριζόντια οργάνωση

Η ανάπτυξη των κοινωνικών δικτύων και η οικουμενική τους διάσταση όσον αφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα, την οικολογία και την ανθρωπιστική βοήθεια.

Η αμφίδρομη επικοινωνία κι αυτοδυναμία,

Η υπέρβαση σε μεγάλο βαθμό της ιδιοκτησίας της γνώσης, που φέρνει το διαδίκτυο και απελευθερώνει μεγάλες δυνάμεις της κοινωνίας των πολιτών και σε οικονομικό, αλλά και πολιτιστικό επίπεδο

Η βαθιά κοινωνικοποίηση της πνευματικής ιδιοκτησίας του άυλου προϊόντος της ατομικής και συλλογικής δημιουργίας, καθώς πλέον είναι σχεδόν ανέξοδη ή πολύ φθηνή η μεταφορά γνώσης, ανασυνθέτοντας θεμελιακά νέες αξίες όπως αυτή του πνευματικού εθελοντισμού.

Η ανάδειξη του εθελοντισμού σε κοινωνικό κεφάλαιο τοπικής, αλλά και παγκόσμιας σημασίας για την ανάπτυξη.

Οι αυτόνομες συλλογικότητες και οι κυβερνητικές συλλογικότητες, με σύμμαχο το διαδίκτυο και τις νέες επικοινωνιακές δυνατότητες, που αναπτύσσουν μέσα από αυτή τη διαδικασία προς όφελος του εθελοντισμού της κοινοτικής μη κερδοσκοπικής παραγωγής και της κοινωνικής οικονομίας, χωρίς την επιβολή δογματικής ιδεολογίας.¹⁹³

¹⁹³ Ένωση δικτύων οικοπροστασίας Συντονιστικό Κέντρο ΜΚΟ

Το κύριο χαρακτηρισμό όμως της νέας καθολικότητας της κοινωνίας των πολιτών είναι, τα συνεργατικά δίκτυα που συνθέτουν έναν άλλον κόσμο πέραν αυτού της ανταγωνιστικότητας της αγοράς, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης οικονομίας, δίκτυα οικολογίας, ανθρώπινων δικαιωμάτων, καθώς και συνεργατικά δίκτυα, σε παγκόσμιο επίπεδο, για πρώτη φορά στην ιστορία σε τόσο μεγάλη έκταση. Οι νέες θεματικές και πρακτικές ιδέες προέρχονται από τον χώρο των Οργανώσεων της Κοινωνίας Πολιτών.

Δεν είναι λοιπόν καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών, γίνεται όλο και πιο σημαντική στην Ευρωπαϊκή Ένωση όπου θεωρείται πλέον ένας από τους τρόπους με τους οποίους η Ευρωπαϊκή Ένωση επιχειρεί να επανασυνδεθεί με τους πολίτες της!

Οι εκδηλώσεις της κοινωνίας των πολιτών έχουν κοινό χαρακτηριστικό τους τον αυξημένο βαθμό κοινωνικού ενδιαφέροντος, τον εθελοντικό μη κρατικό και μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Διάφορες έρευνες καταδεικνύουν ότι η συμμετοχή των πολιτών σε φορείς της Κοινωνίας των Πολιτών προκαλεί αισθήματα διασκέδασης-ευχαρίστησης και ικανοποίησης για την επίτευξη των στόχων που οι ίδιοι ή οι οργανώσεις τους έχουν θέσει. Είναι στόχοι που διαπνέονται από οικολογική ή ανθρωπιστική συλλογική δράση η οποία συγκροτεί υψηλούς θεσμούς αλληλεγγύης και εθελοντικής προσφοράς με αξίες που ξεπερνούν την στείρα καθημερινότητα του διαρκούς κυνηγιού του χρήματος. Πρόκειται για έναν ανθρωπισμό που έχει τάσεις να ξεφύγει από τα κλειστά εθνικά όρια. Οι υψηλές αξίες αυτές είναι:

Αλtruισμός, ατομική ανάγκη ή συναίσθημα έκφρασης ενεργούς αλληλεγγύης και παροχής βοήθειας.

Κατανόηση, η διάθεση να καταλάβουμε τον άλλον ή να εντρυφήσουμε σε κάποιο θέμα που απασχολεί την κοινότητα αλλά και η γνώση ως αυτοσκοπός.

Αυτοεκτίμηση, η απόκτηση δεξιοτήτων, εμπειρίας και ευκαιριών που βελτιώνουν την εικόνα που έχουμε για τον εαυτό και παράλληλα δημιουργούν ακόμη και προϋποθέσεις για εύρεση μισθωτής εργασίας.

Αυτοπεποίθηση, το συναίσθημα το οποίο απορρέει από την ικανοποίηση που νιώθει κάποιος όταν αισθάνεται χρήσιμος και σημαντικός για την κοινότητα και αναγνωρίζονται οι δραστηριότητές του.

Αυτοβελτίωση, η απόδραση από προσωπικά αδιέξοδα με την παροχή υπηρεσιών ή την διάθεση ενεργητικότητας σε τρίτους.

Κοινωνικότητα, δηλαδή το αίσθημα του ανοίκειν αφού η συνεργασία και η προσφορά σε εθελοντική βάση διευκολύνει την κοινωνικοποίηση και συντελεί στην απόκτηση νέων γνωριμιών, φίλων και ενός προτύπου σωστής κοινωνικής συμπεριφοράς.¹⁹⁴

Τα κοινωνικά αγαθά και οι υπηρεσίες που παρέχει η κοινωνία των πολιτών μέσα από την κοινωνική επιχειρηματικότητα αποτελούν σημαντικό παράγοντα κοινωνικού και πολιτικού συντονισμού και οργάνωσης. Μέσω αυτού του νεοδημιουργηθέντος τρίτου πόλου που παρεμβάλλεται ανάμεσα στις κυρίαρχες δομές του κράτους και της αγοράς δημιουργώντας νέα πεδία οικονομικής δραστηριότητας και απασχόλησης, συνυπάρχει και εξελίσσεται η κοινωνική επιχειρηματικότητα, παρέχοντας αγαθά και υπηρεσίες και κυρίως αναλαμβάνοντας σημαντικό ρόλο στο κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι. Έρχεται αυτή σαν συμπλήρωμα – αναπλήρωμα ή και σαν υποκατάστατο του κράτους – προνοίας, σε τομείς που εκείνο δεν θέλει, δεν γνωρίζει ή δεν μπορεί να παρέμβει προσδίδοντας με τον τρόπο αυτό προστιθέμενη αξία στο κοινωνικό κεφάλαιο. Είναι λοιπόν αναγκαίος ο επαναπροσδιορισμός, αλλά και ο ρόλος της Κοινωνίας των Πολιτών, στις κυρίαρχες κοινωνικές δομές, καθώς και η στάση του κράτους ως προς τον μη κερδοσκοπικό τομέα.

Τρεις είναι οι θεμελιακές έννοιες – αιτίες, κατακτήσεις της ανθρώπινης γνώσης που πάντα καθόριζαν ως κινητήριες δυνάμεις την ιστορική εξέλιξη και την οικονομική κατάσταση των εκάστοτε κοινωνιών.¹⁹⁵

Το τρίπτυχο ενέργεια, οι τεχνολογίες και οι ιδεολογίες. Η ενέργεια και οι τεχνολογίες λειτουργούν ως υλικές κινητήριες δυνάμεις και οι ιδεολογίες ως καύσιμο της κίνησης των ιδεών και της κουλτούρας. Ίσως όμως οι ιδεολογίες να είναι ο ρυθμιστικός παράγοντας και η λέξη κλειδί σε μια προσπάθεια ανάπτυξης που λαμβάνει υπόψη το κοινωνικό σύνολο και όχι μέρος αυτού¹⁹⁶.

Οι τρεις αυτές έννοιες βρίσκονται σε άμεση αλληλεπίδραση στην ανάπτυξη της οικονομίας, και των κοινωνιών, από την εποχή της ανακάλυψης της φωτιάς και

¹⁹⁴Τακτικός, Β. (2011) Συγγράμματα για την Κοινωνική Οικονομία

¹⁹⁵Τακτικός, Β. και συν. (2013). Θεσμοί και εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας. Αθήνα.

¹⁹⁶ "Τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες νομίσσαμε ότι ο θρίαμβος του ανθρώπινου κεφαλαίου πάνω στο κεφάλαιο με την παραδοσιακή έννοια, δηλαδή το έγγειο, ακίνητο και χρηματοοικονομικό κεφάλαιο, ήταν μια φυσιολογική και αμετάκλητη διαδικασία. Επιβεβαιώνουμε πλήρως την άποψη αυτή. Η πρόοδος προς τον οικονομικό και τεχνολογικό ορθολογισμό δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και πρόοδο προς τον δημοκρατικό και αξιοκρατικό ορθολογισμό. Αν θέλουμε στ' αλήθεια να θεμελιώσουμε ένα δικαιότερο και πιο ορθολογικό κοινωνικό σύστημα που να βασίζεται στο κοινό όφελος, δεν αρκεί να αφεθούμε στις ιδιοτροπίες της τεχνολογίας". Piketty T. (2014), Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα, εκδ. Πολις Αθήνα, σελ. 290-291

του μύθου του Προμηθέα μέχρι σήμερα. Σε πρακτικό επίπεδο το τρίπτυχο αυτό καθορίζει ακόμη και τον προσανατολισμό των επενδύσεων.

Έχοντας κατά νου την επίδραση της ενέργειας, στην οικονομική κρίση έχει αποδειχθεί στην ιστορία ότι η εξάντληση των παραδοσιακών πηγών ενέργειας χωρίς την αντικατάστασή τους από νέες πηγές ενέργειας μπορεί να γυρίσει δραματικά τις εξελίξεις προς τα πίσω με τραγικές συνέπειες.

9.1 Επιδράσεις στα συστήματα παραγωγής και μεταφορών.

Σύντομα, και εφόσον δεν μεταβούμε από τα ορυκτά καύσιμα σε ηπιότερες μορφές ενέργειας, θα υπάρξουν οδυνηρές συνέπειες από την ενεργειακή κρίση. Είναι σχεδόν σίγουρη η κατάρρευση των συστημάτων, γεγονός που συνιστά το χειρότερο εφιάλτη στην παγκόσμια κοινωνία, με αλυσιδωτές επιδράσεις και στην παγκόσμια οικονομία. Οι ανεπτυγμένες κοινωνίες από τη βιομηχανική επανάσταση και μετά είναι ενεργειακά εξαρτημένες προκειμένου να μπορούν να ανταπεξέλθουν στις όλο και αυξανόμενες απαιτήσεις των επίσης αυξανόμενων πληθυσμών τους. Αυτή η εξάρτηση, όπως διαφαίνεται και από τις γεωπολιτικές εξελίξεις, προσδίδει ακόμα περισσότερη ισχύ στις χώρες όπου κατέχουν ακόμα αποθέματα συμβατικών πηγών ενέργειας (άνθρακας, λιγνίτης, πετρέλαιο, φυσικό αέριο) και ταυτόχρονα αποδυναμώνει τις υπόλοιπες που αναγκάζονται να επιβαρύνουν το ενεργειακό τους ισοζύγιο περεταίρω, λόγω της διπλής αύξησης της τιμής και της αναγκαίας ποσότητας, προκειμένου να καλύψουν τις εγχώριες απαιτήσεις τους. Όπως δείχνουν τα στοιχεία του World Energy Council τα αποθέματα των κλασσικών πηγών ενέργειας όπως το πετρέλαιο είναι αυξημένα σε σχέση με τις εκτιμήσεις για τη σημερινή διαθεσιμότητα δέκα χρόνια πριν, είτε λόγω αποδοτικότερων τρόπων εξόρυξης είτε λόγω τεχνολογιών που επιτρέπουν τη εξοικονόμηση της κατανάλωσης είτε λόγω κοιτασμάτων που ανακαλύφθηκαν έκτοτε. Παράλληλα όμως υπάρχουν και προβλέψεις για αύξηση κατά 50% της συνολικής ζήτησης από χώρες όπως η Κίνα της οποίας η ζήτηση προβλέπεται να αυξηθεί κατά 200% και η Ινδία με αύξηση 150% αντίστοιχα¹⁹⁷.

Εδώ γίνεται ξεκάθαρη η αντίληψη του κατά πόσο οι νέες τεχνολογίες είναι αναγκαίες ώστε να εξαλειφθούν οι παραδοσιακές μορφές ενέργειας και να εξελιχτούν

¹⁹⁷<http://www.worldenergy.org/wp-content/uploads/2016/10/World-Energy-Resources-Full-report-2016.10.03.pdf> (20/08/2016)

σε νέες. Κάτι παρόμοιο έγινε λίγο πριν τη βιομηχανική επανάσταση με την ανακάλυψη του ατμού και αργότερα με την ανακάλυψη του ηλεκτρισμού και της μηχανής εσωτερικής καύσης, τεχνολογίες που επέτρεψαν την άντληση και διύλιση πετρελαίου, και την θεαματική επέκταση παραγωγής για να διαμορφωθεί αυτό που λέμε σήμερα πολιτισμός της βιομηχανικής εποχής.

Σήμερα οι τεχνολογίες και οι ήπιες μορφές ενέργειας και ιδιαίτερα αυτή της ηλιακής ενέργειας δίνουν τη δυνατότητα της μαζικής και οικονομικά βιώσιμης παραγωγής υδρογόνου, προς αντικατάσταση της ρυπογόνου ενέργειας και υπεύθυνης των κλιματικών αλλαγών, μια ενέργεια που εγγυάται την ομαλή μετάβαση στην μεταβιομηχανική εποχή. Τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα όμως, είναι αυτά που αποτελούν την τροχοπέδη προς αυτή τη μετάβαση.¹⁹⁸

Είναι επιτακτικά αναγκαίος ο εκδημοκρατισμός της ενέργειας, όχι μόνο σε ιδεολογικό επίπεδο αλλά και με την έννοια της κοινωνικοποίησης της τεχνολογίας των ήπιων μορφών ενέργειας, όπως είναι η ηλιακή ενέργεια η οποία είναι η μοναδική λύση για έγκαιρη αντιμετώπιση του ριζικού προβλήματος για την ανθρωπότητα. Οι ανανεώσιμες μορφές ενέργειας είναι εξ ορισμού εκδημοκρατισμένες μορφές. Πρόκειται για μορφές που βρίσκονται παντού και μπορούν να είναι αξιοποιήσιμες ταυτόχρονα από τον καθένα, σε αντιδιαστολή με τις παρούσες συμβατικές, που απαιτούν συγκριμένο τόπο και τρόπο εξόρυξης, καθώς και συγκεκριμένο αριθμό χρηστών. Αναφέρεται ενδεικτικά σε απλουστευμένη μορφή μια γεώτρηση για πετρελαιοπηγή που μπορεί να γίνει μόνο σε προκαθορισμένο σημείο και η χρήση του πεπερασμένου αποθέματος που θα εξορυχτεί, σε αντιδιαστολή με μια εγκατάσταση φωτοβολταϊκών που μπορεί να γίνει οπουδήποτε και να επιφέρει απεριόριστες ποσότητες ενέργειας¹⁹⁹.

Εδώ υπεισέρχεται ο όρος της κοινωνικοποίησης της ενέργειας ο ακραιφνής λίθος της μετάβασης όχι μόνον σ' ένα βιώσιμο σύστημα αλλά και δικαιότερης ανακατανομής του εισοδήματος αφού παραγωγός της ενέργειας μπορεί να γίνει μ' αυτό τον τρόπο η τοπική Αυτοδιοίκηση, αλλά και διάφορες εταιρείες κοινωνικού και τοπικού χαρακτήρα. Σε αυτό το επίπεδο τα κοινωνικά δίκτυα σε συνεργασία με την τοπική Αυτοδιοίκηση μπορούν να γίνουν προπομπός του εκδημοκρατισμού της ενέργειας.

¹⁹⁸Τακτικός, Β και συν. (2013). Θεσμοί και εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας. Αθήνα.

¹⁹⁹Rifkin, J. The third Industrial Revolution, How lateral power is transforming energy, the economy and the world, St. Martin's Griffin, 2013

Φυσικό επόμενο είναι να επέλθει μια ιδεολογική κατάρρευση από τη μία μεριά του φονταμενταλισμού της αγοράς και του φονταμενταλισμού του κράτους από την άλλη ως ακραίων ιδεολογημάτων που επεβλήθησαν από τις πολιτικές ολιγαρχίες έστω κι αν αυτές παρουσιάζονταν με δημοκρατική μάσκα.

Η πρόσφατη κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος αποδεικνύει το σαθρό υπόβαθρο της επικρατούσης τάξης. Η τραπεζική κρίση περνά στην πραγματική οικονομία κάνοντας τον επιχειρηματικό κόσμο όμηρο των δυσμενών και όπως φαίνεται για την Ελλάδα τουλάχιστον δύσκολα αναστρέψιμων εξελίξεων. Οι επιχειρήσεις αδυνατούν να υποστηρίξουν τη δραστηριότητα τους σε μια περίοδο όπου ο τραπεζικός τομέας είναι ο νούμερο ένα τομέας παροχής υπηρεσιών των οποίων οι επιχειρήσεις (είτε πολυεθνικές είτε μικρομεσαίες) έχουν ανάγκη προκειμένου να διεκπεραιώσουν τις καθημερινές τους συναλλαγές αλλά και να λάβουν την απαραίτητη πολλές φορές ενίσχυση μέσω δανεισμού. Τα κράτη μοιάζουν σχεδόν ανήμπορα να αντιδράσουν παραμένοντας απλοί θεατές των εξελίξεων και της περεταίρω οικονομικής αποδόμησης.

Δεν πρέπει να επαφίενται οι λύσεις σε απλά νέας επινοήσεως μεικτά συστήματα που να συμπεριλαμβάνουν την κρατική συμμετοχή. Αλλά σε μια ουσιαστική εγκαθίδρυση της κοινωνικής οικονομίας των ενεργών πολιτών, με μορφές κοινωνικής επιχειρηματικότητας ώστε να αποκατασταθεί μια πραγματικά ανθρωποκεντρική προνομιακή πολιτική.

Αυτό και μόνο, δημιουργεί μια απαίτηση σύστασης νέας σκέψης που θα οδηγήσει σε πρωτόγνωρους ιδεολογικούς ατραπούς. Μια παρθένα ιδεολογική βάση που επάνω της θα στηθεί ένα νέο σύστημα, ικανό να επιλύσει τα θεμελιακά ζητήματα ενεργειακής, οικολογικής και οικονομικής πολιτικής. Δεν είναι δυνατόν πια κάποιος να επαφίεται στις κρατικές λύσεις. Οι λύσεις πρέπει να γεννηθούν από τον εκδημοκρατισμό της ενέργειας και τους ενεργούς πολίτες της οικοανάπτυξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

Η αλληλεγγύη αποτελεί μια δραστηριότητα πολυποίκιλη σε όλο τον κόσμο της κοινοτικής παραγωγής και του μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, τα οικονομικά της λοιπόν είναι η βάση της αυξανόμενης ισχύος της κοινωνικής οικονομίας και αναδιανομής του εισοδήματος προς τα κάτω.

Ο Euclides Mance Andrew, φιλόσοφος, είναι ένας από τους κορυφαίους θεωρητικούς της Αλληλέγγυας Οικονομίας και Φιλοσοφίας της Απελευθέρωσης στην Λατινική Αμερική. Μέσα στο βιβλίο του, «Η Επανάσταση των Δικτύων», που δημοσιεύθηκε το 1999, πριν από τα γεγονότα του Σηάτλ ή την εμφάνιση του Παγκόσμιου Κοινωνικού Φόρουμ, διερευνά το πώς, τα συνεργατικά δίκτυα μπορούν να οργανώσουν τους δεσμούς αλληλεγγύης που ανατροφοδοτούν την οικονομική, πολιτική και τις πολιτιστικές ροές, καθιστώντας δυνατή την μετά-καπιταλιστική οικοδόμηση κοινωνιών. Με επίκεντρο την προώθηση της καλής διαβίωσης, την επέκταση των δημόσιων και ιδιωτικών ελευθεριών, συνδέοντας τις τοπικές και παγκόσμιες δράσεις.²⁰⁰

Η σκέψη του στοχαστή ακολουθεί μια ρηξικέλευθη θεωρητική θέση: «Μια παγκόσμια επανάσταση είναι σε εξέλιξη. Κανένα πολιτικό κόμμα ή πρωτοπορία δεν ηγείται της επανάστασης αυτής. Δεν διαθέτει στρατιωτικές βάσεις και η στρατηγική της είναι αντιμιλιταριστική. Κινητοποιεί εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο. Γνωρίζουμε λίγα γι' αυτήν. Ξέρουμε, όμως, ότι στο επίπεδο της βάσης των κινητοποιήσεων, της οργάνωσης και της λαϊκής της εκπαίδευσης, βρίσκονται χιλιάδες κινήματα και εκατομμύρια άνθρωποι που έχουν αρχίσει να υφαίνουν συνεργατικά δίκτυα οικονομικής αλληλεγγύης, να δημιουργούν διαύλους επικοινωνίας που έχουν το δυναμικό να φέρνουν κοντά και να ενδυναμώνουν τοπικούς και παγκόσμιους αγώνες. Δουλεύουν συλλογικά, από τα κάτω, και δημοκρατικά, χτίζοντας τη συναίνεση με σεβασμό στη λογική διαφωνία. Συναντάμε αυτά τα κινήματα και τα επιτεύγματα τους παντού, αλλά γνωρίζουμε λίγα για την δύναμη αυτού του φαινομένου, γιατί από πρώτη ματιά φαίνεται ανεπαρκές σε νούμερα και όγκο για να αλλάξει τον κόσμο. Κι όμως, εγώ επιμένω: μια παγκόσμια επανάσταση είναι σε εξέλιξη. Η μεγάλη πολιτική ανακάλυψη της δεκαετίας του '90 ήταν η ιδέα της δημιουργίας δικτύων συνεργασίας μεταξύ ομάδων, κινήματων και οργανώσεων, με

²⁰⁰Euclides Mance Andrew "A Revolução das Redes" 1999

σκοπό τον συντονισμό και την ανταλλαγή, όχι μόνο των λύσεων και των νικών μας, αλλά επίσης των προβλημάτων και των προκλήσεων, τις στρατηγικές μας και τις καθημερινές πρακτικές μας.

Δημιουργούσαμε άξονες αγώνα, ικανούς να φέρνουν κοντά το τοπικό και το παγκόσμιο, το μακροπρόθεσμο και το βραχυπρόθεσμο, την πολυμορφία και την ενότητα. Παρόλα αυτά, ενώ αυτά τα δίκτυα συνεργασίας είχαν μεγάλη σημασία, δεν είχαμε κατανοήσει το πλήρες δυναμικό τους. Πάρτε για παράδειγμα τα Παγκόσμια Κοινωνικά Φόρα: η διαδικασία τους είναι μόνο η κορυφή εντός τεράστιου παγόβουνου, που κρύβει μυριάδες συνεργατικά δίκτυα και διεργασίες. Το όριο της διαδικασίας του ΠΚΦ είναι ότι δεν έχει προχωρήσει αρκετά στο σχηματισμό παγκόσμιων κοινωνικών δικτύων. Τα Φόρα είναι σημαντικές στιγμές, που συνδέουν χιλιάδες δρώντα υποκείμενα, επιτρέποντας μια σημαντική ροή επικοινωνίας μεταξύ των ποικιλομορφιών που είναι έμφυτες στα δίκτυα αυτά. Μετά, όμως, ακόμα και αν οι συμμετέχοντες έχουν ενσωματώσει την νέα, συλλογικά αποκτημένη εμπειρία, οι ροές επικοινωνίας και δράσης πρακτικά επιστρέφουν στα προϋπάρχοντα επίπεδα».²⁰¹

Τα κοινωνικά φόρα είναι χώροι με ξεκάθαρη σημασία, παρόλα αυτά δεν είναι αρκετά. Ο σκοπός και ο ορίζοντας δράσης για την δημιουργία συνεργατικών δικτύων αλληλεγγύης θα πρέπει να διευρυνθεί. Είναι απαραίτητη η επέκταση των ενεργειών σε περισσότερες εκφάνσεις της ζωής.

Η απλή διακίνηση πληροφοριών και προτάσεων δεν είναι αρκετή. Το πεδίο της ιδεολογικής ζύμωσης είναι απαραίτητο, να επεκταθεί στα πεδία της πολιτικής και της οικονομίας, θέτοντας τις προτάσεις στην πράξη. Με άλλα λόγια, οι καθημερινές οικονομικές μας πρακτικές πρέπει να αποτελούν κομμάτι της προσπάθειας για τον μετασχηματισμό των παγκόσμιων οικονομικών δομών.

Εκτός των αντιδράσεων κατά τις συνόδους και τα κοινωνικά φόρα, η υπεράσπιση της αυτοκυριαρχίας των οικονομιών πρέπει να γίνεται και με την επιλογή των προϊόντων που καταναλώνουμε, με την ηθική απόφαση να διαθέτουμε το εισόδημά μας ενδυναμώνοντας συγκεκριμένους οικονομικούς τομείς αντί για άλλους. Όπως το ίδιο θα πρέπει να ισχύει για την υπεράσπιση των οικοσυστημάτων, με την επιλογή μας να ελαχιστοποιούμε τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της κατανάλωσής μας.

²⁰¹<http://socialactivism.gr/index.php/koinoniki-oikonomia/629-euclides-andr%C3%A9-mance-oikonomika-allhleggyhs> (29/09/2014)

Ο αγώνας για τη βελτίωση πρέπει να δοθεί αποφασιστικά, στο πεδίο της οικονομίας και όχι μόνο στο πολιτισμικό και πολιτικό πεδίο. Είναι μια υπαρκτή εξελικτική επανάσταση, αλλά η πραγματική νίκη πραγματώνεται όταν επεκτείνουμε ενδυναμώνουμε τις συνεργατικές διαδικασίες, έτσι ώστε να αποτελέσουν την βάση, από την οποία μπορεί να αναδυθεί μια πιθανή κοινωνία που θα τιθασεύσει τον σημερινό ανεξέλεγκτο και φρενήρη ρυθμό του καπιταλισμού, που έχει ως μοναδικό σκοπό της διατήρηση του status quo «υπερπλουτισμού» των ήδη «υπερπλουτισμένων» του συστήματος.

10.1 Η αλληλέγγυα οικονομία ως η υλική βάση των κοινωνιών μετά τον καπιταλισμό.

Σήμερα η αλληλέγγυα οικονομία κοινωνείται από πολλά εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο. Εργάζονται και καταναλώνουν για την ευημερία των ίδιων και των συνανθρώπων τους, και όχι για το κέρδος. Το σημαντικό στην αλληλέγγυα οικονομία είναι η δημιουργία ικανοποιητικών οικονομικών συνθηκών για όλους τους ανθρώπους. Έτσι διασφαλίζονται οι ατομικές και οι συλλογικές ελευθερίες, η δημιουργία θέσεων εργασίας και η αύξηση εισοδήματος. Αυτόματα καταργείται κάθε μορφής εκμετάλλευση, κυριαρχίας και αποκλεισμού. Επίσης εξασφαλίζεται η προστασία των οικοσυστημάτων καθώς και η προώθηση μιας βιώσιμης ανάπτυξης.²⁰²

Πρόκειται για ένα δίκτυο που προέκυψε από επιτυχημένες πρακτικές δημιουργίας θέσεων εργασίας και εισοδήματος, δίκαιου εμπορίου, ηθικής κατανάλωσης, αλληλέγγυας πίστωσης και τη διάχυση βιώσιμων παραγωγικών τεχνολογιών.

Είναι όμως αυτές μεμονωμένες και όχι συλλογικές προσπάθειες. Απαιτητό είναι να εξελιχθούν σε συνεργατικά δίκτυα, που ενσωματώνουν αυτές τις ποικιλόμορφες πρακτικές με στρατηγικές που αυξάνουν το δυναμικό των οικονομικών ροών και τις διασυνδέσεις μεταξύ τους. Είναι φανερό ότι η αλληλέγγυα πίστωση μπορεί να επιτρέψει την ανάδυση παραγωγικών επιχειρήσεων υπό εργατική διαχείριση, που χρησιμοποιεί τεχνολογίες χαμηλών επιπτώσεων και προωθούσαν το ευρύτερο κοινωνικό όφελος.

²⁰²<http://socialactivism.gr/index.php/koinoniki-oikonomia/629-euclides-andr%C3%A9-mance-oikonomika-allhleggyhs> (2909/2014)

Οι επιχειρήσεις αυτές παράγουν προϊόντα που δύνανται να εμπορευματοποιούνται σε κυκλώματα αλληλέγγυου εμπορίου, μέσω καταστημάτων, φεστιβάλ, διεθνή συστήματα δίκαιου εμπορίου²⁰³, ακόμη και μέσω του διαδικτύου. Η πρόοδος αυτή με τη σειρά της, έδωσε τη δυνατότητα στους καταναλωτές να αντικαταστήσουν τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που αγόραζαν από καπιταλιστικές επιχειρήσεις, με προϊόντα και υπηρεσίες που παράγονταν στα πλαίσια της αλληλέγγυας οικονομίας, ανατροφοδοτώντας ένα σύστημα προώθησης της ευημερίας των εργατών και των καταναλωτών, της προστασίας του περιβάλλοντος και της βιώσιμης ανάπτυξης.²⁰⁴

Οι σύγχρονες τεχνολογίες όπως το ελεύθερο λογισμικό και η οργανική καλλιέργεια άρχισαν να χρησιμοποιούνται, να αναπτύσσονται και να ανταλλάσσονται μέσω των δικτύων αυτών. Παρά την καλπάζουσα ανάπτυξη της αλληλέγγυας Οικονομίας, εκατομμύρια άνθρωποι που παλεύουν για έναν άλλο καλύτερο κόσμο, δεν συμμετέχουν σ' αυτήν. Πρωταρχικά, επειδή την αγνοούν και κατά δεύτερον, εξαιτίας της σχετικά δύσκολης πρόσβασης στα προϊόντα και τις υπηρεσίες που προσφέρονται στα πλαίσια αυτής της άλλης οικονομίας. Οι δυσκολίες αυτές όμως μπορούν εύκολα να ξεπεραστούν. Το βασικό εμπόδιο είναι πολιτισμικό. Προκειμένου να ξεπεραστεί μια καταναλωτική κουλτούρα που αξιολογεί την ποσότητα, την υπερβολή, την ιδιοκτησία και τα απόβλητα υψηλότερα από την ευημερία των ανθρώπων και των κοινοτήτων, πρέπει να αντικαταστήσουμε τις μη βιώσιμες μορφές παραγωγής, κατανάλωσης και στιλ ζωής, με την καθιέρωση νέων τρόπων παραγωγής, κατανάλωσης και ζωής, βασισμένους στην αλληλεγγύη.

Τα οικονομικά και πολιτισμικά πεδία αυτής της νέας επανάστασης διαρκώς προοδεύουν. Επίσης προοδεύουν και ωριμάζουν και στην σφαίρα της πολιτικής, μετασχηματίζοντας το Κράτος, δημιουργώντας και ενισχύοντας μηχανισμούς λαϊκής συμμετοχής. Χαρακτηριστικό της επανάστασης αυτής είναι ότι κάθε πραγματικότητα αλλάζει με τον δικό της τρόπο. Λόγω όμως της δικτυακής τους φύσης, οι συνεργατικές διαδικασίες μπορούν να επικοινωνούν και να διδάσκονται από κάθε ιστορική εμπειρία, επιτυχημένη ή μη. Αυτό ανοίγει τη δυνατότητα νέων διαδικασιών και μηχανισμών διακυβέρνησης και από κοινού διαχείρισης. Διαδικασίες που

²⁰³ Δίκαιο και αλληλέγγυο εμπόριο είναι ένας εμπορικός συνεταιρισμός βασισμένος στο διάλογο, τη διαφάνεια και το σεβασμό που αναζητά μεγαλύτερη δικαιοσύνη στο διεθνές εμπόριο. Συνεισφέρει στην παρατεταμένη ανάπτυξη προσφέροντας καλύτερες συνθήκες εμπορίου και διασφαλίζοντας τα συμφέροντα περιθωριοποιημένων παραγωγών και εργατών του νότου. (ορισμός από www.wfto.com)

²⁰⁴ <http://socialactivism.gr/index.php/koinoniki-oikonomia/629-euclides-andr%C3%A9-mance-oikonomika-allhleggyhs>

δύνανται να προέλθουν από τα συνδυασμένα αποτελέσματα των δημοκρατικών αναίμακτων πια επαναστάσεων στην πολιτισμική και μόνο σφαίρα.

10.2 Προκλήσεις και ορίζοντες.

Φυσικά, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Εξακολουθούν να υπάρχουν και να παραμένουν άλυτα τεράστιες προκλήσεις και ερωτήματα, πρακτικά και θεωρητικά. Υφίστανται ορισμένες ερωτήσεις, κλειδιά που επανέρχονται στην επιφάνεια:

- Με ποιο τρόπο σχετίζονται τα δίκτυα αλληλέγγυας οικονομίας με το εξωτερικό τους, την καπιταλιστική οικονομία;
- Είναι αυτές οι εξωτερικές σχέσεις βασισμένες στον ανταγωνισμό;
- Αν είναι έτσι, πώς μπορεί να «νικήσει» η αλληλέγγυα οικονομία;
- Πώς μπορούμε να εξασφαλίσουμε ότι η επέκταση των δικτύων αλληλέγγυας οικονομίας δεν θα επιφέρει την απώλεια των βασικών αρχών της;
- Γενικά, με ποιους τρόπους μπορούν τα δίκτυα να διασφαλίσουν τις αρχές τους;
- Και είναι η δημιουργία θέσεων εργασίας και εισοδήματος πιο σημαντικά από αυτές τις «αρχές»;
- Σε τι διαφέρει η υπεράσπιση της αλληλέγγυας οικονομίας από την υπεράσπιση μιας τοπικιστικής μορφής καπιταλισμού;
- Σημαίνει κάτι παραπάνω από μια απλή δέσμευση στην έννοια της τοπικής ευημερίας και σε ποιο βαθμό είναι αυτή η δέσμευση ασύμβατη με έναν τοπικό, «μικρής κλίμακας» καπιταλισμό;²⁰⁵

Η διαρκής ανάπτυξη της αλληλέγγυας οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας συντελεί και στη διαφοροποίηση της. Παράλληλα με τη βελτίωση των ροών και των διασυνδέσεων της, μικραίνει και η ανάγκη συσχέτισης με μη αλληλέγγυους φορείς. Η φιλοσοφία είναι μια προοδευτική μείωση των σχέσεων με μη αλληλέγγυους προμηθευτές και διανομείς, βάζοντας στη θέση τους σχέσεις με αλληλέγγυες πρωτοβουλίες που στη συνέχεια θα ενσωματώνονται στα δίκτυα. Από τη στιγμή που είναι υποχρεωμένες να σχετίζονται με μη αλληλέγγυους φορείς, οι

²⁰⁵<http://socialactivism.gr/index.php/koinoniki-oikonomia/629-euclides-andr%C3%A9-mance-oikonomika-allhleggyhs> (29/09/2014)

πρωτοβουλίες αλληλέγγυας οικονομίας πασχίζουν να επιλέγουν τους κοινωνικά και οικολογικά «λιγότερο κακούς» προμηθευτές και διανομείς. Είναι έκδηλος ο φόβος ορισμένων ότι η ανάπτυξη των συνεργατικών δικτύων και της αλληλέγγυας οικονομίας σύντομα θα οδηγούσε στην αντιγραφή των βασισμένων στον ανταγωνισμό μηχανισμών της μη αλληλέγγυας οικονομίας. Η επικρατούσα όμως πεποίθηση είναι, ότι αυτή είναι η καλύτερη στρατηγική, προκειμένου να διασφαλιστεί η επικράτηση των πρωτοβουλιών αλληλέγγυας οικονομίας έναντι των υπολοίπων.

Η ιδία αυτή καθ' αυτή ανάπτυξη δημιουργεί εμπιστοσύνη σε μια άλλη οικονομία, βασισμένη στην συνεργασία και όχι στον ανταγωνισμό. Έτσι, στόχος δεν πρέπει να είναι η ανάπτυξη στρατηγικών που θα ωθήσουν τις μη-αλληλέγγυες πρωτοβουλίες εκτός αγοράς, αλλά να πολλαπλασιαστεί ο αριθμός και η ποικιλομορφία των αλληλέγγυων φορέων σε τέτοιο σημείο που να είναι δυνατή η εξ αρχής οργάνωση των παραγωγικών αλυσίδων, ώστε να μπορέσει να αναπτυχθεί μια περιβαλλοντικά βιώσιμη και κοινωνικά δίκαιη οικονομία κι εδώ είναι που πρέπει να γίνουν προσπάθειες για εδραίωση πρακτικών εταιρικής κοινωνικής ευθύνης και κοινωνικής επιχειρηματικότητας.

Ουσιαστικό συνεπαγωγικό συμπέρασμα λοιπόν είναι ότι, η αλληλέγγυα οικονομία δεν πρέπει να συγχέεται με το καπιταλιστικό μοντέλο παραγωγής. Ορισμένοι, λαθεμένα, την συγχέουν με την «τοπική ανάπτυξη». Δηλαδή εκεί που καπιταλισμός είναι ικανός να προωθήσει την τοπική ανάπτυξη, φαντάζονται ότι η αλληλέγγυα οικονομία μπορεί να περιοριστεί σε αυτήν την τοπικιστική προοπτική. Τέτοιου είδους καπιταλιστικές πρωτοβουλίες υπήρξαν επιτυχείς σε κάποιες περιπτώσεις, με σημαντική υποστήριξη από το Κράτος. Ο χρόνος όμως απέδειξε ότι, η λογική της συγκέντρωσης πλούτου πάντα καταλήγει να εξασθενεί τον δυναμισμό της τοπικής οικονομίας.

Ωστόσο, ακόμα κι αν είναι αλήθεια ότι η αλληλέγγυα οικονομία ενισχύει την τοπική ανάπτυξη, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός, ότι το πραγματοποιεί βάσει του παραδείγματος της διανομής του πλούτου και όχι της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η διανομή του πλούτου μέσω της πρακτικής των δίκαιων τιμών²⁰⁶, μεγαλώνει τη τοπική ευημερία γενικότερα. Αυτές οι δίκαιες τιμές, καθορίζονται από τους ίδιους τους οικονομικούς δρώντες, δηλαδή τις επιχειρήσεις, τους παραγωγούς,

²⁰⁶Πρόκειται για την κοστολόγηση των προϊόντων βάσει του πραγματικού κόστους παραγωγής, είτε πρόκειται για πρώτες ύλες είτε για εργασία, και του κόστους διανομής. Δεν υφίστανται λογικές και πρακτικές υπερτίμησης από μεσάζοντες ή τελικούς πωλητές οι οποίοι να συμπεριλαμβάνουν δυσανάλογα ποσοστά κέρδους με σκοπό τη συσσώρευση πλούτου. Τέτοιες τιμές εφαρμόζονται για παράδειγμα στην πρακτική του Fairtrade.

τους καταναλωτές, που σχετίζονται άμεσα μεταξύ τους σε κάθε συναλλαγή, βάσει μιας διαδικασίας που συντονίζεται μεταξύ των δικτύων. Η αλληλέγγυα οικονομία βασίζεται σε ένα σύνολο αξιών, ταυτόχρονα ηθικών και οικονομικών, που υλοποιούνται σε συγκεκριμένες πρακτικές όπως η αυτοδιαχείριση, ο δημοκρατικός τρόπος λήψης αποφάσεων για την οικονομική δραστηριότητα και οικολογική εκ νέου οργάνωσης, των παραγωγικών αλυσίδων.

Όταν οι καίριες αποφάσεις λαμβάνονται από συνελεύσεις, είναι ιδιαίτερα απίθανο αυτή η αυτοδιαχείριση να οδηγήσει στην απαξίωση της ίδιας της δημοκρατίας στην οποία βασίζεται. Οι σημαντικότεροι κίνδυνοι που αντιμετωπίζει η αλληλέγγυα οικονομία είναι: ο μικρός βαθμός κατανόησής της από τις προοδευτικές κοινωνικές δυνάμεις και οι επιθετικές προσπάθειες των καπιταλιστικών δυνάμεων να οικειοποιηθούν της έννοιας της αλληλεγγύης, συνδέοντάς την με την ιδέα της κοινωνικής υπευθυνότητας.

Αυτό έχει σαν επόμενο να είναι πολλοί εκείνοι που συμπεραίνουν ότι η αλληλέγγυα οικονομία υπό το πρίσμα της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, είναι απλά μία άλλη, νέα μορφή καπιταλισμού, που παίρνει την κοινωνική υπευθυνότητα στα σοβαρά.

Αυτή η προκατάληψη συνήθως εμφανίζεται στην επιχειρηματολογία της αριστεράς και σε συγκεκριμένους τομείς της δεξιάς. Εκεί η ευθύνη της απόδειξης του αληθούς των ισχυρισμών, εμπίπτει αποκλειστικά, στην αλληλέγγυα οικονομία, φέρνοντας την σε θέση αμυντικής απολογίας. Μια δικαιολόγηση σχετικά με την ιστορική της δυνατότητα. Μιας νέας πραγματικότητας στην οποία οι εργάτες γίνονται ιδιοκτήτες αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων, αποφασίζουν δημοκρατικά την πορεία τους και συνεργάζονται με άλλες επιχειρήσεις με τρόπους που είναι επωφελείς για όλους.²⁰⁷ Είναι όμως απαραίτητο να διδασκόμαστε από αυτές τις ιστορικές πραγματικότητες προκειμένου να αποφεύγονται τα λάθη του παρελθόντος. Στην επόμενη ενότητα γίνεται αναφορά στην έννοια των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και πιο συγκριμένα στο είδος της επιχειρησιακής οργάνωσης που εφαρμόστηκε στη μεταπολεμική Γιουγκοσλαβία και το οποίο χαρακτηριστικό από παραχώρηση ορισμένων εξ αυτών των δικαιωμάτων στους ίδιους τους εργαζόμενους δημιουργώντας μια ιδιότυπη μορφή αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων.

²⁰⁷<http://socialactivism.gr/index.php/koinoniki-oikonomia/629-euclides-andr%C3%A9-mance-oikonomika-allhleggyhs> (29/09/2014)

Στην αντίπερα όχθη οι φορείς της αλληλέγγυας οικονομίας που αναζητούν χρηματοδότηση από δημόσιους και ιδιαίτερα κρατικούς φορείς, χαμηλώνουν τους τόνους του ανταγωνιστικού και επαναστατικού της χαρακτήρα, αφήνοντας έτσι χώρο για διφορούμενες ερμηνείες που τις εντάσσουν στην ρητορική της κοινωνικής και περιβαλλοντικής υπευθυνότητας. Επιπλέον και ενώ μαίνεται η διαμάχη για το αν στην πορεία θα χαθούν οι αξίες της αλληλέγγυας οικονομίας, μεγάλα κομμάτια των προοδευτικών κοινωνικών τομέων καταναλώνουν ακόμα μη-αλληλέγγυα προϊόντα, χωρίς να αμφισβητούν τα αποτελέσματα αυτής της κατανάλωσης, η οποία ανατροφοδοτεί τα τοπικά και παγκόσμια καπιταλιστικά κυκλώματα.

Σε πείσμα των εξελίξεων αυτών, η αλληλέγγυα οικονομία προοδεύει γρήγορα, μαθαίνοντας από τα λάθη και τις επιτυχίες της. Για παράδειγμα, στην Αργεντινή μετά από μία αρχική έκρηξη στον αριθμό των ομάδων που αντάλλασσαν προϊόντα και υπηρεσίες με δικά τους τοπικά νομίσματα και οι οποίες σε κάποιο σημείο είχαν ξεπεράσει τους δύο εκατομμύρια συμμετέχοντες, αυτά τα δίκτυα μειώθηκαν σε αριθμό. Η σοβαρότητα αυτού του αδιεξόδου οδήγησε στην εμφάνιση ενός νέου εθνικού δικτύου αλληλέγγυας ανταλλαγής, το οποίο είχε βελτιωθεί ως προς την οργάνωση και τη μεθοδολογία.

Στη Βραζιλία, τα μαθήματα από την Αργεντινή και τα άλλα μέρη οδήγησαν στη δημιουργία κοινοτικών τραπεζών, που λειτουργούν με κοινωνικά νομίσματα που εκδίδονται και κυκλοφορούν τοπικά, τα οποία είναι, σε αντίθεση με την περίπτωση της Αργεντινής πριν το αδιέξοδο, εγγυημένα απέναντι σε αποθεματικά, που σχηματίζονται με αλληλέγγυες πιστώσεις. Το ηλεκτρονικό σύστημα που αναπτύχθηκε στη Βραζιλία επιτρέπει συναλλαγές και με μη-εγγυημένα νομίσματα, τα οποία κυκλοφορούν μόνο σε μία ομάδα χρηστών που πολλές φορές είναι και οι εκδότες τους, ως μορφή πληρωμής μεταξύ οποιονδήποτε χρηστών του συστήματος, χωρίς την ανάγκη για «έξυπνες» κάρτες. Παρόμοια συστήματα, υιοθετούνται σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, με θεαματική απήχηση και αποτελέσματα.

Συμπερασματικά μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αυτές οι εμπειρίες τόσο μέσα από τις επιτυχίες όσο και από τις αποτυχίες τους, έχουν υπάρξει πολύτιμες πηγές γνώσης. Γνώση που πρέπει να αξιοποιηθεί κατάλληλα από όλα τα κοινωνικά δίκτυα ανά τον πλανήτη.

10.3 Δικαιώματα ιδιοκτησίας και η επιλογή της αυτοδιαχείρισης ως μορφή επιχειρησιακής οργάνωσης.

Μια έννοια η οποία ίσως δεν κατέχει την θέση που της πρέπει στις οικονομικές θεωρίες και αναλύσεις είναι αυτή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Τις περισσότερες φορές η εστίαση γίνεται στην χρήση των παραγωγικών μέσων μιας οικονομίας και των αποτελεσμάτων της χρήσης αυτής. Ο Hodgson παρουσιάζει την διαφοροποίηση μεταξύ κατοχής και ιδιοκτησίας²⁰⁸ όπου στην μεν πρώτη περίπτωση περικλείονται τα οικονομικά δικαιώματα ιδιοκτησίας (κατοχή) ενώ στην δεύτερη τα νομικά δικαιώματα αυτής (ιδιοκτησία). Η μεν κατοχή απαντά στο ερώτημα του ποιος έχει τον έλεγχο των μέσων ενώ η ιδιοκτησία απαντά στο ερώτημα του ποιος έχει τα νομικά δικαιώματα των μέσων αυτών²⁰⁹.

Τα δικαιώματα ιδιοκτησίας αναφέρονται στις επικυρωμένες σχέσεις συμπεριφοράς των ατόμων οι οποίες πηγάζουν από την ύπαρξη των αγαθών και αναφέρονται στην χρήση αυτών. Συνεπώς το εκάστοτε σύστημα δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε ισχύ μπορεί να περιγραφεί ως το σύνολο των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που καθορίζουν τη σχέση κάθε ατόμου σε συνάρτηση με την χρήση των πεπερασμένων πόρων της οικονομίας.

Η αγορά ως εκφραστής της οικονομικής δραστηριότητας, η κοινωνία των πολιτών ως ο χώρος έκφρασης της συνύπαρξης των ατόμων και το κράτος ως ο τοποτηρητής και ο φύλακας της νομιμότητας καθορίζουν τον τύπο των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας τα οποία με την σειρά τους επηρεάζουν την κατανομή και τη χρήση των πόρων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι E. Fouroubotn και S. Pejovich η αξία κάθε αγαθού προς ανταλλαγή εξαρτάται, *ceteris paribus*, από το σύνολο των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας που μεταφέρονται με αυτή την συναλλαγή.

Η θεωρία δείχνει πως αυτοί που κατέχουν τους πόρους, δηλαδή η "άρχουσα τάξη"²¹⁰ είναι και αυτοί που αποφασίζουν για την αλλαγή η μη των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας αναλόγως της εκ των προτέρων εκτίμησης του οφέλους και της εκ των

²⁰⁸ Η κατοχή αναφέρεται στο φυσικό έλεγχο των περιουσιακών στοιχείων, υλικών ή άυλων, χωρίς επίσημο τίτλο επ' αυτών. Η ιδιοκτησία συχνά συνεπάγεται, αλλά δεν απαιτεί κατοχή, και ορισμένοι νόμοι αναγνωρίζουν την κατοχή ως ξεχωριστό δικαίωμα. Αλλά οι δύο έννοιες δεν είναι οι ίδιες: «Η ιδιοκτησία αναφέρεται στο δικαίωμα του ιδιοκτήτη ή των ιδιοκτητών, που αναγνωρίζεται επισήμως από τη δημόσια αρχή, τόσο για την εκμετάλλευση περιουσιακών στοιχείων όσο και στο να τα διαθέσει μέσω πώλησης ή με άλλο τρόπο ». Η κρίσιμη διαφορά αφορά το χορήγηση τυπικών δικαιωμάτων από τη δημόσια αρχή.

²⁰⁹ http://web.law.columbia.edu/sites/default/files/microsites/law-economics-studies/20140910_geoffrey_hodgson_ec_prop_rights_about_neither.pdf

²¹⁰ Στις σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες μπορεί και να ταυτιστεί με την αγορά υπό την έννοια των ισχυρών και καθοριστικών δυνάμεων εντός αυτής.

προτέρων εκτίμησης ή και εκ των υστέρων αποτίμησης του κόστους της εν λόγω αλλαγής.

Ένας από τους τομείς που αναλύει η μικροοικονομία ως κλάδος της οικονομικής επιστήμης είναι οι παραγωγικές επιλογές των επιχειρήσεων. Οι επιλογές αυτές βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στους πόρους οι οποίοι είναι διαθέσιμοι και οι οποίοι τείνουν να κατανέμονται σε χρήσεις που αποδίδουν τις υψηλότερες αξίες βάσει δυο στοιχείων i). του ανταγωνισμού για την ιδιοκτησία και ii). την μεταβιβασιμότητα αυτής. Η διαφοροποίηση μεταξύ ιδιοκτησίας και κατοχής των πόρων είναι και αυτή που περιγράφει την συμπεριφορά των ιδιοκτητών από την μια και των διοικούντων από την άλλη στους διάφορους τύπους οργάνωσης μιας επιχείρησης.

Βάσει της μικροοικονομικής θεωρίας στο σημείο μεγιστοποίησης της χρησιμότητας το άτομο απολαμβάνει τόσα αγαθά, οικονομικά και μη, όσα του επιτρέπονται με βάση την αντίστοιχη δαπάνη όλων των οικονομικών πόρων που έχει στην διάθεσή του²¹¹. Έτσι στην προκειμένη περίπτωση θα μπορούσαμε να πούμε πως δεν εφαρμόζονται εισοδηματικοί περιορισμοί αλλά περιορισμοί που επιβάλλονται από τα δικαιώματα ιδιοκτησίας.

Οι E.Fouroubotn και S.Rejonich στην ανάλυσή τους επικεντρώνονται στην μελέτη των επιχειρήσεων και στην προσέγγιση από πλευράς δικαιωμάτων ιδιοκτησίας προκειμένου να εξηγηθεί η συμπεριφορά των επιχειρήσεων εντός του πλαισίου της σοσιαλιστικής οικονομίας. Σε αυτή την περίπτωση είναι αυτονόητο ότι τα δικαιώματα ιδιοκτησίας ανήκουν στο κράτος και συνεπώς όλοι οι περιορισμοί (τεχνικοί, θεσμικοί ή άλλοι) επιβάλλονται από αυτό.

Οι μάνατζερ των επιχειρήσεων εντός των σοσιαλιστικών οικονομιών προσπαθούν, όπως και σε όλα τα συστήματα άλλωστε, να μεγιστοποιήσουν την χρησιμότητά τους²¹². Οι E. Fouroubotn και S. Rejonich θέλησαν να εφαρμόσουν την προσέγγιση της θεωρίας των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στην Γιουγκοσλαβία στις επιχειρήσεις των οποίων η διοίκηση γίνονταν από τους ίδιους τους εργαζόμενους.

²¹¹ Στην κλασσική συνάρτηση πρόκειται για το μέγιστο αριθμό αγαθών που μπορεί ένα άτομο να αγοράσει δαπανώντας ολόκληρο το εισόδημά του. Στην προκειμένη όμως περίπτωση λαμβάνονται υπ όψιν όλα τα οικονομικά και μη στοιχεία.

²¹² Η καμπύλη αδιαφορίας είναι το σύνολο των «αγαθών» κατανάλωσης που αποφέρουν το ίδιο επίπεδο ικανοποίησης και η οποία σχηματίζεται από τον οριακό λόγο υποκατάστασης μεταξύ των προϊόντων. Η καμπύλη αυτή στην περίπτωση των μάνατζερ εμπεριέχει τα μη οικονομικά αγαθά που επιθυμούν να αποκτήσουν και η ευθεία των εισοδηματικών περιορισμών αντικαθίσταται από τους περιορισμούς που θέτουν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας.

Το μοντέλο αυτοδιαχείρισης στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας ξεκινά σαν μια απάντηση απέναντι στην κολεκτιβοποιημένη γεωργία και σαν μια προσπάθεια δημιουργίας ενός αντίπαλου δέους από την πλευρά της βιομηχανίας, η οποία παρουσιάζει έντονο πρόβλημα έλλειψης εργατικού δυναμικού στην αρχή της μεταπολεμικής περιόδου. Η προσπάθεια ξεκινά με την θέσπιση συμβουλίων που απαρτίζονται από τους ίδιους τους εργαζόμενους. Βασική αρμοδιότητά τους είναι ο επαναπροσδιορισμός των κύριων στοιχείων της παραγωγικής εργασίας όπως η κατανομή του εργατικού δυναμικού, το ωράριο εργασίας αλλά και τα σχέδια της παραγωγής, όλα στοιχεία που σχετίζονται με τους παραγωγικούς πόρους. Βασικό κομμάτι του μοντέλου αυτού είναι πως οι επιχειρήσεις αναγνωρίζονται ως επαγγελματικές οργανώσεις τα μέλη των οποίων έχουν το δικαίωμα της συμμετοχής στη γενική συνέλευση και της εκλογής στο συμβούλιο. Η υπολειμματική αξία της εκάστοτε εταιρείας ανήκει στους ίδιους τους εργαζομένους της.

Τα δικαιώματα ιδιοκτησίας είναι σαφώς διαφοροποιημένα και περιορισμένα σε σχέση με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας των μετόχων στο καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορούν να πουλήσουν τα δικαιώματα αυτά αλλά ούτε και να τα διατηρήσουν σε περίπτωση που σταματήσει η εργασιακή σχέση με την εταιρεία στην οποία δραστηριοποιούνται, σχέση που τους εξασφαλίζει τα δικαιώματα αυτά και η οποία δεν είναι προϋπόθεση σε ένα καπιταλιστικό σύστημα μιας και οι μέτοχοι μπορούν να είναι εργαζόμενοι σε αυτήν ή απλώς κάτοχοι μετοχών χωρίς καμία περαιτέρω σχέση. Σε συστήματα αδύναμης κεντρικής εξουσίας παρατηρούνται αυξημένα δικαιώματα ιδιοκτησίας, τα σοσιαλιστικά συστήματα αντιθέτως χαρακτηρίζονται από συγκεντρωτισμό που οδηγεί στη μείωση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε ιδιωτικό επίπεδο. Κατά το γιουγκοσλαβικό νόμο τα άτομα δεν έχουν δικαίωμα ιδιοκτησίας στο μετοχικό κεφάλαιο της εταιρείας παρά μόνο δικαίωμα χρήσης αυτού²¹³.

Επιπλέον στην μορφή αυτή αυτοδιαχείρισης του γιουγκοσλαβικού μοντέλου η εταιρεία, επομένως οι εργαζόμενοι σε αυτήν, έχουν την υποχρέωση να διατηρούν τα επίπεδα του κεφαλαίου σταθερά. Η θεωρία των E. Fouroubotn και S. Pejovich πρεσβεύει πως τα δικαιώματα ιδιοκτησίας όπως αυτά παρουσιάζονται στο μοντέλο των γιουγκοσλαβικών εταιρειών αυτοδιαχείρισης και σε συνδυασμό με την έλλειψη αγορών κεφαλαίων επηρεάζουν την απόδοση των εργαζομένων καθώς και τις επαγγελματικές επενδυτικές επιλογές τους. Σύμφωνα με τη σχολή των δικαιωμάτων

²¹³ Κυριαζής, Ν.- Οικονόμου, Ε.Μ., (2015) Δημοκρατία και Οικονομία, Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα, Ενάλιος

ιδιοκτησίας, η έλλειψη ατομικών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας συνδεδεμένα με το άτομο και όχι με την ιδιότητα αυτού ως εργαζομένου, στερούν από τους εργαζόμενους τη δυνατότητα να ανακτήσουν τα επενδυθέντα κεφάλαια όταν εγκαταλείψουν την επιχείρηση, εκτός των διακλαδικών και διεπιχειρησιακών διαφορών που δημιουργούνται, ουσιαστικά μειώνει το κίνητρο για ανάληψη δράσεων σε περίπτωση ανάγκης διάσωσης της αυτοδιοικούμενης επιχείρησης εντός του γιουγκοσλαβικού μοντέλου²¹⁴.

Παρά την ουσιαστική φαινομενικά αποκέντρωση και ανεξαρτητοποίηση της διοίκησης της παραγωγής του δευτερογενούς τομέα πρέπει να αναφερθεί βέβαια πως περισσότεροι από τους μισούς διοικητές στο πλαίσιο των αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων προέρχονταν από την Ένωση Κομμουνιστών Γιουγκοσλαβίας. Οι νέοι νόμοι οι οποίοι αφορούν τη διάθεση και χρήση της αποταμίευσης και των διαθεσίμων οδηγούν σε μετάλλαξη της οικονομικής ταυτότητας των επιχειρήσεων κάνοντάς τες να θυμίζουν περισσότερο καπιταλιστικής μορφής οργανώσεις παρά οτιδήποτε άλλο.

Το σύστημα αυτό καταδικάστηκε σε αποτυχία λόγω των εγγενών αυτών στοιχείων που άπτονται της σφαίρας των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και τα οποία ανήκουν σε δυο διαφορετικές σφαίρες, αυτή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και αυτή των δικαιωμάτων κατοχής.²¹⁵

Κρίνεται σκόπιμο βέβαια να σημειωθεί πως υπάρχουν και εξωγενείς των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας παράγοντες που βοήθησαν σε αυτήν την πτώση χειροτερεύοντας περαιτέρω την κατάσταση της όχι και τόσο σταθερής γιουγκοσλαβικής οικονομίας. Συνοπτικά μπορούν να αναφερθούν οι διεθνείς οικονομικές συγκυρίες όπως η άνοδος των τιμών του πετρελαίου που επέτεινε τη δεινή θέση της οικονομίας της χώρας καθώς και οι πολιτικές επιλογές και χειρισμοί που ο

²¹⁴ https://www.jstor.org/stable/4379811?seq=1#page_scan_tab_contents, (20/08/2017)

²¹⁵ Υπάρχουν βέβαια εξηγήσεις για την αποτυχία του συστήματος αυτού που δόθηκαν υπό το πρίσμα της λογικής άλλων σχολών. Στην περίπτωση των αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων αυτές αποζητούν να αυξήσουν το εισόδημα ανά εργάτη, ενώ στην περίπτωση των καπιταλιστικών επιχειρήσεων αποζητείται η αύξηση του συνολικού κέρδους. Η σχολή της εργασίας (Labour school) υποθέτει πως στην Γιουγκοσλαβία της αυτοδιοίκησης δεν υπάρχει αγορά εργασίας, συνεπώς η κινητικότητα του εργατικού δυναμικού είναι περιορισμένη. Συνεπώς οι εργαζόμενοι δεν προσλαμβάνονται ή απολύονται με βάση τις διακυμάνσεις του οριακού προϊόντος εργασίας, οδηγώντας έτσι τις επιχειρήσεις σε εισοδηματικές διαφορές και αναποτελεσματική κατανομή εργατικού δυναμικού. Η σχολή κεφαλαίου (school of capital) από την άλλη πως η κακή διανομή του εισοδήματος και συνεπώς η αδυναμία για κατά Παρέτο βέλτιστο, είναι συνδεδεμένη με την αναποτελεσματική κατανομή των πόρων. Η δυνατότητα καλύτερης πρόσβασης σε αγορές κεφαλαίου ή σε φθηνότερο κεφάλαιο είναι λόγος δημιουργίας ανισοτήτων, όπου στην περίπτωση των αυτοδιοικούμενων επιχειρήσεων πρόκειται για ανατοχρηματοδοτούμενες της Γιουγκοσλαβίας. Τέλος η σχολή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας δεν απορρίπτει τις θέσεις των δυο παραπάνω σχολών, αλλά δίνει έμφαση στη βαρύτητα που έχει edικό καθεστώς ιδιοκτησίας στη χώρα. Οι ακριβείς λόγοι αποτυχίας βέβαια βάσει κάθε σχολής δεν είναι αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε: https://www.jstor.org/stable/4379811?seq=1#page_scan_tab_contents

ηγέτης της χώρας Τίτο έχει επιλέξει την περίοδο εκείνη. Επιλογές που ακροβατούν σε λεπτές ισορροπίες μεταξύ της «μητέρας» ΕΣΣΔ και της πολλά υποσχόμενης Δύσης.

10.4 Το ηθικό πλεονέκτημα για την σωτήρια της γης και των οικοσυστημάτων της.

Όλες οι ιδεολογίες και τα συστήματα αξιών επιβάλλονται προτάσσοντας το ηθικό τους πλεονέκτημα, το καθένα από τη σκοπιά του. Ένα τέτοιο ηθικό πλεονέκτημα, έχει σήμερα η έννοια της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Αυτό προκύπτει ακόμα και αν οι κοινωνικές επιχειρήσεις λειτουργούν ως ελίτ και χωρίς τις κλασικές δημοκρατικές διαδικασίες. Υπάρχει μέσα τους το μεγάλο ηθικό πλεονέκτημα απέναντι στα κράτη και τις επιχειρήσεις. Αυτό απορρέει από το γεγονός και μόνο, ότι ειδικεύονται και υπερασπίζονται τη διάσωση των βασικών ανθρωπιστικών άρχων όπως και των φυσικών οικοσυστημάτων.

Αυτό το γενικό « ηθικό πλεονέκτημα »χωρίς όμως τη δημοκρατική συμμετοχή, έχει οδηγήσει πολλές μεγάλες Μ.Κ.Ο. στο χώρο της οικολογίας στην αυταρέσκεια και στην αλαζονεία να μονοπωλούν την εκπροσώπηση και να υποτιμούν τις εκατοντάδες χιλιάδες μικρομεσαίες οικολογικές οργανώσεις, βάζοντας ταυτόχρονα εμπόδια στην συμμετοχική οικολογία και στην γνήσια εκπροσώπηση και κατ' επέκταση στην αποτελεσματικότητα του συνολικού οικολογικού κινήματος.²¹⁶

Η επιλεκτική μάλιστα ακτιβιστική δράση σε ορισμένους μόνον τομείς της κοινωνικής επιχειρηματικότητας ενώ απειλείται όλη η γη από την οικολογική καταστροφή του ασύδοτου κέρδους, μεγάλη απόσταση έχει από μια συνολική αντιμετώπιση του προβλήματος. Η μονοπώληση της αντιπροσώπευσης και της εξουσίας από ορισμένες ελίτ της οικολογίας ασφαλώς σημαίνει και τη άντληση της μερίδας του λέοντος από τους διαθέσιμους πόρους. Είτε αυτοί προέρχονται από το κράτος είτε από τις μεγάλες επιχειρήσεις μέσω της λεγόμενης κοινωνικής εταιρικής ευθύνης. Και εδώ βέβαια βρίσκεται η πηγή του προβλήματος της «μονοπωλιακής» αντίληψης για τον έλεγχο της κοινωνικής επιχειρηματικότητας που έχει σαφείς οικολογικές ανησυχίες και προτεραιότητες.

Συμπερασματικά η αδυναμία τμημάτων της κοινωνίας των πολιτών να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων και να δημιουργήσουν ουσιαστική συνοχή και

²¹⁶Τακτικός, Β. και συν. (2013). *Θεσμοί και εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας*. Αθήνα.

συνύπαρξη, πηγάζει από ένα "εμβρυϊκό" σύνδρομο της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας των πολιτών. Η ύπαρξη περιβαλλοντικών προβλημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο χρήζει αντιμετώπισης σε ανάλογο επίπεδο. Η ανάγκη αυτή διαφαίνεται και από τα μέτρα που θεσπίζονται σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω της συνθήκης για τη λειτουργία της ΕΕ (Άρθρο 11, 191 έως 193)²¹⁷ αλλά και των Ηνωμένων Εθνών μέσω της συμφωνίας του Παρισιού, που αποτελεί μια νέα προσπάθεια για παγκόσμια κλιματική αλλαγή.

²¹⁷http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/el/displayFtu.html?ftuId=FTU_5.4.1.html

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: ΜΟΝΤΕΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗΣ

Οι λόγοι για τους οποίους είναι απαραίτητη η κατασκευή ενός μοντέλου σε διάφορες περιπτώσεις θεωρητικών αναλύσεων συνοψίζονται στις διευκολύνσεις που μπορούν να παρέχουν τα μοντέλα αυτά αλλά και στον ρόλο που πρέπει να διαδραματίσουν όσον αφορά τα επιθυμητά αποτελέσματα που η θεωρία θέτει ως στόχο. Το μοντέλο που αποτελεί την σχηματική αναπαράσταση ενός φυσικού συστήματος, μιας θεωρίας που μπορεί να την καταστήσει πιο απλή και κατανοητή, τόσο στο εξωτερικό περιβάλλον όσο και στους ίδιους τους χρήστες εντός του συστήματος το οποίο οφείλει να απεικονίσει. Παράλληλα μπορεί να λειτουργήσει και ως εργαλείο πρόβλεψης των διαφόρων τρωτών σημείων που το εκάστοτε σύστημα μπορεί να έχει εγγενώς ή να αναπτύξει στην πορεία χάρη στην ξεκάθαρη σχέση και αλληλεπίδραση που τα μέλη του συστήματος έχουν μεταξύ τους. Αυτό το στοιχείο καθιστά αυτόματα το μοντέλο και βασικό εργαλείο βελτίωσης της απόδοσης του συστήματος.

Λόγω ελλιπούς βιβλιογραφίας όσον αφορά την κοινωνία των πολιτών σε σχέση με την ποσοτικοποίηση, την ανάλυση, την επεξήγηση αλλά και την έξοδο από μια κρίση όπως η ελληνική, κρίθηκε απαραίτητη η δημιουργία ενός μοντέλου που θα μπορούσε να απεικονίσει τα δομικά στοιχεία ενός συστήματος απαραίτητου για την αποφυγή κρίσεων ή τουλάχιστον για την μείωση των επιπτώσεων που αυτές μπορούν να έχουν στις σύγχρονες κοινωνίες. Ταυτόχρονα όμως εμπεριέχει και τη σχέση που πρέπει να αναπτύξουν τα δομικά αυτά στοιχεία προκειμένου το σύστημα που θα δημιουργηθεί να είναι σε θέση να αποδώσει και να επιφέρει τα αποτελέσματα για τα οποία δημιουργήθηκε.

Η έρευνα που έγινε στα πλαίσια αυτής της εργασίας όσον αφορά το θεωρητικό υπόβαθρο και ανάλυση της έννοιας της κοινωνίας και του κράτους έδειξε την κυριαρχία της έννοιας της πολιτείας εντός των διαφόρων θεωριών. Πρόκειται για στοιχείο πρωταρχικής σημασίας εντός όλων των θεωριών που ενίοτε αναγνωρίζεται ως η πηγή της κοινωνίας των πολιτών, άλλοτε ως συσχέτιση σκοπού και μέσου, άλλοτε ως ο εγγυητής της διασφάλισης των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των πολιτών μελών της κοινωνίας και άλλοτε ως την αναγκαία οντότητα που θα εξασφαλίσει τη σωστή λειτουργία της κοινωνίας των πολιτών. Σε κάθε περίπτωση όμως είναι ξεκάθαρη και αδιαμφισβήτητη η σημασία και η βαρύτητα του όρου του κράτος γεγονός που την καθιστά απαραίτητη συνιστώσα αυτού του μοντέλου.

Όσον αφορά την επιλογή της αγοράς ως τη δεύτερη συνιστώσα του μοντέλου αυτού η επιλογή ήταν αυτονόητη μιας και η αγορά είναι η δομική οντότητα εντός της οποίας εκδηλώνονται και αναπτύσσονται οι οικονομικές κρίσεις. Θα ήταν τουλάχιστον άσκοπο κανείς να προσπαθεί να βρει τη θεραπεία μιας νόσου αγνοώντας τον ίδιο τον κομιστή της. Η αγορά καθώς και οι λειτουργικές μονάδες που δρουν εντός αυτής οι επιχειρήσεις αποτελούν ένα μηχανισμό εντός του οποίου τα άτομα-πολίτες ασκούν τις οικονομικές τους δραστηριότητες και εκπληρώνουν τις οικονομικές τους επιδιώξεις. Είναι λοιπόν αυτή η προφανής σχέση μεταξύ αγοράς και κοινωνίας (ως η έκφραση ενός συνόλου αποτελούμενου από πολίτες) που ενισχύει την ανάγκη χρήσης της αγοράς στη ανεύρεση της εξίσωσης για την επίλυση οικονομικών κρίσεων ή την εξομάλυνση αυτών.

Όπως δεν μπορεί να υπάρξει κράτος για το κράτος έτσι δεν μπορεί να υπάρξει και αγορά για την αγορά. Και οι δυο αυτοί μηχανισμοί αναπτύχθηκαν προκειμένου να λειτουργήσουν επικουρικά ως προς το άτομο, παρουσιάζοντας κοινή αρχή προέλευσης και κοινό τέλος. Τι πιο λογικό λοιπόν από την εισαγωγή του ατόμου ως το τρίτο δομικό στοιχείο αυτού του μοντέλου. Προκειμένου όμως το άτομο να μπορεί να σταθεί ισάξια και εποικοδομητικά απέναντι στην οργανωμένη έκφανση της πολιτικής του υπόστασης, δηλαδή το κράτος από τη μια και αυτή της οργανωμένης οικονομικής του έκφανσης από την άλλη, δηλαδή την αγορά, θα πρέπει και αυτό να εισχωρήσει με τη σειρά του εντός της οργανωμένης κοινωνικής του έκφανσης, δηλαδή της κοινωνίας των πολιτών, ως μοχλός εξισορρόπησης αλλά και καταλύτης εξελίξεων. Η παρουσία λοιπόν της κοινωνίας των πολιτών ως τρίτος πυλώνας του μοντέλου που προτείνει η παρούσα εργασία δεν είναι μόνο σκόπιμη αλλά και επιβεβλημένη.

Έτσι λοιπόν επικυρώνεται η προέλευση της γεωμετρικής απεικόνισης της συσχέτισης των απαραίτητων κατά την άποψή μου δομικών στοιχείων που χρήζουν αναγκαία για τη διερεύνηση και υλοποίηση μέτρων και λύσεων προς αποφυγή και εξομάλυνση οικονομικών κρίσεων.

Η σχεδίαση ενός μοντέλου όμως δεν καθίσταται αρκετή εάν δεν υπάρχει κάποια πρακτική εφαρμογή. Προκειμένου λοιπόν να πραγματοποιηθεί ο έλεγχος του μοντέλου αυτού επιλέχθηκε η περίπτωση της Βραζιλίας τόσο σε παραλληλισμό όσο και σε αντιδιαστολή με την Ελλάδα, χώρες που λόγω των ειδικών ποιοτικών χαρακτηριστικών της κατάστασης στην οποία βρέθηκαν, αλλά και ο τρόπος που επιλέχθηκε για την έξοδο της κάθε μιας από αυτές από την κρίση, ενισχύουν την αρχική υπόθεση αυτής της εργασίας ως προς την αναγκαιότητα εμπλοκής της κοινωνίας των πολιτών ως βασικού παράγοντα λύσης του προβλήματος.

Κατά την ανάλυση και εξέταση της περίπτωσης της Βραζιλίας όπως αυτή παρουσιάζεται αναλυτικά στο επόμενο μέρος αυτής της εργασίας, καθώς και με το συνδυασμό των στοιχείων που ξεχώρισαν, αλλά και λαμβάνοντας υπόψη υπάρχοντα και αναγνωρισμένα μοντέλα διασύνδεση που εμπεριέχουν ως βασική αναφορά τους το κράτος και την όποια μορφή αγοράς όπως αυτό της τριπλής έλικας των Etzkowitz και Leydesdorff²¹⁸, αλλά και της επέκταση αυτού, ήτοι της τετραπλής έλικας²¹⁹ των Carayannis και Campbell, προέκυψε ένα νέο μοντέλο αποτελούμενο από τρεις αλληλοσυνδεόμενους τομείς, αυτούς της κοινωνίας των πολιτών, της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας και της κυβέρνησης.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ πως εκτός από την απόλυτη και προφανή σύνθεση του συστήματος αυτού ως διαφορά, η οποία από μόνη της θα μπορούσε να του προσδώσει απλό ρόλο υποσυστήματος των προηγούμενων μοντέλων, υπάρχουν και άλλες λειτουργικές διαφορές αλλά και διαφορές σκοπού όπως θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε.

Η βασική λειτουργική διαφορά αναφέρεται στην προβολή της ενεργά δραστήριας και οργανωμένης κοινωνίας, όπως αυτή παρουσιάστηκε παραπάνω, ως φορέα κοινωνικής συνείδησης και γνώσης που δεν στοχεύει στην καινοτομία αυτή καθαυτή, αλλά προβαίνει σε χρήση αυτής προκειμένου να μεταδώσει το κοινωνικό κεφάλαιο σε κράτος και αγορά. Σε αυτό το πλαίσιο ο Habermas έχει παρατηρήσει την ανάγκη για υγιείς ροές επικοινωνίας μεταξύ των οργανώσεων της κοινωνίας των

²¹⁸Η έννοια της τριπλής έλικας που περιλαμβάνει τις οντότητες πανεπιστημίου-βιομηχανίας-κυβέρνησης καθώς και τις σχέσεις αυτών, ξεκίνησε στη δεκαετία του 1990 από Etzkowitz (1993) και Etzkowitz και Leydesdorff (1995), και περιλαμβάνει τα στοιχεία των πρόδρομων έργων Lowe (1982) και Sabato και Mackenzi (1982). Είναι μια έννοια που ερμηνεύει τη μετατόπιση από την εξουσιάζουσα δυάδα βιομηχανία-κυβέρνηση κατά τη βιομηχανική κοινωνία σε μια αυξανόμενη τριαδική σχέση μεταξύ πανεπιστημίων και βιομηχανίας-κυβέρνησης κατά την Κοινωνία της Γνώσης. Η τριπλή έλικα (Triple Helix) περιλαμβάνει και παρουσιάζει τη δυνατότητα για καινοτομία και οικονομική ανάπτυξη όπου η κοινωνία της γνώσης προσδίδει μια εξέχουσα θέση στα πανεπιστήμια και την υβριδοποίηση στοιχείων προερχόμενων από τα πανεπιστήμιο, τη βιομηχανία και την κυβέρνηση προκειμένου να δημιουργήσει νέες θεσμικές και κοινωνικές μορφές παραγωγής, μεταφοράς και εφαρμογής της γνώσης. Για περισσότερη ανάλυση βλέπε Etzkowitz, Henry, and Loet Leydesdorff (Eds.) (1997). *Universities and the Global Knowledge Economy: A Triple Helix of University-Industry-Government Relations*. London: Cassell Academic.

²¹⁹Η τετραπλή έλικα χρησιμοποιεί το μοντέλο της τριπλής έλικας στο οποίο ενσωματώνει μια τέταρτη διάσταση, μια τέταρτη έλικα όπου περιλαμβάνει τα δημόσια μέσα ενημέρωσης και τον πολιτισμό και «κοινωνία των πολιτών». Η τετραπλή έλικα ενθαρρύνει την προοπτική της κοινωνίας της γνώσης και της δημοκρατίας της γνώσης προς όφελος της παραγωγής και της καινοτομίας της γνώσης. Σε αυτό το μοντέλο, η βιώσιμη ανάπτυξη της οικονομίας της γνώσης απαιτεί μια συνεξέλιξη με την κοινωνία της γνώσης. Για περισσότερη ανάλυση βλέπε Elias G. Carayannis, David F.J. Campbell, *Mode 3 Knowledge Production in Quadruple Helix Innovation Systems: 21st-Century Democracy, Innovation, and Entrepreneurship for Development*, Springer Science&Business Media <http://link.springer.com/article/10.1007/s11024-012-9194-6/fulltext.html> (21/02/2016)

πολιτών και των υπευθύνων λήψης αποφάσεων²²⁰. Παράλληλη οι διάφοροι θεσμοί πρέπει να είναι σε θέση να αποκρίνονται σε θέματα που άπτονται της δημόσιας σφαίρας και να τα προάγουν²²¹. Και για να γίνει κάτι τέτοιο θα πρέπει οι θεσμοί αυτοί να έχουν απέναντί τους μια οντότητα στην οποία θα αναγνωρίζονται τα ίδια δικαιώματα οι ίδιες υποχρεώσεις και η ίδια βαρύτητα. Κοινώς θα πρέπει η κοινωνία των πολιτών να στέκεται στο ίδιο επίπεδο προκειμένου να έχει την "τυπική" νομιμοποίηση να επιβάλει την ατζέντα της και αυτή να γίνεται αντικείμενο διαλόγου και πεδίο συνεργασίας μεταξύ των εμπλεκόμενων,

Η διαφορά σκοπού εντοπίζεται στο επίπεδο της διάχυσης του κοινωνικού αυτού κεφαλαίου και προς τους άλλους δυο τομείς, οι οποίοι πρέπει να μπολιαστούν με «κοινωνική συνείδηση» μέσω πρακτικών που μπορούν να εφαρμοστούν σε επίπεδο κοινωνίας πολιτών προκειμένου να βοηθήσουν στην άρση των στοιχείων εκείνων που οδήγησαν στην οικονομική κρίση και έχουν άμεση σχέση με την δημοκρατικό έλλειμμα και τη επικυριαρχία της αγοράς έναντι του κράτους.

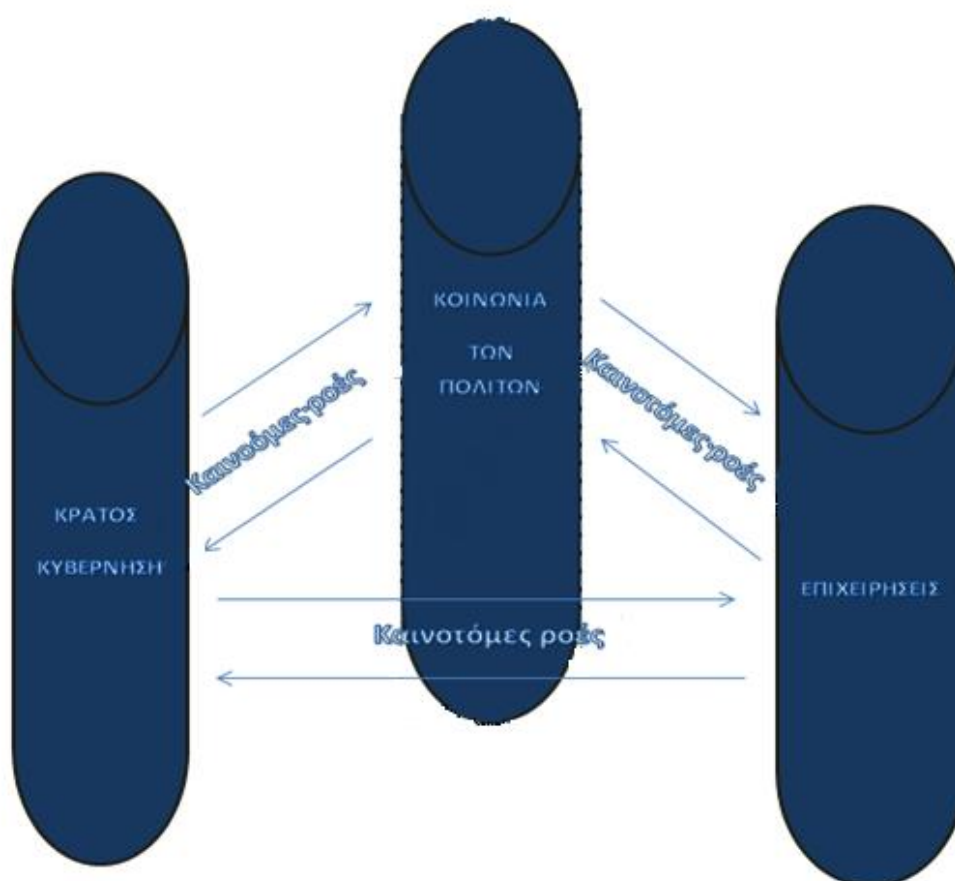
Έτσι λοιπόν αναγνωρίζοντας την αναγκαιότητα που ήδη έχει εντοπιστεί για διασύνδεση του κράτους και της αγοράς, προστίθεται και η ανάγκη ένταξης της Κοινωνίας των Πολιτών στο σύστημα αλληλεπιδράσεων. Καθώς η κοινωνία των πολιτών αναλαμβάνει δράση ως συμβουλευτικό και συμμετοχικό όργανο, οδηγούμαστε προς την δημιουργία του τρίτου τμήματος του μοντέλου, αυτού της κοινωνίας των πολιτών.

Φαίνεται να δημιουργείται λοιπόν μία διασύνδεση και παράλληλη δράση των τριών αυτών στοιχείων τα οποία όπως θα δούμε, θα μπορούσαν δυνητικά να προωθούν μέσω διαφορετικών καινοτόμων ροών, τόσο την οικονομική όσο και την κοινωνική ευημερία των πολιτών.

Η σχηματική απεικόνιση δίνεται στο διάγραμμα που ακολουθεί προκειμένου να γίνει εμφανής η ισότητα μεταξύ των μερών σε σχέση με την βαρύτητα που οφείλουν να έχουν. Επωμίζονται λοιπόν την ευθύνη να προσφέρουν στους άλλους δύο τομείς αλλά και να αναγνωριστούν από αυτούς ως φορείς λύσης και άρσης των αδυναμιών που ο καθένας λόγω εσωτερικών παθογενειών μπορεί να έχει.

²²⁰ Habermas, J. (1996), Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy, μετάφραση William Rehg, Polity

²²¹ Bohman, J. (2007), Democracy across borders, The MIT press

Εικόνα 2. Τρίγωνο αμφίδρομων ροών

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: ΕΛΛΑΔΑ, Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΑΜΕΡΙΚΗ ΤΟΥ 1990;

12.1 Οικονομική, πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα στην άλλη άκρη του Ατλαντικού

Πολλές θεωρίες διατυπώθηκαν στο πέρασμα των χρόνων ως προς την πιο ενδεδειγμένη μέθοδο εξόδου μιας οικονομίας από την ύφεση. Όσες οι κρίσεις, άλλες τόσες και οι θεωρίες οι οποίες δημιούργησαν ένθερμους οπαδούς αλλά και φανατικούς πολέμιους.

Με το πέρας της κάθε ύφεσης το αντίστοιχο θεώρημα έμελλε να παραμείνει έως και το κατώφλι της επόμενης, όπου είτε λόγω των ειδικών ποιοτικών χαρακτηριστικών της υπό εξέταση οικονομίας, είτε λόγω της ιδιοσυγκρασίας της συγκεκριμένης κοινωνίας, είτε ακόμα και λόγω της ιστορικής συγκυρίας, το εκάστοτε θεώρημα που είχε φανεί ως πανάκεια για τα προηγούμενα προβλήματα, αδυνατούσε να λύσει ή ακόμα και να εξηγήσει τα τρέχοντα φαινόμενα.

Πριν την δεκαετία του '80 οι χώρες της Λατινικής Αμερικής προσπαθούν να εισέλθουν σε τροχιά ανάπτυξης. Η πολιτική που ακολουθείται βασίζεται στην εκβιομηχάνιση των κρατών, με σκοπό την προστασία των ευπαθών εθνικών οικονομιών. Η διοίκηση και ο συντονισμός του όλου εγχειρήματος γίνεται από το κράτος, το οποίο θέτει ως προτεραιότητα την δημιουργία εσωτερικής αγοράς παράγοντας και προωθώντας αγαθά που μέχρι τότε ήταν προϊόν εισαγωγής.

Η θεωρία αυτή γνωστή και ως εκβιομηχάνιση μέσω υποκατάστασης εισαγωγών υποστηρίχθηκε και διαδόθηκε χάρις στην Οικονομική Επιτροπή της Λατινικής Αμερικής CEPAL μέσω του διοικητή της R. Prebisch αλλά και του O. Sunkel για την Αργεντινή. Για την Βραζιλία πρέπει να αναφερθούν οι Cardoso και Falleto καθώς και ο Stavenhagen για το Μεξικό.

Ο κυρίαρχος λόγος της επιλογής ενός τέτοιου εσωστρεφούς οικονομικού υποδείγματος ήταν η εξάρτηση της οικονομίας αυτών κατά την περίοδο πριν τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, διάστημα κατά το οποίο έλαβε χώρα και η μεγάλη κρίση του '29. Κατά την διαπίστωση του Prebisch οι οικονομίες που μπορούσαν να παράξουν τα δικά τους βιομηχανικά προϊόντα είχαν μικρότερο κόστος προσαρμογής λόγω της κρίσης. Αδυνατούσαν όμως να διοχετεύσουν την

συνολική παραγωγή για εσωτερική κατανάλωση, αλλά και να διανείμουν την συσσώρευση κεφαλαίου στη λοιπή οικονομία. Συνυπολογιζόμενων των λοιπών κανόνων που προϋπέθετε το σύστημα αυτό, όπως οι ξένες επενδύσεις μόνο σε μη στρατηγικούς τομείς της οικονομίας, η θεωρία αυτή αρχίζει να καταρρέει. Σε αυτό βέβαια συμβάλλουν και εξωγενείς παράγοντες όπως η αύξηση των τιμών των πρώτων υλών, αρχής γενομένης το 1973 με την πετρελαϊκή κρίση.

Υπήρξαν πολλές περιπτώσεις κλειστών πολιτικών θεσμών εντός των οποίων τα κράτη επέδειξαν οικονομική μεγέθυνση. Η πολυπόθητη ανάπτυξη έφτανε μέχρι τα όρια κατά τα οποία το κράτος ήταν σε θέση να χρησιμοποιεί την ισχύ του παρέχοντας ενίσχυση σε στρατηγικούς τομείς²²². Τα όρια όμως αυτά είναι πεπερασμένα και η περαιτέρω ανάπτυξη είναι καταδικασμένη με αποτέλεσμα να αναζητούνται νέες θεωρίες και να εφαρμόζονται νέες πρακτικές²²³. Ακόμα και ο πρωτεργάτης και υπέρμαχος της εσωστρεφούς θεωρίας R.Prebish αναγκάζεται να την αποκηρύξει²²⁴. Έτσι στα τέλη της δεκαετίας του 70 η λατινοαμερικάνικη ήπειρος εισέρχεται σε μία περίοδο συρρίκνωσης κυρίως όσον αφορά το ΑΕΠ, όπου στο σύνολο των χωρών παρατηρούνται έντονες διακυμάνσεις και δυστυχώς τις περισσότερες φορές πτωτικές.

Ένα βασικό εγγενές στοιχείο των κλειστών θεσμών είναι πως η ανάπτυξη βασίζεται μόνο σε υπάρχουσες τεχνολογίες²²⁵. Η τεχνολογική ανάπτυξη και πρόοδος καθώς και οι καινοτομίες που συντελούνται σε άλλες ανοιχτές πολιτικά κοινωνίες δεν μπορούν να εισέλθουν και συνεπώς να επιφέρουν βελτιώσεις. Παράλληλα στα κλειστά συστήματα όπως αυτό της Σοβιετικής Ένωσης, η πορεία έχει προδιαγεγραμμένο τέλος όπως έχουν καταδείξει η ιστορία και οι αναλύσεις που την έχουν ακολουθήσει εξαιτίας της έλλειψης οικονομικών κινήτρων.

Είναι όμως ένα σύστημα ανοιχτών θεσμών η απάντηση και λύση στην οικονομική δυσπραγία των κρατών και συνεπώς ο δρόμος για την αποφυγή υφέσεων και ενδεχόμενων κρίσεων; Πηγαίνοντας αυτή την σκέψη ένα βήμα παραπέρα, είναι η οικονομική οργάνωση ενός κράτους γύρω από ένα σύστημα

²²² Açemoglu, D. – Roninson, J. (2013) Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη, εκ. Λιβάνη σ.108-112

²²³ «Όταν τόσο οι πολιτικοί θεσμοί όσο και οι οικονομικοί θεσμοί είναι κλειστοί, απουσιάζουν τα κίνητρα για να υπάρξει η δημιουργική καταστροφή και να πραγματοποιηθούν τεχνολογικές αλλαγές», Açemoglu, D. – Roninson, J. (2013) Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη, εκ. Λιβάνη σ.111

²²⁴ Χριστοδουλάκης Ν. (2015) Οικονομικές θεωρίες και κρίσεις, εκ.Κριτική σ.244

²²⁵ Açemoglu, D. – Roninson, J. (2013) Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη, εκ. Λιβάνη σ.141

κλειστών θεσμών, ο μόνος λόγος που οδηγεί σε τέλμα μια οικονομία; Μέχρι τώρα η ανάλυση και μελέτη που έχει γίνει στην παρούσα εργασία έχει δείξει πως η οικονομία δεν είναι ένας αποκομμένος, αυτόφωτος και ανεπηρέαστος χώρος. Η αγορά ως κύριος πυλώνας έκφανσης της οικονομίας βρίσκεται σε συμβιωτική σχέση με τους άλλους δύο πυλώνες, ήτοι το κράτος και την κοινωνία των πολιτών. Επομένως, λογικό θα ήταν να αναζητήσουμε στοιχεία και στους υπόλοιπους τομείς προκειμένου να δοθεί μια πιο σφαιρική απάντηση στο ποιος ή τι μπορεί να ευθύνεται για την αποτυχία των οικονομιών.

Κινούμενοι πάνω στο παράδειγμα των χωρών της Λατινικής Αμερικής μπορούμε να αντλήσουμε αρκετά στοιχεία που θα συμπληρώσουν την εικόνα. Όπως παρατηρεί η για λίγους μήνες πρωθυπουργός της Πορτογαλίας Maria de Lourdes Pintasilgo σε μία έκθεση της, το ξεκίνημα της δεκαετίας του '90 βρίσκει την Λατινική Αμερική βελτιωμένη όχι μόνο οικονομικά αλλά και πολιτικοκοινωνικά²²⁶.

Κατά την διάρκεια του '80 και του '90 το νότιο κομμάτι της αμερικανικής ηπείρου δοκιμάζεται από φτώχεια μεγάλης έντασης καταβράθρωση του ΑΕΠ, έκρηξη του πληθωρισμού. Παράλληλα αρχίζουν και γίνονται εμφανή τα πολιτικά ελλείμματα σε χώρες όπως η Βενεζουέλα και το Περού. Τα πολιτεύματα και οι θεσμοί των περισσότερων κρατών της Λατινικής Αμερικής βρίσκονται σε κρίση²²⁷. Οι πολίτες βρίσκονται εγκλωβισμένοι μη μπορώντας να ασκήσουν ελεύθερα τα στοιχειώδη δημοκρατικά τους καθήκοντα²²⁸.

Αντιθέτως, η Βραζιλία αποτελεί το πεδίο δράσης εντελώς διαφορετικών πρακτικών με εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα. Οι πολιτικές εξελίξεις επιβάλουν ευρύτερη λαϊκή συμμετοχή. Η εμφάνιση τόσο του Cardoso όσο και του Lula στο προσκήνιο είναι καθοριστική για την νομιμοποίηση της κοινωνίας των πολιτών, η οποία θα θεωρηθεί ως κύριο και απαραίτητο συστατικό

²²⁶<http://interactioncouncil.org/node/74> (16/01/2016)

²²⁷«Στις εκλογές για το Κογκρέσο και τη Γερουσία του 2002 σε μια επαρχία της Κολομβίας ο Καδένα, επικεφαλής της τοπικής παραστρατιωτικής ομάδας, έχει στείλει φορτηγά στις γειτονιές, στις κωμοπόλεις και στην ύπαιθρο της επαρχίας του για να συγκεντρώσει τους κατοίκους ώστε να δουν τα πρόσωπα των υποψηφίων που θα ψήφιζαν στις κοινοβουλευτικές εκλογές; Τον Χάιρο Μερλάνο για τη Γερουσία και το Μούριελ Μπενίτο Ρέμπολιο για το Κογκρέσο. Ο Καδένα έβαλε σε μια σακούλα χαρτάκια με τα ονόματα των μελών του δημοτικού συμβουλίου, τράβηξε δύο και είπε ότι θα τους σκότωνε μαζί με άλλους κατοίκους που θα επιλέγονταν τυχαία, αν δεν εκλέγονταν ο Μούριελ», Αζεμογλου, D. – Roninson, J. (2013) Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη, εκ. Λιβάνη, σ.397

²²⁸Αζεμογλου, D. – Roninson, J. (2013) Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη, εκ. Λιβάνη, σ.397

δημοκρατικής απάντησης στα πρότερα στρατιωτικά καθεστώτα. Αυτή η συνταγή είναι που οδήγησε την Βραζιλία στο να βελτιώσει αισθητά την οικονομία της χώρας, γεγονός που αντικατοπτρίζεται σε διάφορους δείκτες όπως η φτώχεια η οποία μειώθηκε κατά το ένα τρίτο το 2006. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Acemoglu και Robinson «η άνοδος της Βραζιλίας μετά την δεκαετία του 1970 δεν οφείλεται στις συμβουλές των οικονομολόγων των διεθνών οργανισμών. Δεν επιτεύχθηκε χάρη σε ενέσεις ξένης βοήθειας. Δεν ήταν το φυσικό επακόλουθο του εκσυγχρονισμού. Αντίθετα, είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, η οποία οδήγησε σε πιο ανοικτούς πολιτικούς θεσμούς και κατά συνέπεια σε πιο ανοιχτούς οικονομικούς θεσμούς» και συνεχίζουν λέγοντας ότι «ο μετασχηματισμός της Βραζιλίας, όπως και εκείνος της Αγγλίας τον δέκατο έβδομο αιώνα εγκαινιάστηκε με την δημιουργία ανοιχτών πολιτικών θεσμών»²²⁹.

Στην αρχή της χιλιετίας τα κράτη μέλη του ΟΗΕ δεσμεύτηκαν ως προς μία σειρά ενεργειών και δράσεων προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους ανάπτυξης της χιλιετίας. Επρόκειτο για επιμέρους στόχους που σκοπό είχαν την βελτίωση σε τομείς όπως η ακραία φτώχεια και πείνα, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση, η ισότητα των δύο φύλλων, η παιδική θνησιμότητα, η καταπολέμηση του AIDS, η περιβαλλοντική βιωσιμότητα, η υγεία των μητέρων και τέλος η παγκόσμια συνεργασία για ανάπτυξη.

Στο πλαίσιο αυτών των στόχων δημιουργήθηκε και η πρωτοβουλία για τα υπερχρεωμένα φτωχά κράτη, Debt Relief Under the Heavily Indebted Poor Countries Initiative όπως ονομάστηκε, από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Τράπεζα του Κόσμου. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συνεισέφερε το 2001 45 εκ. ευρώ σε τρεις χώρες της Λατινικής Αμερικής συγκεκριμένα την Βολιβία, την Ονδούρα και την Νικαράγουα στα πλαίσια αυτού του προγράμματος. Η αναφορά που συντάχθηκε από τα Ηνωμένα Έθνη με το πέρας του προγράμματος την ΣΑΧ 2001- 2015 αναφέρει ξεκάθαρα πως παρ' όλα αυτά σε αυτόν τον τομέα δεν σημειώθηκε μεγάλη πρόοδος²³⁰.

Παράλληλα, η ετήσια αναφορά της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την αναπτυξιακή πολιτική και την εξωτερική βοήθεια για το 2001 προβλέπει για την Λατινική Αμερική ένα χρηματοδοτικό πρόγραμμα 5ετίας με κύριο άξονα

²²⁹Acemoglu, D. – Robinson, J. (2013) Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη, εκ. Λιβάνη, σ.475

²³⁰http://www.un.org/millenniumgoals/2015_mdg_report/pdf/mdg%202015%20rev%20%28july%201%29.pdf (17/01/2016)

τους κοινωνικούς τομείς όπως η εκπαίδευση και η υγεία, αλλά και για τους τομείς της διακυβέρνησης και της κοινωνίας των πολιτών²³¹.

Μετά από το 2005 ένα νέο πρόγραμμα δημιουργήθηκε, το EUROSOCIAL στο πλαίσιο της συνόδου της Γκουανταλαχάρα ως αποτέλεσμα της κοινής δέσμευσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των χωρών της Λατινικής Αμερικής στο πεδίο της κοινωνικής συνοχής. Η πρώτη φάση του EUROSOCIAL διήρκησε από το 2005 έως το 2010 και η δεύτερη από το 2011 έως το 2014. Τα αποτελέσματα επικεντρώνονται μεταξύ άλλων στα δημόσια οικονομικά, τη δημοκρατική διακυβέρνηση και στην κοινωνική προστασία και πολιτική²³². Τόσο η στόχευση όσο και η πρακτική των ευρωπαϊκών προγραμμάτων βοήθειας δείχνουν την σαφή προσπάθεια για βελτίωση τομέων που άπτονται της κοινωνικής σφαίρας. Φαίνεται πως υπάρχει η αναγνώριση της κοινωνίας των πολιτών ως απαραίτητο στοιχείο δημιουργίας μιας δημοκρατικής πραγματικότητας και ταυτόχρονα ενός υγιούς οικονομικού περιβάλλοντος

12.2 Η Ελληνική πραγματικότητα και η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό

Στην προηγούμενη ενότητα είναι εμφανές το σημείο εκκίνησης των προσπαθειών των χωρών της Λατινικής Αμερικής για ανατροπή της δυσμενούς κατάστασης στην οποία βρίσκονταν και δεν είναι άλλη από την προσπάθεια εκβιομηχάνισης τους.

Στην παρούσα ανάλυση που ακολουθεί παρουσιάζονται στοιχεία που διαμόρφωσαν το πλαίσιο της μη ορθής οικονομικής διαχείρισης στην Ελλάδα από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Ήδη μετά την κρίση του 51-52 αρχίζει να γίνεται αντιληπτή η ανάγκη για διαφορετικές επιλογές με έμφαση στην βιομηχανία αλλά και προσπάθειες ενίσχυσης του αγροτικού τομέα. Η συμμετοχή του βιομηχανικού κλάδου στο ΑΕΠ ενισχύεται και παρατηρείται αύξηση της βαριάς βιομηχανίας. Ίδιες προτεραιότητες διακρίνονται και κατά την περίοδο 67-74 και πιο συγκεκριμένα κατά την διάρκεια του προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης 68-72 που θέτει ως μία εκ των προτεραιοτήτων την ανταγωνιστική

²³¹ Annual Report 2001 on the EC Development policy and the implementation of the external Assistance, European Commission

²³²https://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/eurososocial-brochure_en.pdf(17/01/2016)

εκβιομηχάνιση της Ελλάδας, και τις πολλές κατασκευές τεχνικών έργων. Η οικονομία έχει υψηλούς ρυθμούς ανόδου επειδή ξεκινούσε από χαμηλή βάση.

Την ίδια περίοδο έχουμε όμως έλλειμμα δημοκρατίας, οι πολιτικές ιδεολογίες ήταν υπό απαγόρευση και η κοινωνική υπόσταση του ατόμου βρίσκονταν σε υποδεέστερη μοίρα από τις αγορές. Η ζήτηση εργατικών χεριών για τα τεχνικά έργα και η μη σωστή χωροθέτηση των βιομηχανιών ερημώνουν την ύπαιθρο. Η περίοδος της Δικτατορίας είναι περίοδος μεγάλου εσωτερικού δανεισμού και μικρής αύξησης εξωτερικού δανεισμού. Όπως αναφέρει ο Ξ. Ζολώτας «η οικονομική πολιτική της δικτατορίας ήταν στην ουσία πολιτική οικονομικής μεγεθύνσεως και όχι οικονομικής αναπτύξεως».

Η Ελλάδα βγαίνει από την δικτατορία με το δημόσιο χρέος της να αντιστοιχεί στο 20,8% του ΑΕΠ αλλά με πληθωρισμό 37,8%²³³. Η περίοδος 1974- 81 αρχίζει με σημαντικά εθνικά προβλήματα, με ύφεση στους οικονομικούς δείκτες, με πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου και αύξηση του κόστους εργασίας λόγω αρκετών κρατικοποιήσεων (π.χ. Ολυμπιακή, Εμπορική Τράπεζα κ.λ.π.), αλλά και λόγω αυξήσεων στους μισθούς πάνω από την άνοδο της παραγωγικότητας. Έτσι έχουμε μια πολιτική παροχών πέρα των ορίων αντοχής της οικονομίας. Επίσης αυτή την περίοδο έχουμε μεγάλες στρατιωτικές δαπάνες.

Πρέπει να αναφερθεί ότι βρισκόμαστε χρονικά στην περίοδο αιτήσεως προς ένταξη της Ελλάδος στη ΕΟΚ δεικτικό της προσπάθειας εξωστρέφειας της χώρας και της επιθυμίας για σταθεροποίηση και προσέλκυση ξένων κεφαλαίων. Ταυτόχρονα είναι και περίοδος ανασυγκρότησης της πολιτικής ζωής, της κοινωνικής αναδιοργάνωσης που χαρακτηρίζεται από την υποχώρηση της οικονομικής ηγεμονίας των αγορών και της αφύπνισης της κοινωνίας ώστε να αγωνιστεί για να συμμετέχει στην λήψη αποφάσεων, φαινόμενο που εντείνεται μετά το 1981. Όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης για την περίοδο αυτή «ο δημόσιος τομέας επεκτάθηκε μέσα από κρατικοποιήσεις και από την ίδρυση νέων επιχειρηματικών φορέων για την ανάπτυξη βασικών κλάδων της βιομηχανίας. Αυτοί οι φορείς δημιουργήθηκαν επί ΝΔ και άρχισαν να λειτουργούν επί ΠΑΣΟΚ»²³⁴.

²³³www.eurocapital.gr/index.php/permalink/33267.html (πίνακας 1, 13.08.2016)

²³⁴Βούλγαρης, Γ. Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990-Σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία, Θεμέλιο, Αθήνα 2001, σ.407

Είναι ορατό ότι ενώ στις διάφορες περιόδους έχουμε διαφορές στις κυρίαρχες επιδιώξεις υπάρχουν πάντα δύο κυρίαρχοι πόλοι εκ των οποίων ο ένας πάντα σταθερός, αυτός του κράτους, και ως μεταβλητός πόλος άλλοτε αυτός της αγοράς και άλλοτε αυτός της κοινωνίας όχι όμως οργανωμένης αρκούντως. Από την δεκαετία του 80 και μετά αρχίζουν να διαφαίνονται τα πρώτα δείγματα οργάνωσης όπως ενδυνάμωση συνδικαλιστικού κινήματος, κινήματα προστασίας καταναλωτών, αγροτικοί συνεταιρισμοί.

Το 1981 η ΝΔ παρέδωσε χρέος 27,7% του ΑΕΠ και το έτος κλείνει με έλλειμμα 9,1% λόγω δαπανών μιας και είναι εκλογική χρονιά. Η πλήρης ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ τον Ιανουάριο του 81 είναι η προσπάθεια του πολιτικού συστήματος της χώρας να αποτινάξει τους κλειστούς θεσμούς του παρελθόντος και να ακολουθήσει την τροχιά εκσυγχρονισμού και σταθεροποίησης οικονομικά και πολιτικά. Η προσπάθεια εκβιομηχάνισης της χώρας και εδώ βρίσκεται στο επίκεντρο των προγραμμάτων τόσο μεταπολεμικά όσο και κατά την περίοδο της επταετίας. Η πολιτική ηγεσία αντιλαμβάνεται την ανάγκη εξωστρέφειας όπως ακριβώς συμβαίνει και στη Λατινική Αμερική και ειδικά στη Βραζιλία, με την αποκήρυξη της εσωστρεφούς θεωρίας που ίσχυε μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '70.

Όταν αναλαμβάνει η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ο πληθωρισμός ανέρχεται στο 24,5% και παραμένει σε διψήφια νούμερα αν και αισθητά μειωμένος έως το 1994.

Η δεκαετία 81- 90 έχει ακόμα ένα χαρακτηριστικό, την μεγάλη αύξηση των Δημοσίων επενδύσεων, οι οποίες από 64.306 φθάνουν τις 465.124 ενώ ο δανεισμός από 63.254 φθάνει τις 373,372 και το Δημόσιο χρέος από το 27,7 το 80 φτάνει στο 71,4 το 90²³⁵. Η απεικόνιση αυτή μας θυμίζει τις προσπάθειες εξωτερικού δανεισμού της Βραζιλίας κατά τις δεκαετίες 70 και 80 ώστε να καταφέρει να εισέλθει σε τροχιά ανάπτυξης αφήνοντας πίσω την ύφεση.

Στην Ελλάδα της δεκαετίας του 80 δημιουργούνται αρκετοί νέοι δημόσιοι οργανισμοί όπως το ΕΣΥ με αποτέλεσμα να αυξηθούν οι θέσεις εργασίας στο δημόσιο τομέα, θεσμοθετείται η Αυτόματη Τιμαριθμική Αναπροσαρμογή, γίνονται μεγάλα εξοπλιστικά προγράμματα και όλα συνδυαστικά οδηγούν στην

²³⁵www.eurocapital.gr/index.php/permalink/33267.html(πίνακας 1, 13.08.2016)

αύξηση των δημοσίων δαπανών. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '80 οι φωνές που καλούν σε οικονομική εξυγίανση και κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου είναι ενδεικτικές της δυσμενούς κατάστασης. Η επιστολή του προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ζακ Ντελόρ τον Μάρτιο του 90 και είχε ως παραλήπτη τον πρωθυπουργό Ξ. Ζολώτα καλεί την κυβέρνηση να πάρει άμεσα και δραστικά μέτρα. Βασικός λόγος των παρεμβάσεων αυτών η αύξηση του Δημόσιου και εξωτερικού χρέους της χώρας.

Όταν το 1989 ξεσπά το σκάνδαλο Κοσκωτά και αρχίζουν αλλεπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις το έλλειμμα βρίσκεται πάλι στα ύψη. Οι οικουμενικές κυβερνήσεις παραδίδουν την διακυβέρνηση το 1990 με έλλειμμα 16,1% και χρέος 71,4 %. Κατά τα έτη διακυβέρνησης του Κ. Μητσοτάκη (1990-1993) αρχίζει να εφαρμόζεται πρόγραμμα αποκρατικοποιήσεων (αστικές συγκοινωνίες, Βιομηχανία Ζάχαρης), ιδιωτικοποιήσεων (ΑΓΕΤ, Ναυπηγεία Ελευσίνας), απελευθέρωση της αγοράς εργασίας (μερική απασχόληση) και το έλλειμμα υποχωρεί στο 11,5%. Το 1993 η χώρα εισέρχεται σε ύφεση. Την κατάσταση επιτείνει η παγκόσμια οικονομική ύφεση, το χρέος φθάνει το 111% και το έλλειμμα το 13,8%. Στην εξουσία επανέρχεται το ΠΑΣΟΚ για τα έτη 1994-2006 και οι δείκτες συνεχίζουν να χειροτερεύουν με 122,1% το χρέος και 10% το έλλειμμα.. Το σοσιαλιστικό κόμμα παραμένει στην εξουσία και την ηγεσία αναλαμβάνει ο Κ. Σημίτης ο οποίος ακολουθώντας τις υποδείξεις του ΔΝΤ προσπαθεί να τιθασεύσει το έλλειμμα με πολιτικές λιτότητας, ιδιωτικοποιήσεις κλπ. Τα ελλείμματα υποχωρούν στα χαρτιά όχι όμως και στην πραγματικότητα. Η αύξηση του Δημοσίου χρέους συνεχίζεται. Το 1998 έχουμε υποτίμηση της δραχμής 14% και η κυβέρνηση θέτει σαν βασική επιδίωξη την ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ. Τα κριτήρια είναι 3% του ΑΕΠ για το έλλειμμα και 60% του ΑΕΠ για το Δημόσιο χρέος σύμφωνα με την συνθήκη του Μάαστριχτ(1992)²³⁶. Τα νούμερα δεν βγαίνουν και μπαίνει σε εφαρμογή η «δημιουργική λογιστική» των swap με την βοήθεια της Goldman Sachs ώστε να ωραιοποιηθούν και να συγκαλυφθούν τα πραγματικά οικονομικά στοιχεία προκειμένου να εξασφαλιστεί η είσοδος της Ελλάδας. Έτσι το 2001 μπαίνουμε στην ΟΝΕ με έλλειμμα 1,2% στα χαρτιά και 3,6% για την EUROSTAT και το χρέος στο 106,4%²³⁷.

²³⁶<https://european-council.europa.eu/media/eu-external-communication/en/documents/press-1998/1998031001.pdf>

²³⁷www.eurocapital.gr/index.php/permalink/33267.html(πίνακας 1, 13.08.2016)

Η Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση υποχρέωσε χώρες όπως η Ελλάδα να προβούν σε δραστικές αλλαγές προκειμένου να εναρμονιστούν με το Ευρωπαϊκό και το γενικότερο παγκόσμιο περιβάλλον. Μερικές από τις αλλαγές απέβησαν μοιραίες για το παραγωγικό σύστημα της χώρας το οποίο βασιζόταν στην ελαφριά βιομηχανία, την γεωργία και την κτηνοτροφία. Αυτό αποδίδεται εν μέρει στις φιλελεύθερες ιδέες που επικρατούν κατά την συγκεκριμένη περίοδο και εν μέρει στην έλλειψη οργανωμένου κρατικού σχεδιασμού με στόχο διαρθρωτικές αλλαγές που θα οδηγούσαν στον εκσυγχρονισμό και την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας.

Κατά το 2003 η κατάσταση αρχίζει και πάλι να ξεφεύγει εν μέρει και λόγω των δαπανών για τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Έτσι το 2004 το ΠΑΣΟΚ παραδίδει στην ΝΔ χρέος στο 108,6% και έλλειμμα σύμφωνα με την απερχόμενη κυβέρνηση 1,2%, σύμφωνα με την νέα κυβέρνηση 2,95% και σύμφωνα με την EUROSTAT 7,5%.

Στην επόμενη περίοδο διακυβέρνησης (2004-2009) όπου έχει ανέβει στην εξουσία η Νέα Δημοκρατία διεξάγεται η τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων που ακόμα δεν είναι γνωστό πόσο έχουν κοστίσει, έχουμε μεγάλη αύξηση των δαπανών κοινωνικής πρόνοιας (στη Γερμανία η αύξηση είναι της τάξης του 0,2%, ενώ στην Ελλάδα του 7,1% του ΑΕΠ), άνοιγμα ψαλίδας εσόδων- εξόδων (ιδιαίτερα το 2009 όπου τα έσοδα μειώθηκαν κατά 10,8% και τα έξοδα αυξήθηκαν κατά 9,8%), υψηλές δαπάνες τόκων και τέλος την έναρξη της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης του 2008. Όλα μαζί οδηγούν το χρέος στο 138,8% και το έλλειμμα στο 15,6%²³⁸. Με αυτή την πορεία και αυτά τα μεγέθη η κατάρρευση της χώρας ήταν κάτι παραπάνω από σίγουρη.

Από την παράθεση της παραπάνω ανάλυσης διακρίνεται καθαρά ο κοινός τύπος των προσπαθειών των δύο χωρών, Ελλάδας – Βραζιλίας, στις διάφορες φάσεις και περιόδους των οικονομιών τους. Πρόκειται για την προσπάθεια ανάπτυξης της κάθε χώρας μέσω της βιομηχανίας. Όπως όμως στην περίπτωση της Βραζιλίας έτσι και στην Ελλάδα η αδύναμη δραχμή παρασύρεται από τη υποτίμηση του δολαρίου κατά την ύφεση του 71, κατάσταση που θα επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο με την πετρελαϊκή κρίση του 73. Σε αντίθεση όμως με την Βραζιλία του 90 όπου παρατηρούνται έντονες πολιτικές εξελίξεις με ευρύτερη

²³⁸www.eurocapital.gr/index.php/permalink/33267.html (13.08.2016)

λαϊκή συμμετοχή η συνεργασία των κοινωνικών ομάδων η Ελλάδα των κλειστών πολιτικών θεσμών οδηγείται στον δρόμο της ύφεσης.

Τόσο η Βραζιλία όσο και η Ελλάδα βάδισαν στα ίδια χνάρια όσον αφορά την εξωτερική χρηματοδότηση. Για τη Βραζιλία βέβαια αυτή η κατάσταση βελτιώνεται από το 1992 όταν οι αμερικανικές τράπεζες που έχουν προβεί στις εν λόγω χρηματοδοτήσεις αποφάσισαν να προχωρήσουν σε πρόγραμμα ελάφρυνσης του χρέους. Εκτός όμως του στοιχείου αυτού σκόπιμο κρίνεται να αναφερθεί και η παρουσία του ΔΝΤ και στις δύο χώρες όπου ζητούσε από τις εκάστοτε κυβερνήσεις να εφαρμόσουν εντατικά προγράμματα που οδήγησαν και οδηγούν σε μαζικές και υποχρεωτικές ιδιωτικοποιήσεις, περιστολή κρατικών δαπανών, άτακτες προσπάθειες για θεσμικές αλλαγές, καθώς και παρεμβολές σε θέματα που άπτονται της εθνικής κυριαρχίας. Όλες αυτές οι παρεμβάσεις οδήγησαν σε συρρίκνωση εισοδημάτων και εξαφάνιση της μεσαίας τάξης, στην περίπτωση της Ελλάδας δε, οι λάθος χειρισμοί και συνταγές, κατ' ομολογία των εμπνευστών του προγράμματος και σε παρ' ολίγο χρεοκοπία (ονομαστική) της χώρας.

Κατά την εκτίμησή μου το μεταίχμιο για την αλλαγή στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού και στοιχείο κλειδί για την μετέπειτα πορεία είναι η κοινωνία των πολιτών και το κυβερνητικό άνοιγμα προς αμεσότερες μορφές δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η κοινωνία των πολιτών κατά τη διακυβέρνηση του Lula έρχεται στο προσκήνιο, παρ' όλα αυτά δεν μπορεί να θεωρηθεί αυτόνομος πυλώνας. Δεν είναι οντότητα ισάξια και ισοβαρής με τους άλλους δυο πυλώνες, πραγματικότητα που χαρακτηρίζει και την Ελλάδα. Περαιτέρω ανάλυση παρατίθεται στην επόμενη ενότητα.

12.3 Εμπόδια επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα

Απαραίτητη αναφορά ωστόσο οφείλει να γίνει και σε κάποιες παθογένειες που η Ελλάδα πρέπει να αντιμετωπίσει και οι οποίες πηγάζουν εξ ολοκλήρου σε κακή διαχείριση από μέρους της διοίκησης της κρατικής μηχανής.

Τα εμπόδια στην επιχειρηματικότητα που παρουσιάζονται στην Ελλάδα είναι κυρίως δύο ειδών, αυτά που σχετίζονται με την σύνθεση των αναπτυξιακών χαρακτηριστικών, των θεσμών και των παραγωγικών συντελεστών μιας οικονομίας που για την επίλυση τους απαιτούνται δομικές αλλαγές με μακροπρόθεσμο ορίζοντα (π.χ. σύνταγμα, παιδεία, περιβάλλον, δημόσια διοίκηση κ.λ.π) και εκείνα που εντοπίζονται κυρίως στην κρατική παρέμβαση και

εμποδίζουν την όσο δυνατόν καλύτερη λειτουργία των επιχειρήσεων, την μείωση του κόστους παραγωγής και την ικανότητα τους να ενισχύσουν την ανταγωνιστικότητα τους, ενώ για την μείωση ή ακόμα και για την εξάλειψη τους μπορεί να αρκεί μια κανονιστική ρύθμιση, όπως μια τροποποίηση νόμου, μια διοικητική ή μια υπουργική απόφαση.

Τα κυριότερα εμπόδια στην επιχειρηματικότητα όπως καταγράφονται από τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

1. Η γραφειοκρατία και η αναποτελεσματική Δημόσια Διοίκηση. Σε πρόσφατη έρευνα της Ε.Ε η Ελλάδα καταλαμβάνει μαζί με την Ουγγαρία και της χώρες της Βαλτικής την πρώτη θέση της κατάταξης μεταξύ των 28 κρατών μελών. Αυτοί οι παράγοντες καθιστούν δυσμενές το επιχειρηματικό περιβάλλον στην Ελλάδα αποτρέποντας νέες επενδύσεις και συνεπώς και την ανάπτυξη. Για την ΕΕ η μείωση της γραφειοκρατίας είναι κρίσιμος παράγοντας για την βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία που είναι και ο κύριος στόχος της στρατηγικής της Λισσαβόνας.

Η Ε.Σ.Ε.Ε. (Ελληνική Συνομοσπονδία Εμπορίου και Επιχειρηματικότητας) εντοπίζει τα μεγαλύτερα γραφειοκρατικά εμπόδια στους τομείς εγκατάσταση/αδειοδότηση επιχειρήσεων, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, φορολογία, δικαιοσύνη, αναπτυξιακά κίνητρα και δημόσιες συμβάσεις²³⁹.

Στο πεδίο της αναποτελεσματικής Δημόσιας Διοίκησης οι πηγές των εμποδίων εστιάζονται στους εξής παράγοντες

Συναρμοδιότητα υπουργείων και φορέων π.χ. η βιομηχανία τροφίμων εποπτεύεται και ελέγχεται από 6 Υπουργεία.

- 1.Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων.
2. Υπουργείο Περιφερειακής Ανάπτυξης και Ανταγωνιστικότητας.
3. Υπουργείο Υγείας.
4. Υπουργείο Οικονομικών.
5. Υπουργείο Θαλασσίων Υποθέσεων και Αλιείας.
6. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης.

Αυτός ο κατακερματισμός των Υπηρεσιών της Δημόσιας Διοίκησης και το πλήθος των συναρμοδιοτήτων είναι βασικό εμπόδιο. Άλλα εμπόδια είναι η

²³⁹<http://www.eea.gr/gr/el/articles/ta-empodia-stin-epixeirimatikotita>

έλλειψη συνεργασίας συναρμόδιων υπουργείων, η απουσία ηλεκτρονικής διασύνδεσης μεταξύ τους, η διαφοροποίηση στον τρόπο ερμηνείας της νομοθεσίας από τις δημόσιες υπηρεσίες, οι συχνές αλλαγές στην οργάνωση και τις αρμοδιότητες των Δημοσίων Υπηρεσιών, η ανεπαρκής κατάρτιση των υπαλλήλων, η ανεπάρκεια υποδομών, η αδιαφάνεια στις συναλλαγές, η άγνοια λειτουργίας της αγοράς, η μη συνεργασία με την επιχειρηματική κοινότητα, προβλήματα διαφθοράς στις συναλλαγές μεταξύ επιχειρήσεων και Δημοσίου και τέλος η νοοτροπία κρατικού παρεμβατισμού.

Πιο αποτελεσματικοί φορείς χαρακτηρίζονται τα ΚΕΠ και έπονται τα Τελωνεία, η Περιφερειακή Αυτοδιοίκηση, οι Ρυθμιστικές Αρχές, η Αποκεντρωμένη Αυτοδιοίκηση, οι Εφορίες, οι Δήμοι, τα Υπουργεία και τελευταίες οι Πολεοδομίες²⁴⁰.

2. Ένα άλλο μεγάλο εμπόδιο είναι αναφορικά με τη νομοθεσία γύρω από την οποία εντοπίζονται επιμέρους προβλήματα. Καταρχήν είναι η ποιότητα των νόμων ή καλύτερα η έλλειψη αυτής. Όπως αναφέρει ο Α. Μακρυδημήτρης στο βιβλίο του «Κράτος των πολιτών» και στην ανάλυση των χαρακτηριστικών των νόμων όπως τα έθεσε ο Montesquieu, αυτοί οφείλουν να είναι περιεκτικοί, απλοί και χωρίς ασάφειες, διαφορετικά θα είναι κακοί νόμοι²⁴¹ και έχουν και περαιτέρω αρνητικές επιπτώσεις στην ήδη υπάρχουσα καλά κρατούσα γραφειοκρατία²⁴².

Στη συνέχεια είναι η έλλειψη σταθερότητας και η συχνές αλλαγές νομοθεσίας στις φορολογικές, εργασιακές και ασφαλιστικές ρυθμίσεις. Τα τελευταία 30 χρόνια είχαμε 171.500 ρυθμίσεις. Το υπέρογκο ρυθμιστικό βάρος που επωμίζονται οι ελληνικές επιχειρήσεις και που είναι δυσανάλογα υψηλό για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις φέρνει την χώρα μας σε δυσμενέστερη θέση μεταξύ των 19 χωρών της Ευρωζώνης με το κόστος να ανέρχεται το 2013 στο 4,4% ή στα 7,8 δις Ευρώ Το 2015 το κόστος είναι 5,2 δις Ευρώ , σε ένα ΑΕΠ όμως χαμηλότερο κατά 25% (174 δις για το 2015). Άρα το κόστος δεν έχει μειωθεί σχεδόν καθόλου²⁴³.

3. Άλλο βασικό εμπόδιο είναι η καθυστέρηση στην απονομή δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης

²⁴⁰<http://www.eleftheria.gr/οικονομία/item/93637-τα-επτά-εμπόδια-για-την-επιχειρηματικότητα.html>

²⁴¹«Δε μπορεί κάτι να είναι απαραίτητα σωστό επειδή είναι νόμος, πρέπει να είναι όμως νόμος εάν είναι το σωστό»

²⁴² Μακρυδημήτρης, Α. (2006), Κράτος των πολιτών, προβλήματα μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού, Λιβάνης, σελ. 246-250

²⁴³<http://www.eea.gr/gr/el/articles/ta-empodia-stin-epixeirimatikotita>

για το 2015 εκκρεμούσαν 29.319 υποθέσεις στο Συμβούλιο Επικρατείας, 356.498 στα Διοικητικά Πρωτοδικεία και Εφετεία (από τις οποίες οι 82.449 αφορούν σε φορολογικές και τελωνιακές υποθέσεις), 30.365 υποθέσεις δημοσιονομικού ενδιαφέροντος στο Ελεγκτικό Συνέδριο και ένα 1.000.000 στα ποινικά δικαστήρια παρά το γεγονός ότι διαθέτουμε 30 δικαστές ανά 100.000 κατοίκους ενώ η Γαλλία 12 και η Ιταλία 11. Από στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας η Ελλάδα έχει το πιο αργό δικαστικό σύστημα στην Ευρώπη (σχετικά με την εκδίκαση εμπορικών υποθέσεων α' βαθμού) και το τέταρτο πιο αργό στον κόσμο μετά την Γουινέα- Μπισσάου, το Σουρινάμ και το Αφγανιστάν. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο χρόνος που απαιτείται για την εκτέλεση δικαστικής απόφασης σε α βαθμό είναι 1580 ημέρες, στο Λουξεμβούργο 321, στην Ισπανία 510 και Μάλτα 505²⁴⁴.

Αντίστοιχα για την ολοκλήρωση της διαδικασίας μιας δημόσιας σύμβασης απαιτείται χρόνος 230 ημερών, ο δεύτερος μεγαλύτερος χρόνος στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 28, χωρίς να υπολογίζεται ο χρόνος προκήρυξης και προετοιμασίας του διαγωνισμού. Ο μέσος χρόνος στην ΕΕ είναι 108 ημέρες.

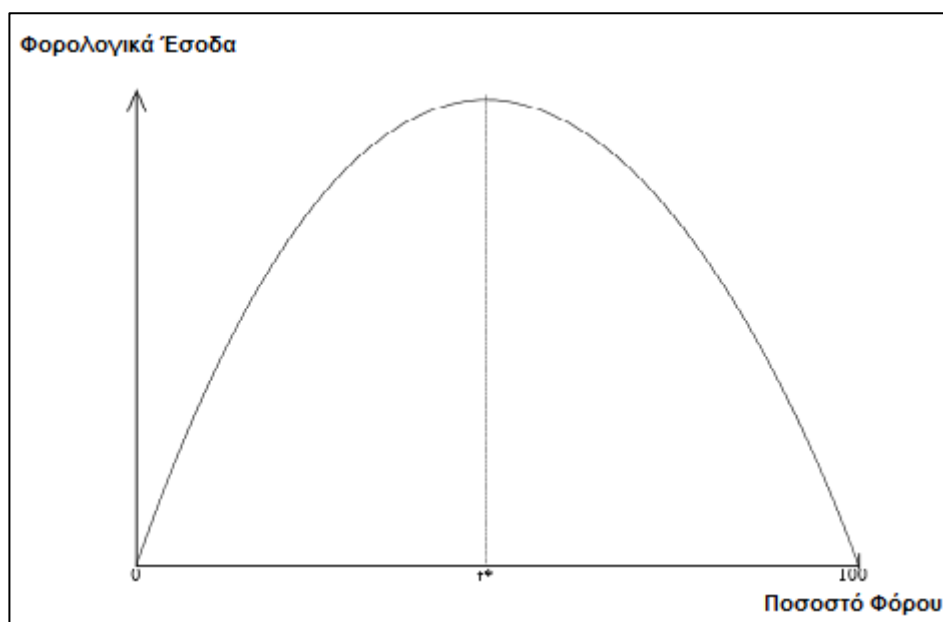
4. Άλλο εμπόδιο είναι η έλλειψη ρευστότητας στην ελληνική αγορά που διακυβεύει σημαντικά την βιωσιμότητα των επιχειρήσεων. Οφείλεται εν μέρει στην δυσκολία πρόσβασης στο τραπεζικό σύστημα για χρηματοδότηση (παρόλο τις συνεχείς ανακεφαλαιοποιήσεις του τραπεζικού συστήματος) και εν μέρει στην μείωση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και των συνταξιούχων οι οποίοι ως τελικοί αποδέκτες των αυστηρών οικονομικών πολιτικών που εφαρμόζονται στις πρόσφατες περιόδους έχουν δει το διαθέσιμο εισόδημα τους να ελαχιστοποιείται και την αβεβαιότητα τους για το μέλλον να εντείνεται με αποτέλεσμα να αποκτούν αρνητική ψυχολογία απέναντι στις αγορές εν μέσω ενός διαταραγμένου οικονομικού- πολιτικού κλίματος.

5. Η αδυναμία πάταξης της φοροδιαφυγής, που αποτελεί ένα σημαντικό δημοσιονομικό πρόβλημα με οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις και η αδυναμία πάταξης του παραεμπορίου και της παραοικονομίας. Πραγματικά το πρόβλημα που δημιουργείται από την παράνομη διακίνηση και εμπορία προϊόντων είναι τόσο διαδεδομένο που έχει δημιουργήσει σημαντικές οικονομικές επιπτώσεις δισεκατομμυρίων ευρώ τόσο στα δημόσια οικονομικά

²⁴⁴<http://www.capital.gr/tax/3108904>

όσο και στον κύκλο εργασιών του νόμιμου εμπορίου. Και όσο καθυστερεί η αποτελεσματική και οριστική του αντιμετώπιση τόσο εντείνεται το πρόβλημα και οι συνέπειες του.

6. Επίσης το ύψος των φορολογικών συντελεστών και άλλων τελών που διαμορφώνουν το κόστος λειτουργίας μιας επιχείρησης αποτελούν πρόβλημα μιας και είναι τόσο υψηλά στην Ελλάδα χωρίς αυτό να καθρεφτίζεται στα κρατικά έσοδα. Είναι γνωστή η καμπύλη του Laffer που στηρίζεται σε μια λογική διαπίστωση. Όταν ο φορολογικός συντελεστής είναι μηδέν το κράτος δεν εισπράττει έσοδα. Το ίδιο ισχύει όταν ο φορολογικός συντελεστής είναι ίσος με 100% γιατί τότε ο φορολογούμενος δεν έχει κανένα κίνητρο να δουλέψει. Σύμφωνα με τον Laffer υπάρχει ενδιάμεσα ένας ιδανικός συντελεστής που μεγιστοποιεί τα έσοδα του κράτους. Στην Ελλάδα της κρίσης έχουμε κατά πολύ υπερβεί αυτόν τον ιδανικό συντελεστή με αποτέλεσμα τα δημόσια έσοδα να υστερούν και η οικονομία να διολισθαίνει πιο βαθιά στην ύφεση.

Εικόνα 1: Καμπύλη Laffer

7. Ένα ακόμη εμπόδιο που αυτή την φορά όμως πρέπει να επιληφθούν τα κοινοτικά όργανα για την άρση του είναι η πολύπλοκη διαδικασία ένταξης μικρομεσαίων επιχειρήσεων στα κοινοτικά προγράμματα. Είναι γεγονός πως υπάρχει πληθώρα προγραμμάτων που αναλαμβάνουν να χρηματοδοτήσουν είτε άμεσα είτε έμμεσα επιχειρηματικές προσπάθειες σε διάφορους τομείς και ειδικά τα τελευταία

χρόνια μια έχοντας πιο στοχευμένες πολιτικές προς όφελος των μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων. Είναι όμως επίσης γεγονός πως η διακίνηση αυτής της πληροφορίας, μέσω των καναλιών προώθησης, προς του τελικούς αποδεκτές δεν ευοδώνεται με επιτυχία στην περίπτωση της Ελλάδας. Το πρόβλημα είναι διττό και εντοπίζεται τόσο στην ευρωπαϊκή πλευρά όσο και στην ελληνική. Από μέρους της ευρωπαϊκής πλευράς θα ήταν χρήσιμο να ενισχυθούν οι καμπάνιες πληροφόρησης καθώς και να διευρυνθούν τα μέσα που χρησιμοποιούνται. Οι χώρες που βρίσκονται κοντά στο κέντρο λήψης των αποφάσεων, φαίνεται από τα ποσοστά συμμετοχής τους να έχουν καλύτερη και αμεσότερη πληροφόρηση. Αυτό βέβαια δεν εξηγεί γιατί και πως νεότερα κράτη μέλη που βρίσκονται σε μεγαλύτερη απόσταση από τις Βρυξέλλες έχουν επίσης υψηλά ποσοστά συμμετοχής στα επιμέρους προγράμματα. Εδώ εντοπίζεται το δεύτερο σκέλος του προβλήματος που βαραίνει την Ελληνική πλευρά. Υπάρχουν οργανώσεις δικτύων, συνεταιρισμών, επιμελητήριων, όπως το Ευρωπαϊκό δίκτυο επιχειρήσεων, που λαμβάνουν χρηματοδοτήσεις προκειμένου να εκπαιδεύσουν τα στελέχη των μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων, να παράσχουν καθοδήγηση, να φέρουν τις μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις σε επαφή με άλλες όμοιες τους στο εξωτερικό ανοίγοντας την πόρτα για νέες επενδύσεις εκατέρωθεν, να προτείνουν χρηματοδοτικά προγράμματα της ΕΕ στα οποία θα μπορούσαν να συμμετάσχουν²⁴⁵.

8. Ο βασικός δείκτης Ευκολίας επιχειρηματικής δράσης που παρακολουθεί διαχρονικά το επιχειρηματικό περιβάλλον στην Ελλάδα (εκφράζει την διαφορά των ικανοποιημένων από τους δυσαρεστημένους επιχειρηματίες) το 2015 μειώθηκε κατά 7 ποσοστιαίες μονάδες σε σύγκριση με το 2014²⁴⁶.

9. Η γενική βαθμολογία της Ελλάδας στον δείκτη G E I 2015 (Παγκόσμιος Δείκτης Επιχειρηματικότητας)²⁴⁷ σχετικά με την διασύνδεση της επιχειρηματικότητας, της οικονομικής ανάπτυξης και της ευημερίας είναι 42 στα 100. Η χώρα κατέχει την 47 θέση ανάμεσα σε 130 κράτη που συμπεριελήφθησαν στον συγκεκριμένο δείκτη. Αναφέρονται ενδεικτικά:

- ΗΠΑ 85%
- ΚΑΝΑΔΑΣ 82%

²⁴⁵<http://een.ec.europa.eu/about/branches/greece>

²⁴⁶<http://www.skai.gr/mobile/article?aid=298134>

²⁴⁷Ο GEI αποτελεί μια κλίμακα ανάλυσης των επιχειρηματικών οικοσυστημάτων για 130 χώρες. Δίνεται στη δημοσιότητα από το παγκόσμιο δίκτυο επιχειρηματικότητας σε συνεργασία με το ινστιτούτο GEDI. Η έκθεση περιέχει μια λεπτομερή εξέταση του επιχειρηματικού οικοσυστήματος σε παγκόσμιο επίπεδο συνδυάζοντας μεμονωμένα στοιχεία όπως η αναγνώριση ύπαρξης ευκαιριών και η αντίληψη κινδύνου, με θεσμικά συστατικά όπως το μέγεθος των αγορών κεφαλαίων, η παγκοσμιοποίηση και η επένδυση σε έρευνα και ανάπτυξη.

- ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ 78%
- ΗΝΩΜΕΝΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ 73% (επικεφαλής για την Ευρώπη)
- ΧΙΑΗ 63% (επικεφαλής για την Κεντρική και Νότια Αμερική)²⁴⁸

Από όλα τα ανωτέρω συνάγεται ότι αυτό που χρειάζεται επειγόντως είναι να αλλάξουν τα δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας ώστε να μην είναι πια ο αδύναμος κρίκος της ευρωζώνης. Με προσέλκυση επενδύσεων που δημιουργούν βιώσιμες ποιοτικές θέσεις εργασίας, με εστίαση στην ψηφιακή οικονομία, στην καινοτομία, στην ανταγωνιστικότητα.

12.4 Πολιτική αλλαγή ή αλλαγή πολιτικής στάσης η περίπτωση της Βραζιλίας

Σε ευρύτερα πλαίσια και εκτός γεωγραφικών συνόρων ή συγκεκριμένων πεδίων παρέμβασης από το 1970 η κοινωνία των πολιτών μπορεί να θεωρηθεί ως ο σημαντικότερος μηχανισμός σε λειτουργία που έχει ως στόχο την επανεγκατάσταση της δημοκρατίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της οικονομικής ευημερίας στις χώρες της Λατινικής Αμερικής που βρέθηκαν υπό δικτατορικά και λοιπά ολοκληρωτικά καθεστώτα, είτε μιλάμε για την Αργεντινή είτε για την Βραζιλία. Εξ ορισμού η εμπλοκή της κοινωνίας των πολιτών ενίσχυσε τα σοσιαλιστικά στοιχεία των πολιτευμάτων και των νεοϊδρυθέντων δημοκρατιών, επικεντρώνοντας σε θέματα ευρύτερου κοινωνικού ενδιαφέροντος και προβληματισμού όπως η αναδιανομή της γης με σκοπό την γεωργική εκμετάλλευση και προς όφελος της γενικής οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και θέτοντας ως αρχικό σκοπό την ατομική ευημερία, την ενίσχυση του αισθήματος κοινωνικής συμμετοχής μονάδων που μέχρι τότε βρίσκονταν στο περιθώριο.

Δεν είναι σκόπιμο όμως να γίνει διαχωρισμός των εκφάνσεων της κοινωνίας των πολιτών στις διάφορες χώρες, συγκυρίες και περιπτώσεις, παρόλο που η ιστορία της Λατινοαμερικανικής ηπείρου έχει αποδείξει ότι η κάθε μία εξ αυτών δεν έχει τον ίδιο βαθμό διείσδυσης και απόδοσης στα τελικά αποτελέσματα. Ίσως το βασικότερο στοιχείο ανάλυσης στο σημείο αυτό λοιπόν να μην είναι αυτό καθ' αυτό ο εντοπισμός εκείνων των τομέων δράσης της

²⁴⁸<http://www.sepe.gr/gr/research-studies/article/4063137/wef-gcr-2015/>

κοινωνίας των πολιτών που φαίνεται να έχουν την καλύτερη απόδοση, αλλά πώς αθροιστικά αυτοί μπορεί να αποδώσουν τα μέγιστα. Εάν μπορούσαμε να θέσουμε το ίδιο ερώτημα με όρους μικροοικονομίας θα χρησιμοποιούσαμε την έννοια της αριστοποίησης²⁴⁹. Έτσι το ερώτημα θα ήταν πώς οι τομείς δραστηριότητας της κοινωνίας των πολιτών μπορούν να γίνουν περισσότερο αποδοτικοί;

Η πρόσφατη πολιτική ιστορία της Λατινικής Αμερικής δείχνει να ενσωματώνει τις συμβουλευτικές και συμμετοχικές πρωτοβουλίες ως κομμάτι του εκδημοκρατισμού της μετά από χρόνια διακυβέρνησης από απολυταρχικά καθεστώτα με μικρές μόνο περιόδους δημοκρατικών κυβερνήσεων, με πολίτες να βιώνουν ακραία φτώχεια, με τεράστιες ανισότητες, με την συντριπτική πλειοψηφία των πολιτών να μην έχουν πρόσβαση στις δομές του κοινωνικού κράτους όπως παιδεία και υγεία.

Σκοπός αυτών των πρωτοβουλιών δεν είναι η αντικατάσταση του πολιτεύματος, αλλά η συμπληρωματικότητα και η προσπάθεια παροχής βοήθειας εκεί όπου οι εν ισχύ θεσμοί παρουσιάζουν αδυναμία, όπως το κράτος ελλειπούς κοινωνικής πρόνοιας.

Δεν μπορούμε να μιλήσουμε για κοινή πορεία της Αριστεράς σε όλες τις χώρες της Λατινοαμερικανικής Ηπείρου, από τον Περόν της Αργεντινής ως την μαρξιστική αριστερά της Χιλής. Μπορούμε όμως να διακρίνουμε κάποιες κοινές παραμέτρους όπως η στροφή για την εξομάλυνση κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων. Κυρίως όμως οφείλουμε να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο ενσωμάτωσαν στη γενικότερη διακυβέρνηση την κοινωνία των πολιτών, αναπτύσσοντας νέες μορφές πολιτικών δράσεων που βασίζονται στην αποκέντρωση και την συμμετοχική λήψη αποφάσεων έχοντας ως αποτέλεσμα τη στροφή σε πιο καινοτόμες και εντυπωσιακές μορφές πολιτικής διακυβέρνησης έχοντας κοινό προσανατολισμό την οικονομική αυθυπαρξία.

Συγκεκριμένα η Βραζιλία μετά την εκλογή του Lula αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα κράτους όπου η κοινωνία των πολιτών, αλλά και μεμονωμένοι απλοί πολίτες μπόρεσαν να εισέλθουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην διακυβέρνηση μέσω τοπικών και εθνικών συμβουλίων που φέρνουν στο ίδιο τραπέζι κράτος και κοινωνία των πολιτών καθ' όλη την διάρκεια του κύκλου λήψης αποφάσεων πάνω στα διάφορα πολιτικά θέματα τα οποία θα

²⁴⁹Αριστοποίηση ορίζεται ως η διαδικασία κατά την οποία συνδυάζεται ελάχιστη θυσία με το μεγαλύτερο δυνατό αποτέλεσμα

μπορούσαν να έχουν επιπτώσεις στην ζωή των πολιτών. Έτσι μέσα σε μια οκταετία αφότου αναλαμβάνει την εξουσία στη Βραζιλία δημιουργήθηκαν 15 εκατομμύρια θέσεις εργασίας βάσει των στοιχείων του υπουργείου εργασίας, αναδιένειμε τον πλούτο, βελτίωσε τις κοινωνικές υπηρεσίες, έβγαλε εννέα εκατομμύρια άτομα από την κατάσταση της απόλυτης φτώχειας και οδήγησε άλλα είκοσι εκατομμύρια στην μεσαία τάξη και όλα αυτά σε ένα περιβάλλον λιγότερο ευάλωτο σε εξωτερικές παρεμβάσεις, με ανάπτυξη, οικονομική σταθερότητα και με ενδυναμωμένη δημοκρατία²⁵⁰.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε μια μελέτη σχετικά με την στροφή της δημοκρατίας στην Λατινική Αμερική, το εργατικό κόμμα της Βραζιλίας πειραματίζεται τα δέκα τελευταία χρόνια με πολλές και διάφορες συμμετοχικές και συμβουλευτικές μορφές στην δομή εκπροσώπησης του κράτους καθιστώντας σχεδόν θεσμικό ένα εθνικό σύστημα κοινωνικής συμμετοχής²⁵¹.

Αυτή η δημοκρατική διεύρυνση αποτελεί συμμετοχική καινοτομία για το πολίτευμα, αλλά και την κοινωνία. Μέσω αυτής της καινοτομίας διορθώνονται εγγενή ελαττώματα του πολιτεύματος όπως το πελατειακό σύστημα, η έλλειψη εμπιστοσύνης στις κυβερνήσεις, αλλά και η δυνατότητα οι πολιτικές αποφάσεις να λαμβάνονται με γνώμονα την κοινωνική και οικονομική ισότητα.

Όπως φαίνεται και από την ανάλυση που παραθέτουν οι Κυριαζής Οικονόμου στις περιπτώσεις όπου τα ελβετικά καντόνια έχουν το δικαίωμα να διεξάγουν δημοψηφίσματα στα πλαίσια του οικονομικού έλεγχου, τα αποτελέσματα είναι περισσότερο από θετικά όπως για παράδειγμα η μείωση των κατά κεφαλή δημοσίων δαπανών κατά 10% σε δήμους όπου διενεργείται δημοψήφισμα για την έγκριση του προϋπολογισμού ή η αυξημένη οικονομική απόδοση σε περιπτώσεις δικαιώματος συμμετοχής σε δημοσιονομικά θέματα. Αντίστοιχα παραδείγματα είχαν να επιδείξουν και οι Ηνωμένες Πολιτείες στις περιπτώσεις όπου η πολιτεία δίνει το δικαίωμα πρωτοβουλίας στους πολίτες, τα πολιτικά και τοπικά έξοδα παρατηρείται να είναι μειωμένα.²⁵²

Μερικά από τα δείγματα συμμετοχικής καινοτομίας στην Λατινική Αμερική θεωρούνται τα τοπικά και εθνικά συμβούλια, τα συμβουλευτικά συμβούλια, τα κοινοτικά αναπτυξιακά συμβούλια, καθώς και άλλα λιγότερο ή

²⁵⁰Delcourt L. <http://www.cetri.be/le-bresil-de-lula-une-dynamique-de?lang=fr> (19/02/2016)

²⁵¹<http://library.fes.de/pdf-files/iez/10209.pdf> (06/02/2016)

²⁵²Κυριαζής Ν.- Οικονόμου Ε.Μ., (2015) Δημοκρατία και Οικονομία, Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα, Ενάλιος, σελ.415-436

περισσότερο θεσμοθετημένα. Η δραστηριοποίηση τους έγκειται στην προετοιμασία προκαταρκτικών πολιτικών κειμένων, στον σχεδιασμό των πόλεων, στην κατανομή κοινοτικών πόρων, στις διοικητικές διαδικασίες πρόσβασης σε δημόσια αγαθά καθώς και στην υποβολή προτάσεων και συστάσεων για την χάραξη πολιτικής. Ο θεσμός των εθνικών συνεδρίων δημόσιας πολιτικής είναι ένα χαρακτηριστικό δείγμα συμμετοχής και εκπροσώπησης που αποτελούνται από οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, απλών πολιτών, εκλεγμένων κυβερνητικών στελεχών και εκπροσώπων ιδιωτικής επιχειρηματικότητας.

Η μελέτη της περίπτωσης της Βραζιλίας βοήθησε στην επιβεβαίωση ορθότητας του συγκεκριμένου μοντέλου ξεκινώντας από το πρώτο τμήμα του που περικλείει την έννοια του κράτους συμπεριλαμβανομένης και της κυβέρνησης, όπου κατά το μεταδικτατορικό σύνταγμα του ενσωματώνεται η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών στην διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Η ενσωμάτωση του τελευταίου τμήματος που οδηγεί στη ολοκλήρωση των βάσεων, όπως αυτές παρουσιάζονται και απεικονίζονται στο παραπάνω διάγραμμα, δεν είναι άλλο από την αγορά και μια καθαρή έκφραση αυτής, την ιδιωτικής επιχειρηματικότητα. Για την Βραζιλία αυτή η ενσωμάτωση ξεκινά κατά την διακυβέρνηση Cardoso, αλλά γίνεται πιο ουσιαστική και πιο αποτελεσματική κατά την περίοδο διακυβέρνησης Lula μέσω της ολοκλήρωσης της δημοκρατικής καινοτομίας της τριγωνικού αλληλεξαρτώμενου μοντέλου που προαναφέρθηκε.

Δημιουργείται έτσι μία δράση σε παράλληλο επίπεδο των δομικών στοιχείων του τριγώνου τα οποία είναι σε θέση να δημιουργήσουν τα θεμέλια μέσω των διαφορετικών καινοτόμων ροών, για την οικονομική και την κοινωνική ευημερία των πολιτών.

Η καινοτομία στο πρώτο τμήμα του μοντέλου, δηλαδή αυτό της κυβέρνησης, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την καινοτομία στο πολιτικό σύστημα της χώρας. Το 1988 ήταν χρονιά ορόσημο για το σύνταγμα της Βραζιλίας η αναθεώρηση του οποίου οδήγησε σε ένα πολιτικό σύστημα προφανώς πιο ανοιχτού από οποιοδήποτε άλλο του παρελθόντος, καθώς καθιέρωσε τον θεσμό της κοινωνίας των πολιτών ως ισότιμο μέλος στις διαδικασίες διαμόρφωσης πολιτικών και στις λήψεις αποφάσεων.

Όπως προαναφέρθηκε, ένας εκ των βασικότερων θεσμών που έφεραν στο ίδιο τραπέζι κρατικούς παράγοντες μαζί με την κοινωνία των πολιτών, αποδεικνύοντας έμπρακτα το άνοιγμα του πολιτικού συστήματος σε καινοτόμες

πρακτικές, είναι τα εθνικά συνέδρια δημόσιας πολιτικής. Οι βασικές θεματικές γύρω από τις οποίες αναπτύχθηκε και συνεχίζει να αναπτύσσεται ο διάλογος περιλαμβάνουν, εκτός των κλασσικών τομέων όπως η υγεία, η παιδεία, οι κοινωνικές παροχές, τα ανθρώπινα δικαιώματα, και τομείς που παραδοσιακά ανήκαν στην κυβέρνηση και ελέγχονταν μόνο από αυτή, όπως η οικονομία ως τομέας στον οποίο πρέπει να εφαρμοστούν πολιτικές αναπτυξιακές που θα οδηγήσουν σε βιώσιμα και διαρκή αποτελέσματα.

Διακρίνουμε λοιπόν ένα πρώτο επίπεδο καινοτόμου επικοινωνίας και πρακτικής, αυτό της πολιτικής που δεν διστάζει να εφαρμόσει νέες μορφές διαλόγου μεταξύ κλασσικών και μη παικτών του πολιτικού συστήματος.

Κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Lula διευρύνεται ακόμα περισσότερο η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών συμπεριλαμβάνοντας κοινωνικές ομάδες από πολλούς και διάφορους χώρους, άλλοτε με εμφανή οργανωτική δομή, όπως οι Μ.Κ.Ο και τα συνδικάτα και άλλοτε άτυπες μορφές όπως τα διάφορα κοινωνικά κινήματα που δημιουργούνται κατά καιρούς π.χ. τα εργατικά συνδικάτα που μπορούν να θεωρηθούν μέρος ενός ευρύτερου εργατικού κινήματος ή το γυναικείο κίνημα που αναφέρεται σε ζητήματα όπως η μισθολογική ισότητα και οι ίσες ευκαιρίες. Αυτές οι οργανωμένες ομάδες ωφελούν το πολιτικό σύστημα ενισχύοντας την αντιπροσώπευση, προωθώντας τον διάλογο και την διαπραγμάτευση, διευρύνοντας την πολιτική συμμετοχή και αναλαμβάνοντας ελεγκτικό ρόλο απέναντι στην κυβερνητική εξουσία. Ασκούν επιρροή μέσω ποικίλων διαύλων όπως τα ΜΜΕ, τα κόμματα, οι διεθνείς οργανισμοί κ. α.

Η δράση αυτής της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών, παρ' όλο που ο βασικός της ρόλος ήταν και είναι συμβουλευτικός, στην επέκταση της αποκτά και κανονιστικό χαρακτήρα μιας και τα αποτελέσματα των διαβουλεύσεων χρησιμοποιούνται ως μοχλοί πίεσης για την υπερψήφιση από την εκάστοτε κυβέρνηση αποφάσεων που έχουν άμεση επίπτωση στα τμήματα της κοινωνίας στα οποία η κοινωνία των πολιτών αναφέρεται άμεσα.

Με την καινοτόμο αυτή πολιτική διαδικασία η κυβέρνηση του Lula διεύρυνε την αντιπροσωπευτική δημοκρατία σε τέτοιο βαθμό όπου εκατομμύρια

άτομα μπόρεσαν να συμμετάσχουν σε 73 εθνικές συνελεύσεις κατά την διάρκεια του 2003²⁵³.

Δεν είναι όμως μόνο η κοινωνία των πολιτών που επωφελήθηκε από αυτό το άνοιγμα της πολιτικής εν γένει και των πολιτικών θεσμών συγκεκριμένα, αλλά και η επιχειρηματικότητα. Μαζί με τους τυπικούς και άτυπους φορείς της κυβέρνησης και της κοινωνίας των πολιτών απέκτησαν λόγο στις συμβουλευτικές και συμμετοχικές διαδικασίες και διάφοροι επιχειρηματικοί φορείς της χώρας.

Ο πρόεδρος της Βραζιλίας κατά την διπλή του θητεία 2003- 2010, αν και προερχόμενος από το αριστερό εργατικό κόμμα, στον τομέα της οικονομίας βάδισε στην ίδια πορεία που είχε χαράξει ο προκάτοχος του Cardoso. Ο Cardoso είχε δρομολογήσει μια οικονομική πολιτική με προσανατολισμό το άνοιγμα στις ξένες επενδύσεις και κεφάλαια γεγονός, που ο Lula όχι μόνο συνέχισε, αλλά και επέτεινε με μεγάλη επιτυχία οδηγώντας στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων και την προώθηση της εμπορικής ολοκλήρωσης. Με τις συγκριμένες επιλογές και τις στρατηγικές τακτικές κατορθώνει όχι μόνο να εξαλείψει το δημόσιο χρέος που είχε δημιουργηθεί κατά την θητεία του Cardoso, αλλά και να ξεπληρώσει στο ακέραιο το Δ.Ν.Τ. Αυτή η τελευταία εξέλιξη οφείλεται στο άνοιγμα της αγοράς και το επιτυχές κάλεσμα του Lula προς τους διεθνείς επενδυτές. Ταυτόχρονα η απαλλαγή από το Δ.Ν.Τ. βοήθησε να τεθεί η οικονομία της Βραζιλίας σε τροχιά ανάπτυξης, να εξέλθει από τον φαύλο κύκλο χρέους- κρίσης και να σταματήσει η περαιτέρω υποβάθμιση της.

Στο γνωστό προεκλογικό Γράμμα προς τον λαό της Βραζιλίας το 2002 ο Lula ουσιαστικά κλείνει το μάτι στους ξένους επενδυτές προσπαθώντας να δημιουργήσει κλίμα σταθερότητας υποσχόμενος ότι οι υποχρεώσεις προς το Δ.Ν.Τ. θα τηρηθούν συμπεριλαμβανομένου και του πλεονάσματος που η συμφωνία προϋπέθετε, γεγονός που τόσο η πολιτική που ακολούθησε όσο και οι οικονομικές επιλογές του στην πορεία θα δικαιώσουν αυξάνοντας το πλεόνασμα του προϋπολογισμού από 3,5 σε 4,6 ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ.

²⁵³Pogrebinschi, T. (2010) Moving away from liberal democracy: Participation, representation, and political experimentalism in Brazil, http://ash.harvard.edu/files/ash/files/pogrebinschi_0.pdf?m=1429308955 (22/02/2016)

Η μεγέθυνση αυτή επηρέασε και την διάρθρωση της απασχόλησης με σημαντικές συνέπειες για την δομή των κοινωνικών ανισοτήτων²⁵⁴.

Όπως αναφέρει ο Albert Fishlow, η εισροή ξένων επενδύσεων εντάθηκε και ταυτόχρονα τομείς όπως αυτοί του πετρελαίου, της γεωργίας και των εξορύξεων αύξησαν τις εξαγωγές τους και παράλληλα πολλές δημόσιες επιχειρήσεις ιδιωτικοποιήθηκαν. Όπως ο ίδιος παρατηρεί οι ενέργειες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την αναζωογόνηση της βιομηχανίας καθώς και την πρόσβαση σε ιδιωτική χρηματοδότηση²⁵⁵.

Η οικονομία της Βραζιλίας όφειλε την ανάπτυξη της την περασμένη δεκαετία στο θετικό ισοζύγιο εξαγωγών μη βιομηχανοποιημένων αγαθών και αγαθών χαμηλής τεχνολογίας, το οποίο αποδείχθηκε αρκετά ενισχυμένο ώστε να μπορέσει να ισοσκελίσει το αρνητικό ισοζύγιο εισαγωγών τεχνολογικού περιεχομένου, τομέα στον οποίο η χώρα έχει στρέψει τις προσπάθειες της τα τελευταία χρόνια αναγνωρίζοντας την ανάγκη για ανάπτυξη και καινοτομία ως απαραίτητα στοιχεία μιας ανταγωνιστικής οικονομίας. Ο Lula είχε καταλάβει ότι τα βιομηχανικά προϊόντα είχαν περισσότερη προστιθέμενη αξία, με συνέπεια πιο μεγάλους ονομαστικούς μισθούς λόγω της εξειδίκευσης σε σύγκριση με την ανειδίκευτη εργασία που κυριαρχούσε στις χώρες της Λατινικής Αμερικής.

Οι διάφορες έρευνες τα τελευταία χρόνια έχουν καταδείξει την σημαντική πρόοδο της οικονομίας της χώρας παραθέτοντας ταυτόχρονα και το τρωτό της σημείο καθώς και τους λόγους για τους οποίους φαίνεται να βρίσκεται μπροστά της εμπόδια τα οποία δεν της επιτρέπουν να συνεχίσει την αναπτυξιακή της πορεία. Υπάρχουν κάποια προφανή κανονιστικά εμπόδια όπως η ελευθερία στην εργασία, η χρηματοοικονομική ελευθερία, η εμπορική ελευθερία καθώς και η επενδυτική οι οποίες θα μπορούσαν να επιτευχθούν σε μεγαλύτερο βαθμό μέσω θεσμικών μεταρρυθμίσεων και άμεσων πολιτικών αποφάσεων των οποίων η περαιτέρω ανάλυση δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας μελέτης²⁵⁶.

Το εμπόδιο όμως της έλλειψης κανονιστικών πεδίων για την ενσωμάτωση της καινοτομίας στις παραγωγικές διαδικασίες της χώρας είναι το

²⁵⁴Maxwell, K. (July 2003) Lula's Surprise, <http://www.cfr.org/brazil/lulas-surprise/p6062> (21/02/2016)

²⁵⁵Fishlow, A. (2011) Starting over-Brazil since 2015, The Brookings Institution

²⁵⁶Roberts J.-Schreiber M.-Scissor D.,(September 2012)Brazil: Restoring Economic Growth Through Economic Freedom<http://www.heritage.org/research/reports/2012/09/brazil-restoring-economic-growth-through-economic-freedom> (20/02/2016)

στοιχείο κλειδί το οποίο χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Όπως αναφέρεται στο βιβλίο των Καραγιάννη-Μπακούρου «η τεχνολογική καινοτομία είναι η νέα τεχνολογία που δημιουργεί νέα προϊόντα και κατ' επέκταση νέες ευκαιρίες για την βιομηχανία. Αυτή είναι η βασική σημασία της καινοτομίας και ο λόγος για τον οποίο είναι απαραίτητη για την οικονομική ανάπτυξη, γιατί δημιουργεί επιχειρηματικές ευκαιρίες. Η τεχνολογία ήταν και θα παραμείνει το βασικό κίνητρο για την αλλαγή στην κοινωνία μας»²⁵⁷.

Η διακυβέρνηση Lula κατάφερε μέσω των εθνικών συνεδρίων δημόσιας πολιτικής να βάλει στο ίδιο τραπέζι με την κοινωνία των πολιτών και τις επιχειρήσεις οι οποίες αποτελούν, όπως προαναφέρθηκε, το τρίτο τμήμα του μοντέλου και η συμμετοχή των οποίων καθίσταται απαραίτητο στοιχείο στην εξυγίανση της οικονομίας. Διαπιστώνουμε όμως ότι, ενώ η πολιτική καινοτομία και η καινοτομία στον τομέα της κοινωνίας των πολιτών υπήρξε για την κυβέρνηση της Βραζιλίας προτεραιότητα, η καινοτομία στην επιχειρηματικότητα δεν αποτέλεσε τμήμα του πολιτικού σχεδιασμού της κυβέρνησης.

Ενώ λοιπόν τα δύο τμήματα του μοντέλου λειτούργησαν χρησιμοποιώντας την καινοτομία ως συνδετικό ιστό, το πεδίο μεταξύ επιχειρηματικότητας, κοινωνίας των πολιτών και κράτους είναι αδρανές λόγω της έλλειψης καινοτόμων πρακτικών που να υποστηρίζονται τόσο από την κοινωνία των πολιτών όσο και από το κράτος και να κατευθύνονται προς την επιχειρηματικότητα και αντίστροφα.

Η μη ορθή και πλήρης χρήση όλων των στοιχείων αυτού του μοντέλου από την διακυβέρνηση Lula είναι περισσότερο εμφανής στα οικονομικά αποτελέσματα της διακυβέρνησης της διαδόχου του Dilma Rousseff, κατά την οποία αυξήθηκε ο πληθωρισμός και μειώθηκαν οι ρυθμοί της οικονομικής ανάπτυξης αποδεικνύοντας ότι η μη ορθολογική εφαρμογή του προτεινόμενου τριγωνικού μοντέλου αμφίδρομων ροών είναι εξ ίσου αναποτελεσματική με την πλήρη άρνηση εφαρμογής του.

²⁵⁷Καραγιάννης, Η.-Μπακούρος, Ι.(2010) Καινοτομία και επιχειρηματικότητα-Θεωρία και πράξη, εκ. Σοφία, σ.37.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: Ανάλυση τριγώνου αμφίδρομων ροών στην Ελλάδα

13.1 Ροές μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών

Η παρούσα μελέτη επιδίωξε να κάνει μια ανασκόπηση της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών από την στιγμή που αυτή εμφανίστηκε στην πιο βασική μορφή της και τη γέννηση της στην αρχαία Ελλάδα έως και την σημερινή εποχή της τεχνολογικής ανάπτυξης, των πολύπλοκων πολιτικών οργανώσεων και της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας. Σε πολλές περιπτώσεις αυτή η κοινωνία των πολιτών αμφισβητήθηκε, ο ρόλος της υποβιβάστηκε και η αναγκαιότητα ύπαρξης της αποσιωπήθηκε. Όμως, στα τέλη του εικοστού αιώνα που οι κρίσεις γιγαντώθηκαν σε οικονομικό, πολιτικό, πολιτισμικό, οικολογικό και ηθικό επίπεδο, ανεδείχθη η αναγκαιότητα ύπαρξης της με τρόπο που να καθιστά απαραίτητη την αναγνώριση της ως τον τρίτο τομέα που θα συμπράξει με το κράτος και την αγορά προκειμένου να διορθωθούν οι στρεβλώσεις του παρελθόντος.

Όπως προαναφέρθηκε είναι η ελλιπής βιβλιογραφία όσον αφορά την κοινωνία των πολιτών σε σχέση με την ποσοτικοποίηση, την ανάλυση, την επεξήγηση αλλά και την έξοδο από μια κρίση όπως η ελληνική, που έκρινε απαραίτητη τη δημιουργία ενός μοντέλου χρησιμοποιώντας ως υπόβαθρο άλλες παρόμοιες κρίσεις. Για αυτόν τον λόγο επιλέχθηκε η περίπτωση της Βραζιλίας, η οποία λόγω των ειδικών ποιοτικών χαρακτηριστικών της κατάστασης στην οποία βρέθηκε η χώρα, αλλά και ο τρόπος που επιλέχθηκε τη δεδομένη χρονική στιγμή αναφορικά με την έξοδο αυτής από την κρίση, ενισχύουν την αρχική υπόθεση αυτής της εργασίας ως προς την αναγκαιότητα εμπλοκής της κοινωνίας των πολιτών ως βασικού παράγοντα λύσης του προβλήματος.

Η λογική η οποία επιλέχθηκε χρησιμοποιώντας ως χάρτη τις εξελίξεις στην Λατινική ήπειρο και κυρίως την Βραζιλία, καθώς και τα μοντέλα της τριπλής και τετραπλής έλικας τα οποία λειτούργησαν ως βάση, οδήγησαν στην δημιουργία ενός τριπλού σχηματισμού που αποτελείται από την κυβέρνηση, την κοινωνία των πολιτών και τις επιχειρήσεις. Το στοιχείο που αποτελεί την ειδοποιό διαφορά του σχηματισμού αυτού σε σχέση με οποιαδήποτε προηγούμενη ανάλυση, εκτός φυσικά του προφανούς πρωταγωνιστικού ρόλου της κοινωνίας των πολιτών, είναι η *vice-versa* σύνδεση των τομέων αυτών μεταξύ τους η οποία έγκειται σε καινοτόμες διασυνδέσεις του καθ' ενός εξ αυτών με τους υπολοίπους. Πρόκειται για ένα μοντέλο μη στατικό η αποδοτικότητα του

οποίου βασίζεται στην κινητικότητα ισόποσων καινοτόμων ροών οι οποίες θα είναι ανεμπόδιστες και συνεχείς. Η εφαρμογή του μοντέλου αυτού στην ελληνική πραγματικότητα θα μπορούσε να κινητοποιήσει τις απαραίτητες αλλαγές προκειμένου να βάλει σε λειτουργία τους μηχανισμούς εκείνους που συνδέουν τα τρία τμήματα του σχηματισμού έτσι ώστε να δημιουργηθούν οι απαραίτητες συνθήκες που μπορούν να οδηγήσουν σε ανάπτυξη.

Η χώρα εδώ και χρόνια βρίσκεται σε μια διαρκή φάση κρίσης αξιοπιστίας και αναποτελεσματικότητας, υπάρχει έντονη ανάγκη για καίριες αλλαγές στον πολιτικό μηχανισμό που θα οδηγήσουν με τη σειρά τους σε δημοκρατικότερη οργάνωση των κομμάτων, ανάγκη που ερείδεται στην απώλεια εμπιστοσύνης απέναντι στους εκπροσώπους του μηχανισμού αυτού. Οι πολιτικοί έχουν απομακρυνθεί από το ρόλο τους όπως αυτός ορίζεται στην κλασική πολιτική θεώρηση καθιερώνοντας ως αυτοσκοπό τη λογική της κυριαρχίας και της εδραίωσης της καρέκλας εντός της κομματικής ιεραρχίας. Η κοινωνία των πολιτών αποφορτισμένη από πολιτικές ιδεολογίες και προσανατολισμένη στην εξυπηρέτηση των σκοπών που η ταυτότητα της ορίζει, είναι σε θέση να επαναφέρει τον εκδημοκρατισμό του κράτους όπως αυτό εκφράζεται πολιτικά από τα κόμματα²⁵⁸.

Όσον αφορά λοιπόν το πρώτο τμήμα αυτού του σχηματισμού, δηλαδή το κράτος, οφείλει να θεσπίσει ανάλογους μηχανισμούς όπως αυτοί που δημιουργήθηκαν στη Βραζιλία ή όπως περιγράφοντα στις αναφορές της άμεσης δημοκρατίας, που θα επιτρέπουν στην κοινωνία των πολιτών να ασκεί έλεγχο στις εκάστοτε κυβερνήσεις αποτρέποντας τον κίνδυνο παρεκτροπής του και πατάσσοντας φαινόμενα κατάχρησης εξουσίας. Η κοινωνία των πολιτών γίνεται κατ' αυτόν τον τρόπο το ελεγκτικό όργανο των πολιτών απέναντι στην πολιτική εξουσία που οι ίδιοι έχουν εκλέξει. Λειτουργεί ως δικλείδα ασφαλείας αξιών και ηθικών κανόνων που η εκτελεστική εξουσία οφείλει να πρεσβεύει. Πρόκειται για μια βασική και απαραίτητη μεταρρυθμιστική πράξη η οποία θα αποδείξει εκτός από την ωριμότητα του πολιτικού συστήματος και τη βούλησή του για πραγματική ρήξη με τις πρακτικές του παρελθόντος. Παράλληλα όμως φέρνει και την κοινωνία των πολιτών αντιμέτωπη των ευθυνών της προδίδοντας της ουσιαστικά ρόλο βασικού παίκτη στις εξελίξεις. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι μια τέτοια ανάμιξη

²⁵⁸ Μακρυδημήτρης, Α (2006), Κράτος των πολιτών, προβλήματα μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού, Λιβάνης

θα ωθήσει την ελληνική κοινωνία των πολιτών στην ενηλικίωση της, προαπαιτούμενο μιας βιώσιμης λύσης.

Στο πλαίσιο αυτό γίνεται εμφανές ότι προχωρούμε προς την εδραίωση μιας πιο άμεσης και συμμετοχικής δημοκρατίας, ενώ η συνειδητοποίηση της δυναμικής της μπορεί να αναγεννήσει την ελπίδα αναβάθμισης της ποιότητας ζωής μας και της δημιουργίας ενός καλύτερου κόσμου. Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά οι Κυριαζής-Οικονόμου «οι πολιτείες με διαδικασίες πρωτοβουλιών αναπτύχθηκαν περισσότερο και εμφάνισαν μεγαλύτερο κατά κεφαλή εισόδημα από τις πολιτείες που δεν εφαρμόζουν διαδικασίες πρωτοβουλιών»²⁵⁹. Προς αυτή της κατεύθυνση βέβαια θα πρέπει να κινηθούν οι προσπάθειες άρσης των εμποδίων που δημιουργεί ο τρόπος λειτουργίας των σύγχρονων κυβερνήσεων, αλλά και μεταστροφής του τρόπου λειτουργίας σε αρκετές περιπτώσεις των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών. Ο συνδυασμός αυτός θα επιτρέψει την μετατροπή, που είναι απαραίτητη τόσο την Ελλάδα όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, των δημοκρατιών των κυβερνήσεων σε δημοκρατίες πολιτών²⁶⁰.

Οδηγός του όλου εγχειρήματος θα πρέπει να είναι η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή Ε.Ο.Κ.Ε. η οποία αποτελεί ουσιαστικά ένα συμβουλευτικό θεσμικό όργανο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κατά ανάλογο τρόπο θα πρέπει να δημιουργηθούν πλατφόρμες- φορείς των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών με συγκεκριμένες δομές, αρμοδιότητες και δραστηριότητες. Όπως και στην Ε.Ο.Κ.Ε. έτσι και σε μια ανάλογη οργάνωση εθνικού επιπέδου τα μέλη της πρέπει να διορίζονται με δυνατότητα ανανέωσης και να έχουν κατά μείζονα λόγο συμβουλευτικό χαρακτήρα, χωρίς όμως να περιορίζονται μόνο σε αυτό. Θα πρέπει μετά από αναθεώρηση του συντάγματος να προβλέπεται η δυνατότητα συμμετοχής τους σε αποφάσεις αφορούσες θέματα που επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα την ζωή των πολιτών, όπως κατανομή εθνικών και κοινοτικών πόρων, διασφάλιση βασικών δικαιωμάτων των πολιτών, υπεράσπιση κοινωνικής ασφάλειας, εξασφάλιση απασχόλησης, κοινωνικές παροχές, δημόσια υγεία και εκπαίδευση.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι ο θετικός τους ρόλος εξαρτάται αποφασιστικά από το βαθμό στον οποίο οι παράγοντες της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών

²⁵⁹Κυριαζής, Ν.- Οικονόμου, Ε.Μ., (2015) Δημοκρατία και Οικονομία, Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα, Ενάλιος, σελ.437

²⁶⁰Κυριαζής, Ν.- Οικονόμου, Ε.Μ., (2015) Δημοκρατία και Οικονομία, Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα, Ενάλιος, σελ.466

είναι πρόθυμοι να συμβάλουν στην επίτευξη συναίνεσης στα πλαίσια μιας δημόσιας και δημοκρατικής συζήτησης και να δεχθούν τα αποτελέσματα που επιτεύχθηκαν μέσω δημοκρατικών διαδικασιών έκφρασης της πολιτικής βούλησης»²⁶¹.

Με τα κοινωνικά κράτη να καταρρέουν γίνεται ορατή η ανάγκη θεσμικής κατοχύρωσης της στράτευσης των πολιτών στις νέες συλλογικές δομές, καθώς ακόμα και το δυτικό μοντέλο του κράτους ευημερίας διέρχεται κρίση, ενώ η παρέμβαση της κοινωνίας των πολιτών αποτελεί πεδίο μετάβασης από τον αυταρχισμό στην δημοκρατία. Οφείλουν οι θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών να έχουν ισχυρή παρουσία και να μην αποτελούν κρατικοδίαιτες και αδύναμες οργανώσεις. Αντιθέτως θα πρέπει να είναι σε θέση να έχουν ουσιαστική παρουσία μέσω καινοτόμων παρεμβάσεων και να λειτουργούν συμπληρωματικά ως εναλλακτικό κράτος σε στιγμές αδυναμίας του κρατικού μηχανισμού.

13.2 Ροές μεταξύ επιχειρηματικότητας, κοινωνίας των πολιτών και κράτους

Οι προσφερόμενες θέσεις στην σύγχρονη πραγματικότητα δεν είναι απεριόριστες ούτε φυσικά προκύπτουν αυθόρμητα. Είναι μάλιστα αδύνατο να τις δημιουργεί το κράτος αέναα. Αντιθέτως αυτές οι νέες εργασίες μπορούν να προκύψουν μέσα από τις επενδύσεις και την επιχειρηματικότητα. Μία από τις βασικές προϋποθέσεις για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος είναι η ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων η οποία μπορεί να επιτευχθεί με την υιοθέτηση καινοτόμων δραστηριοτήτων. Ο όρος καινοτομία μπορεί να αναφέρεται στην διαδικασία – μετατροπή μιας ιδέας σε εμπορεύσιμο προϊόν ή σε υπηρεσία, σε μια νέα μορφή οργάνωσης της επιχείρησης σε μια νέα ή βελτιωμένη λειτουργική μέθοδο παραγωγής, σε ένα νέο τρόπο παρουσίασης ενός προϊόντος ή ακόμα και σε μια νέα μέθοδο παροχής υπηρεσιών²⁶².

Η ανάπτυξη μιας τέτοιας επιχειρηματικότητας πρέπει να εκφραστεί ρεαλιστικά από τις συλλογικές και ατομικές πρωτοβουλίες των ικανών μεν προς εργασία, αλλά αδυνάμων να την διεκδικήσουν. Προς αυτή την μορφή επιχειρηματικότητας και προς αυτές τις πρωτοβουλίες το κράτος οφείλει να

²⁶¹http://europa.eu/legislation_summaries/glossary/civil_society_organisation_el.htm

²⁶²Καραγιάννης, Η.-Μπακούρος, Ι.(2010) Καινοτομία και επιχειρηματικότητα-Θεωρία και πράξη, Σοφία, σ.36

λειτουργεί βοηθητικά και να συμβάλει στην άρση γραφειοκρατικών εμποδίων. Η κυβέρνηση στα πλαίσια της ανοιχτής πολιτικής που καλείται να εφαρμόσει οφείλει να συμπεριλάβει στις συμβουλευτικές και συμμετοχικές διαδικασίες και φορείς του επιχειρηματικού κόσμου. Η απουσία γνώσης γύρω από την πραγματική αγορά αποτελεί τροχοπέδη στην ορθή λήψη αποφάσεων από το πολιτικό σύστημα και το κενό αυτό μπορεί να καλυφθεί μόνο από ανθρώπους που κατέχουν τις αναγκαίες πληροφορίες αλλά είναι και σε θέση να συνεργαστούν με τα άλλα δύο τμήματα του σχηματισμού πάντα προς όφελος του τελικού παραλήπτη που δεν είναι άλλος από τον πολίτη.

Το κράτος είναι αυτό που ορίζει τα κανονιστικά όρια εντός των οποίων εκτυλίσσεται η επιχειρηματική δράση. Οι κανόνες, οι περιορισμοί, οι ευκαιρίες, το νομοθετικό πλαίσιο, όλα τα στοιχεία που έχουν άμεση εφαρμογή στην λειτουργία των επιχειρήσεων σχεδιάζονται και επιβάλλονται από ανθρώπους που ενδεχομένως ουδεμία σχέση έχουν είτε επαγγελματική είτε ακαδημαϊκή με την αγορά, δηλαδή την αρένα πρακτικής εφαρμογής των στοιχείων αυτών. Οι επιχειρήσεις είναι αυτές που επωμίζονται τις άμεσες συνέπειες της όποιας αναποτελεσματικής, αντιπαραγωγικής και πολύπλοκης διαδικασίας και αυτές είναι που θα καρπωθούν τα οφέλη του ορθολογισμού, της απλούστευσης και του εκσυγχρονισμού του συστήματος μέσα στο οποίο είναι υποχρεωμένες να λειτουργούν.

Οι σύγχρονες πρακτικές διοίκησης επιχειρήσεων περιλαμβάνουν στρατηγικές και τεχνικές μάρκετινγκ που έχουν ως επίκεντρο τον ίδιο τον καταναλωτή, τον παραλήπτη του προϊόντος, προβάλλοντας τις ανάγκες αυτού ως το βασικό στοιχείο γύρω από το οποίο γίνεται ο όποιος σχεδιασμός. Γνωρίζοντας πως αυτό είναι το κλειδί για την ανάπτυξη της κάθε επιχείρησης. Οφείλει λοιπόν το κράτος, αλλά και οι φορείς που είναι αρμόδιοι για τη δημιουργία του εν λόγω πλαισίου να ενσωματώσουν στη διαδικασία εκσυγχρονισμού τις δυνάμεις της ίδιας της αγοράς. Οι καινοτόμες πρακτικές που εφαρμόζουν οι επιχειρήσεις για την εμπορική τους δραστηριότητα μπορούν και πρέπει να μεταγγιστούν στη δημόσια διοίκηση προς όφελος όλων των εμπλεκομένων.

Την ευθύνη για την απώλεια της εργασίας, δεν την έχουν μόνο οι υφιστάμενοι επιχειρηματίες, αλλά και το κράτος. Όπως επίσης και οι ίδιοι οι πολίτες – ιδιώτες που δεν αναλαμβάνουν είτε συλλογικές, είτε ατομικές πρωτοβουλίες για την επιχειρηματικότητα. Αρχικά θα πρέπει να απαλλαγούμε από την αυταπάτη ότι το κράτος μπορεί να λειτουργήσει σα «θεός» ώστε να τα προβλέπει όλα, να τα επιχειρεί

όλα και να μεριμνά για όλα, παίρνοντας ρίσκο για το καθετί, χωρίς να συμμετέχουν στην επιχειρηματική διαδικασία και οι πολίτες. Ιστορικά αποδεικνύεται ότι το κράτος πέραν από ορισμένους τομείς παραγωγής δημόσιων αγαθών, όπως παιδεία, υγεία, δημόσια έργα, είσπραξη φόρων κτλ., δεν είναι σε θέση να επεκτείνει την επιχειρηματικότητά του εκεί που λειτουργούν οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις και οι αυτοαπασχολούμενοι²⁶³.

Αντίστοιχα στα πλαίσια της κοινωνικής επιχειρηματικότητας ο περιορισμός της διανομής των πλεονασμάτων που παράγονται από τις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις καθιστούν συχνά δύσκολο το έργο της αντιστάθμισης ανταγωνιστικά με τις εμπορικές αγορές. Πολλοί εργαζόμενοι στις κοινωνικές επιχειρηματικές οργανώσεις θεωρούν μη ανταποδοτική οικονομικά την εργασία τους. Η κοινωνική κινητοποίηση σχετικά με τους πόρους, συνοδευόμενη με την ανθρώπινη ευαισθησία, θα οδηγήσει σε θεμελιώδεις διαφορές της προσέγγισης, όσον αφορά την διαχείριση τους και εδώ είναι που χρίζει ανάγκης σύγκλησης δυνάμεων και γνώσεων και ενδεχομένως καινοτόμων πρακτικών ως προς αυτό το κομμάτι.

Στην Ελλάδα – παρόλο που ζούμε στη μεσόγειο -έχουμε μεγάλο έλλειμμα στην κτηνοτροφικά και την ποικίλη αγροτική παραγωγή. Είναι μια λαμπρή ευκαιρία κάτω από σύγχρονες συνθήκες, να αναπτυχθεί κάλλιστα η αγροτική επιχειρηματικότητα και απασχόληση. Ο τόπος διαθέτει άπειρες παραδοσιακές τεχνικές, ζυμωμένες και εξελιγμένες από την πολυετή πείρα των ανθρώπων που ζουν πολλούς αιώνες στην περιοχή. Εάν πλάι σε αυτές προσθέσουμε και τις νέες τεχνολογίες, την πληροφορική και το διαδίκτυο είναι δυνατή η άμεση πρόσβαση των αδύνατων οικονομικά ομάδων, σε εκατοντάδες προϊόντα και είδη πρώτης ανάγκης. Μια δημιουργία συνεταιριστικών πρατηρίων που θα διαθέτουν αυτά τα αγαθά σε τιμές που δεν θα είναι φουσκωμένες από τα πολλά χέρια των μεσιτών και των δικτύων διανομής. Μια καλή και υλοποιήσιμη ιδέα η όποια άμεσα προσφέρει αγνά φυσικά προϊόντα και απασχόληση.

Είναι επίσης εφικτή η πώληση μέσω διαδικτύου αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο. Οι συνεταιρισμοί και οι ομάδες παραγωγών μέσα από δικές τους ιστοσελίδες μπορούν να προβάλουν και να προωθήσουν απ ευθείας τα προϊόντα τους καταργώντας εντελώς τους μεσάζοντες. Η εύκολη και άμεση αυτή πρόσβαση ανοίγει την ευκαιρία στις επιχειρήσεις τροφίμων,

²⁶³Γκαντζούνη, Γ. Manager Ανθρώπινου Δυναμικού και άρθρο του διευθυντή της «Social Activism» Βασίλη Τακτικού

στους εμπόρους και χονδρεμπόρους και στα σούπερ μάρκετ μέσα από την ίδια ιστοσελίδα να αναζητήσουν τους παραγωγούς εκείνους που θέλουν να συνεργαστούν και να αγοράσουν τα προϊόντα τους. Η αύξηση της ζήτησης για τα ντόπια προϊόντα δημιουργεί την ανάγκη αύξησης της παραγωγής, η οποία εξελίσσεται εύλογα σε αύξηση της ζήτησης εργατικών χεριών που καλούνται να παράξουν αυτά τα νέα αγαθά. Οι συμπράξεις μάλιστα ομάδων αγροτών και κτηνοτρόφων ανοίγουν νέες επιχειρηματικές προοπτικές με πολλά οφέλη για τους ίδιους τους παραγωγούς, αλλά και το κοινωνικό σύνολο. Συνεπώς ο μεγάλος διαμεσολαβητής βαθμιαία καταργείται το κόστος πώλησης πέφτει και η χρονοβόρα διαδικασία μεταφοράς του προϊόντος από τον παραγωγό στον τελικό καταναλωτή μειώνεται.

Είναι το στάδιο κατά το οποίο το κράτος οφείλει να δημιουργήσει τις συνθήκες εκείνες που θα διευκολύνουν τις παραπάνω διεργασίες. Βασικό σημείο αυτής της διευκόλυνσης είναι η άρση των εμποδίων γραφειοκρατικών και μη. Παράλληλα θα πρέπει να υλοποιηθούν καινοτόμες για τα ελληνικά δεδομένα πρακτικές επικοινωνίας και συνεργασίας. Από τη μεριά τους όμως οι επιχειρήσεις θα πρέπει να λάβουν υπ' όψιν τους κατά τη διαδικασία σχεδιασμού της στρατηγικής τους πρακτικές και κανόνες που εμπεριέχονται στην κοινωνική επιχειρηματικότητα και την εταιρική κοινωνική ευθύνη, έννοιες που μπορεί να εμψύσει η κοινωνία των πολιτών που θα συμμετέχει στις συμβουλευτικές διαδικασίες.

Την εξασφάλιση των πληροφοριών που περιέχουν πολύτιμα αρχαιολογικά μνημεία από την φθορά του χρόνου. Είναι αναγκαία η διατήρηση αυτών των στοιχείων διότι και ο χρόνος όπως και διάφορα συμβάντα είναι ικανά να καταστρέψουν τα πολύτιμα πολιτιστικά αγαθά. Το ίδιο συμβαίνει και με τα άυλα πολιτιστικά αγαθά, όπως παραδόσεις και μύθοι. Με το πέρασμα του χρόνου είναι δυνατό να χαθούν να ξεχαστούν. Η ψηφιοποίηση δημιουργεί ψηφιακά υποκατάστατα των υλικών και άυλων αγαθών, περισώζοντας την πολύτιμη πληροφορία που περιέχουν²⁶⁴.

Ο ρόλος που διαδραματίζει το πολιτιστικό αγαθό ενισχύεται με την ψηφιοποίηση εφόσον η αντίστοιχη πληροφορία μπορεί να ανευρεθεί πιο εύκολα και συνδυασμένα από διαφορετικές πηγές.

²⁶⁴Γκαντζούνη, Γ. Manager Ανθρώπινου Δυναμικού και άρθρο του διευθυντή της «Social Activism» Βασίλη Τακτικού

Η διευκόλυνση στη προβολή των πολιτισμικών αγαθών κατά την παρουσίαση τους σε σημεία τουριστικής προσέλευσης, όπως και σε διάφορες παρουσιάσεις-εκδηλώσεις.

Η εύκολη προβολή των πολιτιστικών αγαθών συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη και στην αξιοποίηση του πολιτιστικού περιεχομένου σε αχανείς αγορές, όπως ο Τουρισμός.

Ο τομέας του Internet και των νέων τεχνολογιών είναι από τους πιο γρήγορα αναπτυσσόμενους τομείς της οικονομίας. Το διαδίκτυο αλλάζει και επηρεάζει όλη τη μορφή της οικονομίας και τον τρόπο που τα προϊόντα διατίθενται στην αγορά. Οι καταναλωτές πλέον έχουν τη δυνατότητα να εξετάζουν τα προϊόντα online, πριν αποφασίσουν να τα αγοράσουν με τον παραδοσιακό τρόπο από ένα φυσικό κατάστημα και να τα αγοράσουν κατόπιν. Η παραγωγή λογισμικού με την εξέλιξη της τεχνολογίας και με την πάροδο του χρόνου γίνεται φθηνότερη. Ένας κοινωνικός συνεταιρισμός τεχνικών και επιστημόνων ειδικευμένων στις νέες τεχνολογίες μπορεί να παράγει χαμηλού κόστους λογισμικό και να προσφέρει ψηφιακές υπηρεσίες και τεχνογνωσία πληροφορικής σε μια σειρά επιχειρήσεων ή απλών ιδιωτών που τώρα δεν έχουν πρόσβαση σε αυτές. Χρησιμοποιώντας έτσι υπάρχοντα κανάλια που έχουν δημιουργηθεί από την κοινωνία των πολιτών για διαφορετικούς ενδεχομένως σκοπούς, μπορούν να φτάσουν στην επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος γρηγορότερα. Αυτό όμως προϋποθέτει αναγνώριση και «νομιμοποίηση» αυτών των καναλιών από το κράτος καθώς και συνένωση μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών.

Η μάθηση είναι ο σημαντικότερος παράγοντας που θα συντελέσει στη ανάπτυξη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Σήμερα η μάθηση αντιμετωπίζεται από τους πολίτες ως εφόδιο για την εξασφάλιση της ποιότητας και της επάρκειας του βίου τους. Είναι αναγκαίος ο συνεχής εφοδιασμός του εν δυνάμει εργατικού δυναμικού, με νέες γνώσεις. Μόνο έτσι μπορεί να ανταποκρίνεται στις όλο και πιο ανταγωνιστικές διεθνείς συνθήκες. Στο πλαίσιο αυτό η δια βίου μάθηση παρουσιάζεται ως μία νέα εκδοχή της παιδείας, που θα μας βοηθήσει να μπούμε με τις καλύτερες προϋποθέσεις και εφόδια σε μία νέα εποχή. Η σύνδεση του εκπαιδευτικού συστήματος με την απασχόληση είναι μία πραγματική σημερινή αναγκαιότητα, αλλά και μία μεγάλη πρόκληση για το μέλλον. Η απόκτηση συνεχούς εκπαίδευσης είναι μια σύγχρονη αναγκαιότητα και το μόνο εχέγγυο διασφάλισης μιας ομαλής εξέλιξης στον επαγγελματικό και κοινωνικό βίο. Από την άλλη, η επιχειρηματική πρακτική πρέπει να εκσυγχρονιστεί και να αφήσει κατά μέρους παρωχημένες πρακτικές βολέματος.

Είναι επιτακτική ανάγκη πλέον να γίνεται χρήση ορθών πρακτικών δίνοντας τις ευκαιρίες και τη δυνατότητα σε ικανά άτομα να στελεχώσουν επιστημονικές και λοιπές διοικητικές θέσεις, απορρίπτοντας «βασιλικού τύπου» διαδοχές και αλληλοεξυπηρετήσεις συμφερόντων συστημικών παραγόντων.

Τα προγράμματα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής όπως το H2020 ή το προγενέστερο FP7, επιδιώκουν τη σύζευξη της έρευνας και της καινοτομίας, συμβάλλοντας στην επίτευξη αυτού του στόχου με έμφαση στην επιστήμη αριστείας, βιομηχανική υπεροχή και την αντιμετώπιση των κοινωνικών προκλήσεων²⁶⁵. Ο στόχος είναι να εξασφαλιστεί ότι η Ευρώπη παράγει παγκόσμιας κλάσης επιστήμη και να άρει τα εμπόδια στην καινοτομία καθιστώντας ευκολότερο για τον δημόσιου και ιδιωτικού τομέα να συνεργαστούν στο πεδίο παροχής καινοτομίας.

Παράλληλα στο πλαίσιο της κοινωνικής δράσης των ΜΚΟ και της ανάληψης πρωτοβουλιών από την κοινωνία των πολιτών εντάσσεται και η έννοια της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, που προσελκύει σήμερα ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον των διοικήσεων των σύγχρονων επιχειρήσεων. Το θέμα της συστηματικής διαχείρισης της κοινωνικής ευθύνης από τις επιχειρήσεις έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις σε ολόκληρο τον κόσμο και ιδιαίτερα στην Ευρώπη, καθώς μέσω της ΕΚΕ επιδιώκεται η ενίσχυση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος με εθελοντικό χαρακτήρα και με τη διάθεση προστασίας των περιβαλλοντικών συστημάτων, ενίσχυσης των τοπικών κοινοτήτων και τη διασφάλιση ενός δίκαιου, ασφαλούς και δημιουργικού εργασιακού περιβάλλοντος. Αυτή η πρακτική πρέπει να εδραιωθεί και στην ελληνική πραγματικότητα μέσω ανταλλαγής γνώσεων οι οποίες θα διοχετεύονται χάρη στις ανεμπόδιστες ροές μεταξύ των δυο εμπλεκόμενων τομέων. Με τον τρόπο αυτό αναπτύσσεται κλίμα συνεργασίας κοινωνίας και επιχειρήσεων, καθώς αποσκοπούν στην ικανοποίηση των ίδιων κοινωνικών στόχων.

Η σημασία των δικτύων συνεργασίας είναι μεγάλη, χωρίς όμως στην πράξη να γίνεται σωστή διαχείριση και πλήρης εκμετάλλευση της δυναμικής τους και των εργαλείων τους όπως τα παγκόσμια κοινωνικά φόρα. Η διεξαγωγή αυτών είναι μόνο ένα κομμάτι της εικόνας, ενώ από πίσω ακολουθούν αμέτρητα συνεργατικά δίκτυα. Το όριο της διαδικασίας του ΠΚΦ είναι ότι δεν έχει προχωρήσει αρκετά στο σχηματισμό παγκόσμιων κοινωνικών δικτύων. Έτσι λοιπόν τα φόρα είναι σημαντικές στιγμές σύνδεσης αυτών των αμέτρητων συνεργασιών επιτρέποντας την απαραίτητη

²⁶⁵<https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/what-horizon-2020> (25/10/2015)

ροη επικοινωνίας. Αυτή η συλλογικά αποκτημένη γνώση οι περαιτέρω ροές για επιπλέον επικοινωνία και συνεπώς για δράση δεν συνεχίζουν προς την ολοκλήρωση.

13.3 Ελληνικό σύνταγμα, Κοινωνία των Πολιτών και άμεση δημοκρατία

Πολλές φορές αναφέρθηκε εντός αυτής της εργασίας, η ανάγκη την εδραίωση μιας πιο άμεσης και συμμετοχικής δημοκρατία ως βάση πάνω στην οποία θα είναι εφικτή η όποια ανταλλαγή μεταξύ των δομικών στοιχείων του εν λόγω συστήματος. Οφείλει αυτή η βάση να έχει την κάλυψη της συνταγματικής νομιμότητας προκειμένου οι αρχές²⁶⁶ που αυτό εξασφαλίζει να αποτελούν σταθερά για την συμμετοχικότητα της δημοκρατίας.

Το σύνταγμα αποτελεί τον θεμελιώδη νόμο του κράτους πάνω στο οποίο είναι βασισμένη ολόκληρη η νομοθεσία της χώρας και καθορίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών αυτής καθώς και την οργάνωση και λειτουργία του κράτους και των θεσμών. Υπό αυτήν την έννοια το σύνταγμα οφείλει να περιέχει άρθρα τα οποία κατοχυρώνουν τα ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα .

Κατόπιν αναγνώσεως του συντάγματος τα άρθρα τα οποία θα μπορούσαμε να πούμε πως άπτονται της Κοινωνίας των πολιτών είναι τα ακόλουθα:

Άρθρο 5. Καθένας έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητα του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το σύνταγμα και τα χρηστά ήθη.

Άρθρο 5α. Καθένας έχει δικαίωμα στην πληροφόρηση όπως ο νόμος ορίζει.

Άρθρο 11. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα.

Άρθρο 12. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία, τηρώντας τους νόμους.

Άρθρο 14. Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του κράτους.

²⁶⁶" Η διοίκηση λειτουργεί σύμφωνα με το ισχύον δίκαιο της χώρας, όπως αυτό προσδιορίζεται από το σύνταγμα και τους νόμους του κράτους". Οι γενικές αρχές ενός τέτοιου κώδικα οφείλουν να είναι οι: αρχή της νομιμότητας, η αρχή της ισότητας και της αμεροληψίας, η αρχή της διαφάνειας, η αρχή της εξυπηρέτησης και προστασίας του πολίτη, η αρχή της βιώσιμης, δημοκρατικής και ανθρώπινης πολιτείας, Μακρυδημήτρης, Α. (2003), Κράτος και κοινωνία των πολιτών, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα, σελ. 180-186

Άρθρο 44 ο πρόεδρος της δημοκρατίας προκηρύσσει με διάταγμα δημοψήφισμα για κρίσιμα εθνικά θέματα.

Άρθρο 110 οι διατάξεις του συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση.

Η Βουλή είναι το θεσμοθετημένο όργανο αρμόδιο να νομοθετεί και ως εκ τούτου και το αρμόδιο όργανο για την αναθεώρηση του συντάγματος. Πρόκειται για μια δύσκολη διαδικασία η οποία χωρίζεται σε δυο φάσεις με την πρώτη να ασχολείται με την αναγκαιότητα της αναθεώρησης και την δεύτερη με την υλοποίησή αυτής.

Παρ' όλα αυτά σε ένα τόσο θεμελιώδες για την δημοκρατία κείμενο 160 σελίδων το οποίο έχει αναθεωρηθεί τρεις φορές από το 1975 (η τελευταία το 2008) δεν προβλήθηκε εισαγωγή άρθρων και επί συγκεκριμένου αναθεώρηση η οποία να αναφέρεται σε δικαιώματα, υποχρεώσεις και τρόπο λειτουργίας της Κοινωνίας των πολιτών. Στην τελευταία συνταγματική αναθεώρηση του 2008 αρχικά υπήρχε πρόβλεψη για άρθρο αναφορικά με την Κοινωνία των πολιτών, κατόπιν κινητοποιήσεων της, το οποίο όμως δεν περιλήφθηκε στο τελικό κείμενο.

Τα βασικά επιχειρήματα που προταθήκαν από την Κοινωνία των πολιτών και συγκεκριμένα από τις ΜΚΟ που εκίνησαν και πρωτοστάτησαν της πρωτοβουλίας αυτής ήταν η αναβάθμιση του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών και των ΜΚΟ και η διεύρυνση των αρμοδιοτήτων τους αποδίδοντας έτσι διευρυμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις στους ίδιους τους πολίτες που θα συμμετείχαν μέσω των ΜΚΟ στις όποιες διευρυμένες αρμοδιότητες αυτών²⁶⁷.

Αναφορά έγινε και στην ανάγκη "κομματικής/πολιτικής αναγνώρισης" στις ΜΚΟ. Η συγκριμένη αυτή θέση βεβαία δεν κρίνεται ούτε σκόπιμη, ούτε απαραίτητα ωφέλιμη αλλά ούτε και αναγκαία κατά την άποψή μου. Είναι γεγονός πως οι κομματικοί σχηματισμοί περνούν περίοδο κρίσης στην Ελλάδα και πως πολλά τρωτά τους σημεία έχουν οδηγήσει την κοινωνία στην απάθεια όσον αφορά την πολιτική ζωή μέσω του κομματικού πρίσματος. Η λύση όμως δεν θα πρέπει να είναι η υποκατάσταση των κομμάτων από άλλες οργανώσεις όπως οι ΜΚΟ οι οποίες θα πρέπει να πολιτικοποιηθούν/κομματικοποιηθούν. Τα κόμματα θα πρέπει να αντικατασταθούν από τον υγιή εαυτό τους και όχι από μεταλλαγμένη οργάνωση που

²⁶⁷ Ως συνέχιση αυτής της επιτυχημένης νομοθετικής πρωτοβουλίας οι διάφορες οργανώσεις των πολιτών θα μπορούσαν να συμμετέχουν στην νομοπαραγωγική διαδικασία διεκδικώντας έτσι τη βάση των εμπλεκόμενων, από το βασικό σύνολο των βουλευτών, στους πολίτες που συμμετέχουν ενεργά στις εν λόγω οργανώσεις.

θα πάψει να είναι ο υγιής εαυτός της αντίστοιχα προκειμένου να εκπληρώσει ένα ρόλο που δεν της αρμόζει.

Η κοινωνία των πολιτών έχει ως στόχο να προωθήσει την κοινωνική ζωή των πολιτών μέσω της αυτό-οργάνωσης και για το λόγο αυτό η όποια συνταγματική αλλαγή πρέπει να είναι προς την κατεύθυνση εξασφάλισης της υποχρέωσης αυτής.

Για το λόγο αυτό τα άρθρα που προαναφέρθηκαν και εντοπίστηκαν ως δυνητικώς συναφή με την οργανωμένη έκφανση και δράση των πολιτών είναι και αυτά που κατά βάσει πρέπει να διευρυνθούν ορίζοντας ως αντικείμενο τους όχι απλώς τον πολίτη, άλλο τα οργανωμένα σύνολα αυτών.

Συγκεκριμένα το άρθρο 11 θα οφείλει να λάβει υπ όψιν του τις νέες πρακτικές εντός μιας προηγμένης και παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Μπορεί να επεκταθεί προκειμένου να συμπεριλάβει τις σύγχρονες τεχνολογίες της συνάθροισης στον κυβερνοχώρο η οποία δεν προβλέπει φυσική συνάθροιση, χρήζεται όμως αναγκαία ακολουθώντας τα πρότυπα της παγκοσμιοποιημένης αγοράς δημιουργώντας αντιστοίχως μια παγκοσμιοποιημένη κοινωνία ως ψηφιακή υλοποίηση της ελευθερίας του συνέρχεσθαι στον κυβερνοχώρο.

Αντίστοιχα αναφορικά με το άρθρο 12 θα μπορούσαν να ενταχτεί η πρόβλεψη δημιουργία πλαισίου λειτουργίας μορφών της κοινωνίας των πολιτών όπως πχ αυτή των ΜΚΟ με παράλληλη όμως αναγνώριση ελευθερίας δράσης χωρίς παρεμβατικές τάσεις από μέρους της εκάστοτε κυβέρνησης με αποτέλεσμα την αλλοίωση της λειτουργίας και του σκοπού των ΜΚΟ. Εδώ έγκειται και ο λόγος της προαναφερθείσας ένστασή μου όσον αφορά την πολιτικοποίηση των ΜΚΟ, η οποία θα οδηγήσει αναπόφευκτα κάποια στιγμή και μετάλλαξη του DNA τους, συνεπώς και του ρόλου τους και τελικώς και της αλληλεξάρτησης που θα αποκτήσουν με άλλους ισχυρούς θεσμούς, όπως αυτός της κυβέρνησης.

Είναι απαραίτητο το σύνταγμα να εξασφαλίζει στο νομοθέτη την απαραίτητη ευελιξία ώστε να μπορεί να εισάγει νόμους οι οποίοι θα διευκολύνουν το έργο και την λειτουργία της κοινωνίας των πολιτών μειώνοντας τα γραφειοκρατικά εμπόδια και παράλληλα να προβλέπουν τη συνεργασία με τα θεσμοθετημένα όργανα τα οποία εδράζουν και λειτουργούν εντός της χώρας. Παράλληλα με την αναθεώρηση του συντάγματος είναι απαραίτητη η πρόβλεψη της θεσμικής αναβάθμισης των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών ώστε να αποτελεί συνταγματική υποχρέωση της πολιτείας να περιλαμβάνει την κοινωνία των πολιτών στις διαβουλεύσεις που την αφορούν. Να δοθεί το πλαίσιο που θα εντάσσει την κοινωνία των πολιτών στο

αναπτυξιακό πρόγραμμα της χώρας και θα αναγνωρίσει και θα υποστηρίξει την υπόσταση της καθώς και την ενίσχυση της συμμετοχής της στην διακυβέρνηση της χώρας μέσω της διαβούλευσης.

Σε αυτή την τελευταία πρόβλεψη εντάσσεται και η ανάγκη για επέκταση της άμεσης δημοκρατίας πέραν του άρθρου 44. Δεν είναι μόνο ο δημόσιος διάλογος απαραίτητος, δεν είναι μόνο η σωστή, διαρκής και απρόσκοπτη πληροφόρηση μείζονος σημασίας, είναι και η επέκταση της άμεσης δημοκρατίας. Η Κοινωνία των πολιτών είναι ο οργανωμένος εκφραστής των επιθυμιών των πολιτών και το κράτος οφείλει να σέβεται και να εφαρμόζει τις επιθυμίες των πολιτών του δίνοντας τους το δικαίωμα να μπορούν να τις εκφράσουν μέσω διευρυμένων μορφών άμεσης δημοκρατίας, περιλαμβάνοντας στο σύνταγμα ανάλογες διατάξεις με αυτές άλλων χωρών όπως η Ελβετία²⁶⁸.

13.4 Η Ευρωπαϊκή Ένωση

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, είναι η πρώτη κυβερνητική διακρατική οντότητα που αναγνώρισε επίσημα τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών ως ισότιμους συνέταιρους στα δίκτυα δημόσιας πολιτικής, προφανώς γιατί μέσα από αυτές τις οργανώσεις προωθείται μια άλλη συναίνεση και η κοινή ευρωπαϊκή κουλτούρα έναντι του εθνικισμού.

Δημιούργησε χώρο για ένα νέο πολιτικό συνέταιρο, οι υπερεθνικές οντότητες, όπως τα Ηνωμένα Έθνη και η Ε.Ε., είναι οι πρώτοι θεσμοί που αναγνώρισαν το ρόλο των Μ.Κ.Ο. Βέβαια, οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών έχουν ασκήσει πιέσεις για να αντιπροσωπευτούν ευρύτερα σε κάθε χώρα και στους παγκόσμιους θεσμούς, όπως τα Ηνωμένα Έθνη, η Παγκόσμια Τράπεζα, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι αυτή που έχει αναγνωρίσει, έτσι, την κοινωνία των πολιτών ως «τρίτη συνιστώσα» στη διακυβέρνηση της Ένωσης, θεωρώντας ότι εκτελεί μια «ενδιάμεση λειτουργία μεταξύ του κράτους, των αγορών και των πολιτών». Κατανοείται όλο και περισσότερο ότι η ίδια η επιτυχία της Ε.Ε., ως νέου

²⁶⁸ Αναφορές τέτοιων πρακτικών βρίσκονται σε διάφορα σημεία της παρούσας εργασίας. Για περισσότερη ανάλυση βλέπε Κυριαζής, Ν.- Οικονόμου, Ε.Μ., (2015) Δημοκρατία και Οικονομία, Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα, Ενάλιος

είδους ρυθμιστικής οντότητας, εξαρτάται σημαντικά από το πόσο αποτελεσματικές θα είναι οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών στην αντιπροσώπευση των συμφερόντων των πραγματικών εκλογικών σωμάτων, τα ενδιαφέροντα των οποίων εκτείνονται πέρα από τα τοπικά, περιφερειακά, εθνικά σύνορα, ακόμη και από τα σύνορα της Ε.Ε.²⁶⁹

Οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών φέρνουν την αληθινή «συμμετοχική δημοκρατία» στη διαδικασία της διακυβέρνησης και έτσι γίνονται κρίσιμοι παίκτες στο νέο πολιτικό πείραμα. Οι αξιωματούχοι κατανοούν ότι χωρίς τη δραστήρια και πλήρη συμμετοχή τους, η Ε.Ε. είναι πιθανό να αποτύχει. Η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ε.Ε. παρατήρησε ότι «μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις για την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση είναι να εξασφαλίσει τη συμμετοχή της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών».

Οι συντάκτες του Ευρωσυντάγματος έχουν υιοθετήσει την αρχή της συμμετοχικής δημοκρατίας, ως συμπλήρωμα, επέκταση και εμβάθυνση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Αλλά αυτό γίνεται περισσότερο στο θεωρητικό επίπεδο των δικαιωμάτων.

Το άρθρο 8B της Συνθήκης της Λισαβόνας (I-47 του ευρωπαϊκού συντάγματος) καθορίζει σαφώς ότι τα θεσμικά όργανα της Ένωσης υποχρεούνται να προωθούν τη συμμετοχική δημοκρατία. Μεταξύ άλλων, πρέπει:

- Να δίνουν στους πολίτες τη δυνατότητα να ανταλλάσσουν και να δημοσιοποιούν απόψεις, σε όλους τους τομείς δράσης της Ένωσης.
- Να διατηρούν διαφανή και τακτικό διάλογο με αντιπροσωπευτικές ενώσεις και την κοινωνία των πολιτών.
- Η ευρωπαϊκή Επιτροπή υποχρεούται να διεξάγει διαβουλεύσεις με όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη, προκειμένου να διασφαλίζονται η διαφάνεια και η συνοχή των δράσεων²⁷⁰.

Το ίδιο Άρθρο, δίνει δικαίωμα σε ομάδες πολιτών, εφόσον συγκεντρώνουν υποστήριξη από ένα εκατομμύριο πολίτες, να απαιτούν από την Επιτροπή να υποβάλλει κατάλληλες προτάσεις επί θεμάτων στα οποία θεωρούν ότι απαιτείται δράση.

Η πρακτική παρ'όλα αυτά έχει δείξει πως πρόκειται για μια εικονική συμμετοχική δημοκρατία. Έχουν διατυπωθεί προτάσεις που θα μπορούσαν να

²⁶⁹Τακτικός, Β. και συν. (2013). *Θεσμοί και εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας*. Αθήνα.

²⁷⁰<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:12007L/TXT&from=en>

κάνουν τη δημοκρατία όχι μόνο πιο ορατή αλλά και πιο άμεση. Η αναθεώρηση του συντάγματος της Ένωσης και των συνθηκών που τη διέπουν και ορίζουν τους στόχους της, τους κανόνες που πρέπει να τηρούν τα θεσμικά της όργανα, τον τρόπο λήψης αποφάσεων και τη σχέση της ΕΕ με τα κράτη μέλη της, θα μπορούσαν να συνδράμουν προς αυτή την κατεύθυνση συμπεριλαμβάνοντας όρους και άρθρα που δίνουν τη δυνατότητα «πρωτοβουλίας πολιτών» που όχι απλώς εξουσιοδοτεί την Επιτροπή να υποβάλλει προτάσεις, αλλά οδηγεί σε υποχρεωτικά δημοψηφίσματα με δεσμευτικά αποτελέσματα.

Παράλληλα κρίνεται αναγκαία η αναδιοργάνωση της δομής της Ευρωπαϊκής Ένωσης η οποία αποτελείται από υπεράριθμα όργανα οι αρμοδιότητες των οποίων δεν είναι πάντα ευδιάκριτες ή ακόμα πολλές φορές παρατηρείται αλληλοεπικάλυψη των καθηκόντων τους²⁷¹. Αυτή ακριβώς η έλλειψη διαφάνειας λόγω πολυπλοκότητας είναι που αποτρέπει τους πολίτες της Ένωσης να θεωρήσουν το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, τουλάχιστον με τη μορφή που έχει πάρει τα τελευταία χρόνια, ως αμιγώς δημοκρατικό. Η τάση για τη θεώρηση αυτή φαίνεται να ενδυναμώνεται και να εκφράζεται και από συγκριμένες δράσεις όπως αυτή που οδήγησε στο δημοψήφισμα υπέρ της εξόδου της Μεγάλης Βρετανίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το Άρθρο I-50 του συντάγματος υποχρεώνει τα όργανα της Ένωσης να διεξάγουν τις εργασίες τους με πλήρη διαφάνεια. Το ίδιο άρθρο διασφαλίζει στον πολίτη δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα της Ένωσης.

Η Συνθήκη αναγνωρίζει, με τον πλέον επίσημο τρόπο, ότι μεταξύ κρατών και αγοράς υπάρχει ένας τρίτος θεσμικός χώρος, ο οποίος ορίζεται από την κοινωνία των πολιτών. Με την ενθάρρυνση της εμπλοκής του πολίτη σε δημόσιους, ιδιωτικούς και κοινωφελείς θεσμούς, επιδιώκεται η μείωση του ευρωπαϊκού δημοκρατικού ελλείμματος μέσω της αύξησης και της αναγνώρισης δικαιωμάτων συμμετοχικής δημοκρατίας και κατ' επέκταση επιτρέπει την έξοδο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας από τη σημερινή κρίση και ανοίγει την πόρτα του ελέγχου πάνω την ευρωπαϊκή εξουσία, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο.²⁷²

Η συμμετοχική δημοκρατία ως διαδικασία και η εμπλοκή των πολιτών ως κινητήρια δύναμη, μπορούν να συμβάλουν καταλυτικά στην υπεράσπιση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου και την επίτευξη των μακροχρόνιων πολιτικών και

²⁷¹Κυριαζής, Ν.- Οικονόμου, Ε.Μ., (2015) Δημοκρατία και Οικονομία, Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα, Ενάλιος

²⁷²Τακτικός, Β και συν. (2013). *Θεσμοί και εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας*. Αθήνα.

οικονομικών στόχων της Ενωμένης Ευρώπης. Όλα αυτά σημαίνουν ακόμα μια προϋπόθεση και μια επικοινωνιακή δυνατότητα στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών να πιέσουν για προοδευτικές εφαρμογές της συμμετοχικής δημοκρατίας.

Μπορούμε ήδη να διακρίναμε ορισμένες πρακτικές που έχουν τεθεί σε εφαρμογή από την Ευρωπαϊκή Ένωση και συγκεκριμένα από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και οι οποίες ενισχύουν την συμμετοχική δημοκρατία. Συγκεκριμένα πρέπει να αναφερθεί η Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών ένα μέσο συμμετοχικής δημοκρατίας που δίνει στους πολίτες τη δυνατότητα να προτείνουν συγκεκριμένες νομοθετικές αλλαγές σε οποιονδήποτε τομέα όπου η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει την εξουσία να προτείνει νομοθεσία, όπως π.χ. το περιβάλλον, η γεωργία, η ενέργεια, οι μεταφορές ή το εμπόριο²⁷³. Το να δίνεται βήμα στους πολίτες της ευρωπαϊκής Ένωσης να τοποθετούνται πάνω σε θέματα που τους αφορούν, είναι σαφώς μια θετική εξέλιξη προς το άνοιγμα της δημοκρατίας. Δεν είναι όμως επαρκές ένα δεν δίνεται συνέχεια και ένα δεν υπάρχει η κατάλληλη επεξεργασία και ανταπόκριση από το όργανο που προτείνει τη νομοθεσία και από αυτό που την ψηφίζει. Με άλλα λόγια δεν αρκεί η καλή πρόθεση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά είναι απαραίτητη και η καλή εφαρμογή και περεταίρω χρήση προτάσεων και πρακτικών που μπορεί να προκύψουν μέσω της συμμετοχικής δημοκρατίας.

²⁷³ <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/basic-facts?lg=en>

Συμπεράσματα

Οι οικονομικές κρίσεις αποτελούν φαινόμενα τα οποία δεν έχουν μόνο οικονομικές, αλλά και κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις, όπως για παράδειγμα αποφάσεις υπό την πίεση των επιταγών της αγοράς και δη της διεθνούς λόγω της παγκοσμιοποίησης.

Η παρούσα μελέτη έθεσε ως στόχο να εξετάσει το κατά πόσο η Κοινωνία των πολιτών αλλά και η όποια έκφραση και έκφανση αυτής είναι σε θέση σε ένα πρώτο θεωρητικό επίπεδο να παίζει καταλυτικό ρόλο σε περίοδο οικονομικής κρίσης βοηθώντας όλο το θεσμικό οικοδόμημα της εκάστοτε χώρας να εξέλθει από αυτή ή ακόμα και να λειτουργήσει προληπτικά αποφεύγοντας ή μετριάζοντάς την.

Η Κοινωνία των πολιτών όπως σκιαγραφήθηκε τόσο μέσα από την ιστορική της εξέλιξη όσο και μέσα από τα ειδικά χαρακτηριστικά που της προσθέτει ο γεωπολιτικός χώρος εντός του οποίου αναπτύσσεται και λειτουργεί, δεν επιτρέπουν ένα καθολικό ορισμό. Δεν μπορεί λοιπόν να αποκρυσταλλωθεί σε μια one fits all θεωρία η οποία να μπορεί να εφαρμοστεί ανεξαρτήτως ιστορικοκοινωνικών και γεωπολιτικών συνθηκών. Παρ' όλα αυτά ήταν εφικτή η δημιουργία ενός μοντέλου το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στις επιμέρους περιπτώσεις επιφέροντάς του βέβαια τις αναγκαίες προσαρμογές, αναλόγως της θεσμικής ιδιοσυγκρασίας της κάθε χώρας, καθώς και το σημείο οικονομικής δραστηριότητας της οικονομίας στο οποίο βρίσκεται η χώρα αυτή.

Το θέμα της εργασίας ενέπνευσε η οικονομική κρίση που έπληξε την υφήλιο το τελευταίο διάστημα, και πλήττει ακόμα σε αρκετές περιπτώσεις, υποβαθμίζοντας την ποιότητα ζωής και δημιουργώντας πολυποίκιλα προβλήματα. Οι επιπτώσεις της κρίσης αποτυπώνονται, κυρίως, στον δείκτη της σχετικής φτώχειας (ποσοστό του πληθυσμού κάτω από το κατώφλι του 60% του διάμεσου ισοδύναμου συνολικού διαθέσιμου κατά κεφαλή εισοδήματος του νοικοκυριού μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις).

Ο δείκτης αυτός παρέμενε σχετικά σταθερός για περίπου δύο δεκαετίες έως το 2008 και κυμαινόταν μεταξύ 19-21% περίπου, από το 2009, όμως, άρχισε μια ανοδική πορεία. Τα παιδιά και οι άνεργοι είναι πιο ευπαθείς ομάδες και αυτοί που αντιμετωπίζουν συστηματικά υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Τα παιδιά ηλικίας μέχρι 17 ετών αντιμετωπίζουν σε ποσοστό περίπου 26,9% τον κίνδυνο φτώχειας έναντι 45,8% των ανέργων (ΕΛΣΤΑΤ 2014).

Μετά την έκρηξη της οικονομική κρίσης στην Ελλάδα, παλιότερες και νέες ΜΚΟ δραστηριοποιήθηκαν στον τομέα της κοινωνικής αλληλεγγύης, ενώ ταυτόχρονα αναδιπλώνονταν οι υπηρεσίες του κράτους πρόνοιας, στο πλαίσιο της πολιτικής της λιτότητας. Παράλληλα, αναδύθηκαν ανεπίσημα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης, προσφέροντας υπηρεσίες υγείας, πρόνοιας και εκπαίδευσης, χωρίς να έχουν αποκτήσει νομική προσωπικότητα, δηλαδή χωρίς να γίνουν ΜΚΟ.

Βλέποντας την κατάσταση αυτή να διαιώνίζεται και οι δείκτες να καταρρακώνονται όλο ένα και περισσότερο, γίνεται συνείδηση πλέον ότι μια πιο σφαιρική και δραστική αντιμετώπιση είναι ίσως ο μόνος δρόμος που μπορεί να οδηγήσει μακριά από το παρόν αδιέξοδο.

Η παρούσα ανάλυση έδειξε πως το ισχύον θεσμικό πλαίσιο το οποίο απαρτίζεται, ουσιαστικά αλλά και τυπικά, από το κράτος ως οργανωμένη έκφανση της πολιτικής υπόστασης του ατόμου και την αγορά δηλαδή της οργανωμένης οικονομικής έκφανσης αυτού, είναι προφανώς ελλιπές. Η έλλειψη αυτή εντοπίστηκε τόσο στην αναγνώριση της οργανωμένης κοινωνικής έκφανσης του ατόμου που είναι η Κοινωνία των πολιτών όσο και στην ένταξή εντός ενός δομημένου και συμμετοχικού συστήματος. Συνεπώς η παρουσία αυτής δεν μπορεί από μόνη της να εξασφαλίσει την εξισορρόπηση του θεσμικού πλαισίου εντός μιας χώρας αν αυτή δεν συνοδεύεται από προαπαιτούμενη αναγνώριση και συνεργασία με το κράτος και την αγορά ως αυτόνομος θεσμικός πόλος.

Ως εκ τούτου η προτεινόμενη μοντελοποίηση μπορεί να χρησιμοποιηθεί προκειμένου να εδραιωθούν στην πράξη σχέσεις ανταλλαγών μεταξύ οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, του κράτους και της αγοράς. Η ανάλυση της Βραζιλίας σε αντιπαράθεση με την Ελλάδα καταδεικνύει πως το άνοιγμα προς συμμετοχικότερες και πιο ευρείας συναίνεσης διαβουλεύσεις είναι απαραίτητο και δυνατό.

Γίνεται εμφανές ότι με τον τρόπο αυτό και με την υιοθέτηση ενός προτύπου πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και οργάνωσης θα εγκαθιδρυθούν θεσμοί συνεργασίας και θα αναπτυχθούν πολιτικές βασισμένες σε κοινές συμφωνίες και πρακτικές συλλογικής διαβούλευσης. Βέβαια, όλα αυτά απαιτούν ικανούς και υπεύθυνους πολιτικούς σχηματισμούς, ισχυρή και ώριμη κοινωνία πολιτών και αποφασισμένο επιχειρηματικό τομέα, όλοι τους συνειδητοποιημένοι πως ο ένας έχει την ανάγκη στήριξης του αλλού. Η διασφάλιση των απρόσκοπτων ροών επικοινωνίας και παροχής γνώσης και υποστήριξης προτάσσοντας καινοτόμες ιδέες και πρακτικές όπως αυτές περιγράφηκαν ανωτέρω, ίσως, τελικά, είναι ο μόνος αποτελεσματικός

τρόπος επίλυσης του υπάρχοντος περιβλήματος, αρκεί να ενθαρρυνθεί και από τους τρεις βασικούς πυλώνες.

Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας (άρθρο 8B της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης – ΣΛΕΕ) δίνεται η δυνατότητα στην Κοινωνία των Πολιτών να συμμετέχει στη χρηστή ευρωπαϊκή διακυβέρνηση. Καθίσταται σαφές, λοιπόν, ότι με την υποχώρηση των κρατών πρόνοιας αναδεικνύεται ένα νέο κύμα αλληλεγγύης και στήριξης των οικονομικά ευπαθών κοινωνικών ομάδων. Τυπικοί και άτυποι θεσμοί της Κοινωνίας των Πολιτών, σε συνεργασία με τα επίσημα όργανα της ΕΕ, και με βάση έναν συνεχή και ουσιαστικό κοινωνικό διάλογο, μπορούν να ωθήσουν τις ηγεσίες των ευρωπαϊκών κρατών μέσω μιας πιο ενεργούς και ουσιαστικής συμμετοχής στην αναθεώρηση των πολιτικών τους και στη λήψη πρωτοβουλιών, που θα θέσουν τέρμα στην οικονομική ύφεση.

Το όλο εγχείρημα πρέπει να συνοδεύεται και σε εθνικό επίπεδο από τη έμπρακτη θέληση και βούληση του νομοθέτη να αναβαθμίσει θεσμικά την κοινωνία των πολιτών προχωρώντας στις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις τόσο στο ανώτατο συνταγματικό επίπεδο, τοποθετώντας την και επίσημα στη σκακιέρα της προσπάθειας βελτίωσης των παρόντων συνθηκών αρχικά, όσο και σε επίπεδο νόμων που θα διέπουν τη λειτουργία της διευκολύνοντας το έργο της και νομιμοποιώντας την ανάγκη για συναίνεση σε ευρύτερα πλαίσια.

Η παρούσα προσέγγιση λειτουργεί και ως πρόληψη των εγγενών δυσλειτουργιών και τρωτών σημείων του κάθε κρίκου του συστήματος και τα οποία μπορούν, όπως δείχνει η ανάλυση που προηγήθηκε, να αντιμετωπιστούν μέσω των ροών που διέπουν το μοντέλο και που προσβλέπουν στην ανταλλαγή και χρήση των δυνατών σημείων που έχουν αναγνωριστεί σε κάθε πλευρά.

Όπως αυτά παρουσιάστηκαν ανωτέρω μπορούν επιγραμματικά να συνοψιστούν:

-για την κοινωνία των πολιτών

- Στον ελεγκτικό ρόλο που μπορεί να αναλάβει απέναντι στους άλλους τομείς
- Στην επέκταση της άμεσης δημοκρατίας μέσω της εμπλοκής των πολιτών σε θέματα και αρμοδιότητες που μέχρι πρότινος δεν είχαν πρόσβαση
- Στην ενδιάθετη φύση της ως φορέας κοινωνικής πολιτικής

-για το κράτος

- Στο ρόλο διασφάλισης της νομιμότητας της διαβούλευσης και της συνεργασίας
- Στο δικαίωμα θέσπισης και τήρησης διαχωριστικών ορίων
- Στην κατοχή και δυνατότητα διάθεσης των υποδομών

-για τις επιχειρήσεις:

- Στη ικανότητα σύγχρονων πρακτικών διοίκησης
- Στην κατοχή τεχνογνωσίας των διαφόρων παραγωγικών τομέων και τομέων υπηρεσιών
- Στη δυνατότητα εφαρμογής έρευνας και καινοτομίας

Γίνεται αντιληπτό συνεπώς πως η κοινωνία των πολιτών διαθέτει ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα τα οποία μπορούν και πρέπει να τεθούν στην υπηρεσία του συνόλου, ενώ παράλληλα μπορεί και οφείλει να επωφεληθεί από τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα του κράτους και της αγοράς προκειμένου να είναι σε θέση να αναλάβει ενεργό δράση και να προκαλέσει ένα μεγάλο κομμάτι των απαιτήτων ενεργειών.

Είναι κομμάτι της λύσης αυτής που μπορεί να δημιουργήσει νέες συνειδήσεις και να ξανασχεδιάσει τον χάρτη των ιδεών και αρχών που είναι απαραίτητες όχι μόνο για την εξομάλυνση των επιπτώσεων της κρίσης, αλλά και για ενδεχόμενη αποφυγή μελλοντικών. Πρέπει όμως να γίνει κατανοητό και από τα κράτη και από τις κυβερνήσεις που τα εκφράζουν το γεγονός πως η όποια Κοινωνία Πολιτών είναι σε θέση να λειτουργήσει αφυπνιστικά, οργανωτικά και ως ένα βαθμό πυροσβεστικά όσον αφορά τα ίδια τα φαινόμενα και μέρος των επιπτώσεων τους πάνω στην κοινωνία.

Είναι ζωτικής σημασίας η παραδοχή ότι οι έτεροι δυο πυλώνες των σύγχρονων οργανωμένων κοινωνιών φέρουν μεγάλο κομμάτι ευθύνης για το γεγονός ότι η ύφεση οδήγησε σε κρίση, καθώς και για τις διαστάσεις που αυτή έχει πάρει και εξακολουθεί να παίρνει, χρονικές, γεωγραφικές, ποιοτικές και για το λόγο αυτό οφείλουν και επιβάλλεται να είναι μέρος της λύσης. Μόνη βιώσιμη λύση είναι η συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων ώστε να μπορούν να δρομολογηθούν πρακτικές και να δοθούν απαντήσεις που θα είναι αποδεκτές και αποδοτικές πέρα από κάθε αμφισβήτηση και μακριά από κινδύνους υποτροπιασμού, χάριν σε αυτή την καθολική συμμετοχή προς όφελος του βασικού λόγου ύπαρξης των αγορών, των κρατών και της κοινωνίας των πολιτών που παραμένει να είναι ο άνθρωπος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρόπουλος, Σ. (2001). *Θεωρίες για τη Συλλογική Δράση και τα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα: Κριτική.
- Αφουξενίδης, Α. (2008). *Όψεις της Κοινωνίας των Πολιτών» στο Ανθολόγιο: Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας*, Επιμ. Κονιόρδος Σ., Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Açemoglu, D. – Roninson, J. (2013) Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη, εκ. Λιβάνη
- Akerlof, G.-Shiller, R. (2009), *Ζωικά Πνεύματα*, εκ. Επίκεντρο
- Anderson, P. (1976). The Antinomies of Antonio Gramsci. *New Left Review*, 100: 8.
- Anheier, Helmut, Marlies Glasius and Mary Kaldor (2001) (eds.) *Global Civil Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Arendt, H. (1988). *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, Αθήνα: Ευρύαλος.
- Austin, J.E. & Harmeling, S.S. (1999). *Women's World Banking: Catalytic change through networks*. HBS Case No. 9-300-050. Boston: Harvard Business School Publishing.
- Βασιλόπουλος, Π. Άρθρο Στο Περιοδικό Κοινωνία Πολιτών. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: www.paremvassi.gr
- Βούλγαρης, Γ. (2006). Κράτος και Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα. Μια Σχέση προς Επανεξέταση; *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 28, Εκδ. Θεμέλιο.
- Barber, B. (2007). *Ισχυρή Δημοκρατία. Συμμετοχική Πολιτική για μια νέα Εποχή*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Bartelson, J. (2006). Making Sense of Global Civil Society. *European Journal of International Relations*, 12(3): 371-395.
- Bellamy, R.P. (Ed.) (1994). *Antonio Gramsci: pre-prison writings*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bobbio, N. (1979). Gramsci and the conception of civil society. Στο Chantal Mouffe, *Gramsci and Marxist theory*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Bobbio, N. (1989). The great dichotomy public/private. Στο N. Bobbio, *The nature and the limits of state power*, pp. 38-39, Polity Press.

- Bohman, J. (2007), *Democracy across borders*, The MIT press
- Bruyn, S. (1999). *The Moral Economy. Review of Social Economy*, vol VII, no 1, pp. 25-46.
- Γεωργιάδου, Β. (1996). *Η κοινωνία πολιτών στη νεωτερικότητα*. Εισαγωγή στο Ernest Gellner, Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της, Συνθήκες ελευθερίας, Αθήνα: Παπαζήση.
- Γιοαχίμ, Ρ. (1999). *Ο Έγελος και η γαλλική επανάσταση*, Μετάφραση: Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Γκαντζούνη, Γ. Manager Ανθρώπινου Δυναμικού και άρθρο του διευθυντή της «Social Activism» Βασίλη Τακτικού
- Carnoy, M. (1990). *Κράτος και Πολιτική θεωρία*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Carrayannis, E.- Campbell, D. (2012) Mode 3 Knowledge Production in Quadruple Helix Innovation Systems: 21st-Century Democracy, Innovation, and Entrepreneurship for Development,
http://www.google.be/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahu kewjw4kkp_9hlahwle5okheaccaaqfggjmaa&url=http%3a%2f%2fwww.springer.com%2fcda%2fcontent%2fdocument%2fcda_downloaddocument%2f9781461420613-c1.pdf%3fsgwid%3d0-0-45-1263639-p174250662&usg=afqjcngqf7iygcautmydcy_18s_prruq
- Carroll, A. (1991). The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Towards the Moral Management of Organizational Stakeholders. *Business Horizons*, 39-48,
 διαθέσιμο στο: <http://www.rohan.sdsu.edu/faculty/dunnweb/rprnts.pyramidofcsr.pdf>
 (24/9/2012).
- Cohen, H. (2011). *Volunteer Protection Act of 1997* CRS Report for Congress, 1007.
 Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://assets.opencrs.com/rpts/Updated_19970624.pdf,
 (Τελευταία επίσκεψη: 05/09/2011).
- Cohen, J., Arato, A. (1994). *Civil Society and Political Theory*, London: M.I.T. Press
- Cohen, J.L. (1982). Why More Political Theory?, op. Cit, Jean L. Cohen, *Crisis Management and Social Movements. Telos* 52, pp. 21-40.

- Colby, S., Stone, N., & Carttar, P. (2004). Zeroing in on impact. *Stanford Social Innovation Review*, 2: 24 - 33.
- Δραπανιώτης, Ι. (2004) Άρθρο του διευθυντή και μέλους του Δ.Σ. του ΣΕΒ Τεύχος: Ιούλιος/ Αύγουστος 2004
- Delcourt L. <http://www.cetri.be/le-bresil-de-lula-une-dynamique-de?lang=fr>
- DeTocqueville, A. (2008- 1845). *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Diamond, L. (1994). Toward democratic consolidation. *Journal of Democracy*, 5:3, 5.
- Ελληνικό Κέντρο Προώθησης του Εθελοντισμού, 2007, Ίδρυμα Α. Παπανδρέου, 2005.
- Ένωση Δικτύων Οικοπροστασίας. Συντονιστικό κέντρο ΜΚΟ
- Επαγγελματικό επιμελητήριο Αθηνών, <http://www.eea.gr/gr/el/articles/ta-empodia-stin-epixeirimatikotita>
- Επιστημονικό Συνέδριο «Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 30 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2007.
- Etzkowitz, Henry, and Loet Leydesdorff (Eds.) (1997). *Universities and the Global Knowledge Economy: A Triple Helix of University-Industry-Government Relations*. London: Cassell Academic.
- Ευρωπαϊκή Ένωση: Η κοινωνία των πολιτών. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: www.europa.eu.int/comm/civilsociety/coneccs/
- Ευρωπαϊκή Ένωση: Νομοθεσία <http://europa.eu/legislation>
- Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Έρευνας για τις Συνεργατικές και Κοινωνικές Επιχειρήσεις και τις υπηρεσίες της Επιτροπής. Carlo Borzaga, Gianluca Salvatori, Riccardo Bodini και Giulia Galera. Ευρωπαϊκή Ένωση, Μάρτιος του 2013.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή:
- https://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/eurosocial-brochure_en.pdf
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή: Annual Report 2001 on the EC Development policy and the implementation of the external Assistance
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. *Η Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη στην ΕΕ*. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catid=331&langid=el>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή:
- <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/what-horizon-2020>

Ευρωπαϊκή Επιτροπή

http://europa.eu/legislation_summaries/glossary/civil_society_organisation_el.htm

Ευρωπαϊκή Επιτροπή

[https://europa.eu/european-](https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf)

[union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf](https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf)

Ευρωπαϊκή Νομοθεσία για την κοινωνία των πολιτών. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα για το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης:

http://europa.eu/legislation_summaries/glossary/civil_society_organisation_el.htm

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/el/displayftu.html?ftuid=ftu_5.4.1.html

Συνθήκη της Λισαβόνας:[http://eur-lex.europa.eu/legal-](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/txt/html/?uri=celex:12007l/txt&from=en)

[content/el/txt/html/?uri=celex:12007l/txt&from=en](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/txt/html/?uri=celex:12007l/txt&from=en)

EECS "The Civil Society organised at European Level", Proceedings of the Findings of the First Convention, Brussels 15-19 October 1999

Elshtain, J. B. (2000). Democracy on Trial: The Role of Civil Society in Sustaining Democratic Values. In D. E. Eberly (Eds.): *The Essential Civil Society Reader* (σσ. 101-122) Oxford: Rowman and Littlefield Publications.

Environics International Ltd (1999). *The Millennium Poll on Corporate Social Responsibility*. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: www.iblfi.org (20/9/2012)

Euclides Mance Andrew (1999). *A Revoluçãodas Redes—Οικονομικάτης αλληλεγγύης* άρθρο του Euclides André ManceσεαπόδοσηΠουλαντζά

Ferguson, A. (1767). *Essay on the History of Civil Society*, Edinburgh, CUP Eds. Cambridge, 1996.

Fishlow, A. (2011) *Starting over-Brazil since2015*, The Brooking Institution

Foley, M. & Hodkinson, N. (2003). Introduction. In M. Foley and V. Hodkinson: *The Civil Society Reader* (σσ. vii-xxiv) Hanover and London: Tufts University Press.

Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*, London, Penguin.

Giddens, A. (1998), *Ο Τρίτος Δρόμος. Η Ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα: Πόλις.

Habermas, J. (1981). *New Social Movements*, Telos, 49

- Habermass, J. (1992). *The Structural Transformation of Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, The MIT Press
- Habermas, J. (1996), *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*, μετάφραση William Rehg, Polity
- Hall J., « Civil Society, theory, history, comparison», Cambridge, Polity Press, 1995.
- Hastings, G. & McDermott, L. (2006). Putting social marketing into practice, *BMJ*, 332: 1210-1212.
- He, B. (2002) *Civil Society and Democracy*, in A. Carter and G. Stokes (eds): *Democratic Theory Today* Cambridge: Polity.
- Η έννοια της Κοινωνίας των Πολιτών. Διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Εξωτερικών (10/05/2012): <http://www.hellenicaid.gr/udas-kai-ethelontismos/udas-kai-ethelontismos/ennoia-tes-koinonias-ton-politon.html>
- Η Κοινωνική Οικονομία στην Ευρώπη. Συνέδριο Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας με θέμα: «Επιχειρώντας Αλλιώς» Startup, 13/11/2013
- Interaction Council: <http://interactioncouncil.org/node/74>
- Jenei, G. & Kuti, E. (2008). The Third Sector and Civil Society, in S. Osborne (ed) *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon: Routledge.
- Καραγιάννης, Η.-Μπακούρος Ι (2010) *Καινοτομία και επιχειρηματικότητα-Θεωρία και πράξη*, Σοφία
- Καρκατσούλης, Π. (2004). *Το Κράτος σε Μετάβαση*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Kaldor, M., Anheier, H. & Glasius, M. (2003), *Global Civil Society Yearbook 2003*. New York: OUP.
- Kaviraj, S., Khilnani, S. (2001), “Civil Society: History and Possibilities”, in: Khilnani, Sunil (ed), *The development of Civil Society*, Cambridge University Press, 2001, pp.11-32.
- Keane, J. (1998). *Civil Society. Old Images New Visions*, Cambridge: Polity Press.
- Kendall J. & Knapp M. (2000). *The third sector and welfare state modernization: Inputs, activities and comparative performance*, LSE’s Centre for Civil Society, Civil Society Working Paper, No. 14, London.

- Kotler, P. & Zaltman, G. (1971). Social Marketing: An approach to Planned Social Change, *Journal of Marketing*, 36: 8-12.
- Kumar Krishan (1993). Civil society: an inquiry into the usefulness of an historical term. *The British Journal of Sociology*, 44: 378.
- Κυριαζής, Ν.- Οικονόμου, Ε.Μ., (2015) Δημοκρατία και Οικονομία, Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από τη γέννησή της μέχρι σήμερα, Ενάλιος
- Λάζος, Γ. (1998). *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λεοντίδου Α., (2009), Παγκοσμιοποίηση, Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελλάδα, εις Σιούσουρας Π., Χαζάκης Κ., Εκδόσεις Ποιότητα
- Λεφέβρ Ζ. Π. & Μασέρε Π. (1998). Ο Έγελος και η κοινωνία, Μετάφραση: Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Lawrence and Wishart (1978), *Gramsci Antonio, Selections from Political Writings 1921-1926*, Λονδίνο.
- Lijphart, A. (1999), «Patterns of Democracy», Yale university Press,
- Μακρυδημήτρης, Α. (2003), Κράτος και κοινωνία των πολιτών, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα
- Μακρυδημήτρης, Α. (2006), Κράτος των πολιτών, προβλήματα μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού, Λιβάνης
- Marx, K. (1999). *Το εβραϊκό ζήτημα*, Μετάφραση: Γ. Κρητικός, 4η Έκδοση, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μουζέλης, Ν. (1997). *Τι είναι η κοινωνία των πολιτών*; Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=94080>, 14 – 12 – 1997
- Μουζέλης, Ν. (2011). *Μη κυβερνητικές οργανώσεις, κοινωνία πολιτών, εθελοντισμός*. Εφημερίδα «Το Βήμα» (18-12-2011)
- Marx, K. (1996). Εισαγωγή 1857. Μετάφραση: Δ. Διβάρης στο Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.) *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Νήσος.
- Maxwell K. (July 2003) Lula's Surprise, <http://www.cfr.org/brazil/lulas-surprise/p6062>

- McGregor-Lowndes, M. & Edwards, S.B. (2006). Volunteer Immunity and the Public Sector, *Australian Journal of Public Administration*, 65(4): 29-40.
- McWilliams, A. & Siegel, D. (2001) Corporate Social Responsibility: A Theory of the Firm Perspective. *Academy of Management Review*, 26, 1: 117–127.
- Meyer, D.S., Tarrow, S. (1998). *The Social Movement Society. Contentious Politics for a New Century*. Oxford: Rowman& Littlefield.
- Munck, R. (2006). Global Civil Society: Royal Road or Slippery Path?, *Voluntas*, pp. 325-332.
- ΟΚΕ, Η Επιτροπή και οι μη Κυβερνητικοί Οργανισμοί : οικοδόμηση ισχυρότερης εταιρικής σχέσης, C, 268 / 15, Βρυξέλλες
- Neocleous, M. (1996). *Administrating Civil Society. Towards a Theory of State Power*, London: Macmillan
- Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 29 Αυγούστου 2013.
- Πανελλήνιο Παρατηρητήριο των Οργανώσεων της Κοινωνίας, (εφημερίδα κοινωνικού ακτιβισμού). Αθανάσιος Κόκκοτος (άρθρο). 18 Οκτωβρίου 2013.
- Πράσινη Βίβλος (2001). Προώθηση ενός Ευρωπαϊκού Πλαισίου για την Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη.
- Penner, L. (2004). Volunteerism and Social Problems: Making Things Better or Worse? *Journal of Social Issues*, 6(3): 645-666.
- Piketty T. (2014), Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα, εκδ. Πολις Αθήνα
- Pogrebinschi, T. (2010) Moving away from liberal democracy: Participation, representation, and political experimentalism in Brazil, http://ash.harvard.edu/files/ash/files/pogrebinschi_0.pdf?m=1429308955
- Pogrebinschi, T. (2013) The Pragmatic Turn of Democracy in Latin America, <http://library.fes.de/pdf-files/iez/10209.pdf>
- Polanyi, K. (2007-1944), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Αθήνα: Νησίδες.
- Roberts, J.-Schreiber, M.-Scissor, D., (Septeber 2012) Brazil: Restoring Economic Growth Through Economic Freedom, <http://www.heritage.org/research/reports/2012/09/brazil-restoring-economic-growth-through-economic-freedom>

- Σημίτη, Μ. (2002). Κοινωνία των Πολιτών : Νέες μορφές Κοινωνικής Δράσης, *Σπουδαί*, 52(4) Πανεπιστήμιο Πειραιώς.
- Στραβοσκούφης, Α. (2004). *Ο ρόλος των ΜΚΟ στη διαδικασία της διαρκούς ανάπτυξης*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.
- Στραβοσκούφης, Α. (2005). Η άλλη όψη του Τρίτου Τομέα: Αμφίρροπες τάσεις και ζητήματα διαφθοράς στις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στο συλλογικό έργο των Κουτσούκη Κ. και Σκλία Π. (επιμ.) σσ. 490-506, *Διαφθορά και σκάνδαλα στη δημόσια πολιτική*, Αθήνα: Σιδέρης.
- Στραβοσκούφης, Α. (2006) Κοινωνική ανάπτυξη , κοινωνία πολιτών και ΜΚΟ. Ένας διαδραστικός θεσμικός μηχανισμός. Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών, Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών Τόμος 120
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2004). Τρέχουσες Αντιλήψεις και Ερωτήματα για την Κοινωνία των Πολιτών. Στο Σωτηρόπουλος, Δ.: *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, σσ. 17-34.
- Salamon, Lester M., Helmut K. Anheier, ReginaList, Stefan Toepler, S. Wojciech Sokolowski and Associates (1999). *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*. Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Schnapper, D. (2000). *Η κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Gutenberg.
- Schumpeter, J. (1942), *Capitalisme, socialisme et democratie*, edelectornic, Paris 1965, Payot, p. 90-96
- Seligman, A. (1992). *The Idea of Civil Society*, New York: Free Press.
- Smith, N.C. (2008). Consumers as Drivers of Corporate SocialResponsibility. In A. Crane, A. McWilliams, D. Matten, J.Moon& D. Siegel *The Oxford Handbook of Corporate SocialResponsibility*, Oxford: Oxford University Press.
- Social Platform (2008). *Shaping an effective civil dialogue at national and European level - policies for people with people*. Reference Paper.
- Steiner, G. (1971). *Business and Society*, New York: Random House.
- Τακτικός, Β και συν. (2013). *Θεσμοί και εφαρμογές της κοινωνικής οικονομίας*. Αθήνα.
- Τακτικός, Β. (2011). Συγγράμματα για την Κοινωνική Οικονομία. Εισήγηση στο Ανοιχτό Λαϊκό Πανεπιστήμιο (Α.Λ.Π.)

Τσουκαλάς, Κ. (2010). *Η επινόηση της ετερότητας. Ταυτότητες και διαφορές στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Touraine, A. (1981). *The Voice and the Eye*, Cambridge: Cambridge University Press.

United Nations:

http://www.un.org/millenniumgoals/2015_mdg_report/pdf/mdg%202015%20rev%20%28july%201%29.pdf

Washington University Political Review:

Weisbrod, B. (1975). Toward a theory of the voluntary sector in a three-sector economy. In E.S. Phelps (Ed.). *Altruism, morality and economic theory* (σσ. 171 - 195). New York: Russell Sage Foundation.

Wolfe, A. (2000). Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation. In D. E. Eberly (Eds.): *The Essential Civil Society Reader* (σσ. 51-62) Oxford: Rowman and Littlefield Publications.

<https://www.boeckler.de/pdf/p-imk-study-38-2015.pdf>

<http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/basic-facts?lg=en>

http://ec.europa.eu/economy_finance/eu/countries/index_en.htm

<http://een.ec.europa.eu/about/branches/greece>

<http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/pd-in-5-points-el.pdf>

<http://www.capital.gr/tax/3108904>

<http://www.eleftheria.gr/οικονομια/item/93637-τα-επτα-εμποδια-για-την-επιχειρηματικότητα.html>

<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=320146>

<http://www.heritage.org/index/ranking>

https://www.jstor.org/stable/4379811?seq=1#page_scan_tab_contents

<http://www.kanep-gsee.gr/content/etisia-ekthesi-gia-tin-ekpaideysi-2015>

http://www.karamanou.gr/gr/uploads/documents/ομιλιες/01/sp01_2809.htm

<https://www.marxists.org/archive/marx/works/1859/critique-pol-economy/preface.htm#005>

<https://www.naftemporiki.gr/mobile/story/1020177>

[http://www.nsph.gr/files/009_oikonomikon_ygeias/κερκυρα_η%20παρ%20ως%20προϋπ
οθεση%20ανασυγκροτησης%20του%20υγειονομικού%20τομέα.pdf](http://www.nsph.gr/files/009_oikonomikon_ygeias/κερκυρα_η%20παρ%20ως%20προϋπ
οθεση%20ανασυγκροτησης%20του%20υγειονομικού%20τομέα.pdf)

<https://patratora.gr/archives/138286>

<http://www.sepe.gr/gr/research-studies/article/4063137/wef-gcr-2015/>

<http://www.skai.gr/mobile/article?aid=298134>

[http://web.law.columbia.edu/sites/default/files/microsites/law-economics-
studies/20140910_geoffrey_hodgson_ec_prop_rights_about_neither.pdf](http://web.law.columbia.edu/sites/default/files/microsites/law-economics-
studies/20140910_geoffrey_hodgson_ec_prop_rights_about_neither.pdf)

[http://www.worldenergy.org/wp-content/uploads/2016/10/world-energy-resources-full-
report-2016.10.03.pdf](http://www.worldenergy.org/wp-content/uploads/2016/10/world-energy-resources-full-
report-2016.10.03.pdf)

Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2007). *Ο παγκόσμιος ρόλος των Μη Κυβερνητικών
Οργανώσεων*, Αθήνα: Σιδέρη.

Χαραλάμπους, Κ. (2005). *Η απουσία εναλλακτικής πρότασης από την κοινωνική
οικονομία, Πρακτικά τέταρτου επιστημονικού συνεδρίου της Σ.Σ.Ο.Ε.*, Αθήνα:
Παπαζήσης.

Χριστοδουλάκης, Ν. (2015) *Οικονομικές θεωρίες και κρίσεις*, Κριτική